

TATARZY W EUROPIE
ŚRODKOWO-WSCHODNIEJ
LITWA, BIAŁORUŚ, POLSKA, UKRAINA

Zbiór szkiców

Jan Tyszkiewicz

TATARZY W EUROPIE
ŚRODKOWO-WSCHODNIEJ
LITWA, BIAŁORUŚ, POLSKA,
UKRAINA

Zbiór szkiców

Muzułmański Związek Religijny w RP
Najwyższe Kolegium Muzułmańskie
Wrocław 1447/2025

Tatarzy w Europie Środkowo-Wschodniej. Litwa, Białoruś, Polska, Ukraina
Zbiór szkiców

Recenzenci:

Galina Miškinienė, doc. dr
Uniwersytet Wileński, Wilno, Litwa

Mychajło Jakubowycz, dr
Seminarium Orientalistyczne, Albert-Ludwigs-Universität Freiburg, Niemcy

Opracowanie i redakcja:
Musa Çaxarxan Czachorowski

Korekta:
Barbara Pawlic-Miśkiewicz

Redakcja techniczna:
Robert Błaszak

Wydawca:

15-207 Białystok, ul. Piastowska 13 F
T: (+48) 85 732 40 23, (+48) 605 612 137
E: mizr@mizr.pl, www.mizr.pl

Zrealizowano dzięki dotacji Ministra Spraw Wewnętrznych i Administracji

Publikacja wyraża jedynie poglądy autora/ów i nie może być utożsamiana z oficjalnym stanowiskiem Ministra Spraw Wewnętrznych i Administracji

©Copyright by Muzułmański Związek Religijny w RP Najwyższe Kolegium Muzułmańskie, 1447/2025

©Copyright by Jan Tyszkiewicz, 1447/2025

Wszelkie prawa zastrzeżone

Wydanie pierwsze

ISBN 978-83-65802-55-2

Skład, druk i oprawa:
Agencja Wydawnicza ARG1
ul. Wodzisławska 16, 52-017 Wrocław, www.argi.pl

WSTĘP

I. Publikacja o Tatarach w Europie Środkowo-Wschodniej została pomyślana jako zbiór szkiców historycznych. Materiał historyczny jest bowiem dobrym fundamentem dla zachowania pamięci i zrozumienia współczesności.

Podział na cztery części wynika z faktu, że Tatarzy mieszkający w Europie Środkowo-Wschodniej mają długie i rozróżnione korzenie swojej obecności nad Niemnem, Dnieprem i Wisłą. Kiedyś obywatele dwóch państw – Polski i Wielkiego Księstwa Litewskiego – zdecydowali o połączeniu się pod rządami wspólnego monarchy z rodu Jagiellonów, ale Rzeczypospolita Obojga Narodów była w rzeczywistości państwem łączącym trzy nacje: Polaków, Litwinów i Rusinów. Wcześniej, poczynając od XIV wieku, w Wielkim Księstwie Litewskim zamieszkała także społeczność tatarskich przybyszów. W wiekach XVIII–XIX kształtowały się współczesne narody. Ruś południowo-zachodnia czy też Kijowszczyzna – Ukraina – była dynamiczna; walczyła o odrębność ustrojową podobną do Litwy. Okoliczności epoki, brak rozważań u elity politycznej i nacisk zbrojny doprowadziły do przyłączenia Ukrainy lewobrzeżnej, czyli wschodniej, do Rosji.

Polski Rząd Narodowy, kierujący powstaniem styczniowym skierowanym przeciw rosyjskiemu zaborcy w latach 1863–1864, posługiwał się pieczęcią łączącą trzy symboliczne znaki: Pogoni, Orła i Archanioła, czyli herby Litwy, Polski i Ukrainy. Wspólne państwo przez pięćset lat łączyło wszystkich swoich mieszkańców, zróżnicowanych kulturą, językiem i wyznaniem. W roku 1917 przebywająca w Petersburgu/ Piotrogradzie duża grupa Tatarów środkowo-europejskich utworzyła Komitet Tatarów Polski, Litwy, Białorusi i Ukrainy.

Jego organizatorzy uważali, że w Europie Środkowej stanowią jednolitą grupę narodowościową. Do owej jedności ideowej i historycznej próbowano jeszcze powrócić w roku 1997, powołując Unię Tatarów Polski, Litwy i Białorusi. Dokonano tego na spotkaniu działaczy tatarskich organizacji w Nowogródku. Niestety, ogólna sytuacja polityczna nie pozwoliła wtedy na włączenie przedstawicieli z Ukrainy.

W naszym zbiorze szkiców podjęliśmy różne tematy, ogólne i drugorzędne, tyżące średniowiecza i nowożytności, gospodarki i kultury. Tematykę religijną zarysowaliśmy jedynie epizodycznie. Odpowiednie jej przedstawienie wymaga więcej miejsca i lepszych kompetencji od posiadanych przez autora. O modlitwach, piśmiennictwie religijnym, świętach i obrzędach należy napisać osobno. Krytycznego przedstawienia wymagają również tradycyjne zabiegi lecznicze, czasem związane z modlitwami. Są zresztą opracowania dotyczące tej dziedziny (S. Kryczyński, A. Dubiński, B. Borawski, M. Łyszczarz). Syntetyczne i właściwe opracowanie przez nas wybranych tematów wymagało odpowiednich przygotowań i przemyśleń. Charakterystyka bogatych dziejów tatarskich w naszej części Europy wymaga dalszej pracy, poszukiwania źródeł albo także ich reinterpretacji.

II. Badacze różnych specjalności od pół wieku opisują fenomen trwania społeczności tatarskich w państwach środkowo-europejskich. Chcą wyjaśnić zjawisko współtworzenia dorobku narodowego w krajach, które zamieszkują, przy jednoczesnym zachowaniu własnej tożsamości etnicznej i kulturowej. Główną rolę w tym procesie odgrywają: wspólnota religijna (*dżemiat*), treści przekazywane ustnie i przez współudział w tradycyjnie akceptowanych działaniach. Jest to odwiedzanie i konserwowanie miejsc pamięci (meczety, cmentarze i in.) bądź symboliczne oznaczanie przestrzeni (tablice, nazwy), zapewniające trwałość pamięci i więzi w społeczności tatarskiej.

Pamięć rodzinna pozwala szukać przodków według nazwisk i herbów w dostępnych herbarzach rodzin tatarskich i pamiętnikach (por. S. Dziadulewicz 1929, S. Dumin 1999). To wymaga oczywiście

krytycyzmu, ale dostarcza informacji i poszerza wiedzę. Nie ulega wątpliwości, że ojczystym terenem Tatarów środkowo-europejskich są ziemie obecnych państw: Litwy, Polski, Białorusi i Ukrainy. Ojczyzną ich dziadów i ojców były także Półwysep Krymski, tereny dawnego Chanatu Kazańskiego i stepy Powołża włączone do Rosji w XVI–XVIII w. Wiadomo, że przodkowie obecnych Tatarów, tzw. litewskich lub polskich, na przełomie XV i XVI w. porzucili ojczysty język kipczacki. Utrzymali natomiast do dziś poczucie tatarskiej tożsamości i odrębności. Stracili język, ponieważ przybywali do Europy Środkowej pojedynczo albo małymi grupami, żenili się z chrześcijankami.

Ich przodkowie wywodzili się z różnych plemion z pogranicza Europy i Azji, z Tatarów krymskich, kazańskich, nogajskich i innych ludów turekojęzycznych. Mogli również należeć do starszych plemion tureckich, z Powołża i Podkaukazia; Protobułgarów, Chazarów, Kimaków. Wśród Chazarów i Protobułgarów bądź Połowców byli już w X wieku wyznawcy islamu. Wiele przemawia za faktem, że pierwsze grupy Tatarów dobrowolnie przybywających do Wielkiego Księstwa Litewskiego przyjął wielki książę Olgierd (zm. 1377). Zapewnił im swobodny rozwój kultury, zachowanie zwyczajów i wyznawanie islamu.

Pytania o pochodzenie etniczne i związki z innymi ludami i różnymi plemionami tatarskimi (kipczackojęzycznymi) stawiał 150 lat temu dociekliwy polski lekarz i wybitny antropolog Julian Talko-Hryncewicz (zm. 1936). Badał metodami antropologicznymi (pomiar i opis cech somatycznych) grupy mężczyzn różnej narodowości, którzy zamieszkiwali w Europie Środkowej przez długie stulecia, od średniowiecza poczynając: Litwinów, Białorusinów, Polaków, Łotyszy, Ukraińców i Żydów. U Tatarów polsko-litewskich stwierdził cechy antropologiczne charakterystyczne dla całej Europy Środkowej i Południowej, występujące w różnym natężeniu i w różnych relacjach wzajemnych. Wnioskował z tego, że skład tatarskich grup osadniczych podlegał stałym zmianom i uzupełnieniom.

Jan Tyszkiewicz

I. LITWA

1. *Jarłyk chana do Władysława Jagiełły, rok 1393*

Dzieje Tatarów mieszkających w Wielkim Księstwie Litewskim badać można w oparciu o różnego typu źródła. Najwięcej faktów szczegółowych zawierają dokumenty zachowane w zespole archiwalnym Archiwum książąt Radziwiłłów. Jednakże warto wspomnieć także o innych tekstach, mających różną genezę, dawno znanych i opublikowanych. Nasuwają one jednak różne pytania, a nawet zastrzeżenia wobec ich interpretacji. Krytyczne pytania – po 150 latach od opublikowania – budzi np. stosunkowo obszerny tekst *Risale-i-Tatar-i Leh* (1558). Ten opis warunków życia Tatarów muzułmanów w W. Ks. Litewskim z połowy XVI wieku jest ogólny; w niektórych kwestiach nieprecyzyjny¹. Był pisany dla sułtana, jak gdyby z nutą prośby o wspomnienie wiernych żyjących w „dalekim” chrześcijańskim kraju. Tekst jest ważny, ale z pewnością potrzebuje nowoczesnej i wnikliwej krytyki. Innym przykładem źródła wymagającego specjalnych rozważań jest *Jarłyk chana Tochtamysza skierowany do króla Władysława Jagiełły* z roku 1393. Opublikowany został już dawno, lecz rzadko bywa przywoływany we współczesnych opracowaniach historycznych².

¹ A. Muchliński, *Zdanie sprawy o Tatarach litewskich przez jednego z tych Tatarów złożone sułtanowi Sulejmanowi w 1558 r.*, Teka Wileńska, 1858, nr 4, s. 241–272.

² *Jarłyk Tochtamysza chana k Jagajłu, izdan M.A. Obolenskim*, Kazań 1850; I.N. Berezin, *Chanskije jarłyki*, t. II: *Tarchannyje jarłyki Tochtamysza, Timur-Kutługa i Seadet Gireja*, Kazań 1851; W. Radłow, *Jarłyki Tochtamysza i Temur-Kutługa*, Zapiski Wostocznego Otdiela Russkogo Archeologiczeskogo Obszczestwa, t. III, 1889, S. Petersburg, s. 1–40.

O czasach „wielkiej zamieci”, okresie walk o władzę w Złotej Ordzie, wielokrotnie pisali badacze rosyjscy: B. Grekow (historyk) i A. Jakubowski (orientalista)³. Tochtamysz przez długie lata (od 1375) wytrwale walczył o zdobycie i utrzymanie władzy w Złotej Ordzie. Po pokonaniu emira Mamaja (1380) został chanem złotoordyjskim, prowadził liczne wojny i próbował powiększyć terytorium swego władztwa. Głównym przeciwnikiem Tochtamysza był wybitny wódz Czagatajów, Timur Lenk, zwany także Tamerlanem, sprawny i dobry wódz. Na początku, przy poparciu zbrojnym Timura, Tochtamysz został chanem w tzw. Białej Ordzie, na wschód od dolnej Wołgi (1379). Ścigał Mamaja, który 8 września 1380 r. przegrał bitwę z wielkim księciem moskiewskim Dymitrem. Jeszcze tej samej jesieni stoczyli bitwę nad Kałką, w której Tochtamysz rozbił wojska Mamaja. Pokonany wódz schronił się w Kaffie, mieście na Krymie, gdzie go zabito. Tochtamysz został chanem Złotej Ordy. Zebrał znaczne siły i wyruszył się przeciw Dymitrowi. Latem 1382 roku zdobył i spalił Moskwę. Wielki książę opuścił miasto przed nadejściem Tatarów, a mieszczanie bronili się sami, pod wodzą księcia Ościka⁴.

Utrzymanie władzy chańskiej w Złotej Ordzie nie było łatwe. Stale wybuchały bunty i walki pomiędzy murzami plemiennymi. Stopowo plemiona oczekiwały organizowania wypraw łupieżczych na bogate, posiadające liczne miasta, rozwinięte gospodarczo państwa w Azji Środkowej. Najazdy i łupy zapewniały władzę ich organizatorowi. Tochtamysz napadł w r. 1385 na bogaty Azerbejdżan i sąsiednie obszary, dochodząc aż do Buchary. W roku 1389 przeprowadził kolejne najazdy, przekraczając Syr-Darię i łupiąc bogaty Mawarannahar (Samarkanda, Buchara i in.). Dopiero w roku 1391 Timur zebrał swoje wojska u źródeł Syr-Darii koło Taszken-tu i skierował się przeciw Tochtamyszowi. Chan prosił o zawarcie porozumienia i pokój, ale Timur postanowił przerwać jego łupie-stwa i rządy. Armia Timura od kwietnia 1391 roku ściagała armię

³ B. Grekow, A. Jakubowski, *Złota Orda i jej upadek*, Warszawa 1953; o walkach Tochtamysza, s. 268–294.

⁴ B. Grekow, A. Jakubowski, *Złota Orda i jej upadek*, s. 258.

Tochtamysza, jednak dopiero 18 czerwca 1391 r. doszło do długiej bitwy nad rzeką Kondurczą (w pobliżu współczesnej Samary). Wojska Tochtamysza zostały rozgromione⁵.

Chan nie chciał zrezygnować z dalszej walki, chociaż Timur liczył, że to nastąpi i zwlekał z ostatecznym rozbięciem oporu Tochtamysza. Oszczędzał swoje wojska i planował inne podboje w Azji. Jednak w r. 1394 Tochtamysz wznowił ataki w rejonie Kaukazu (zapewne w Azerbejdżanie). Jak podaje Szaraf-ad-Din, wiosną 1395 roku Timur podjął kolejną wyprawę przeciw Tochtamyszowi. Wyruszył z Gruzji i ostatecznie rozbił wojska Złotej Ordy nad Terekiem. Pokonany chan uciekł do Bułgarów nad rzeką Kamą. Timur systematycznie zniszczył wszystkie miasta Ordy, stolicę Saraj Berke, Hadzi Tarchan (Astrachań), Ukek i inne miasta Powołża. W Azaku i Tanie, ważnych faktoriach włoskich na Krymie, wymordowano wszystkich chrześcijan. Cały teren Złotej Ordy, jako podległy chanowi Tochtamyszowi, włącznie z Półwyspem Krymskim, został całkowicie zniszczony, a ludność uprowadzono w niewolę⁶.

Z tego przeglądu wydarzeń jasno widać, że w połowie roku 1393 Tochtamysz przygotowywał się do kolejnej wojny z Timurem. Robił wszystko, żeby zebrać większe siły wojskowe i uzyskać pieniądze od podporządkowanych książąt. Próbował cokolwiek uzyskać od Jagiełły, zaległe opłaty czy posiłki wojskowe. Jego plany były jednak nierealne, a optymizm pozbawiony podstaw.

Jartyk, czyli oficjalne pismo chana Tochtamysza do króla Władysława Jagiełły, nie jest zupełnie typowy, ale posiada cechy swego rodzaju. Są nimi: język tekstu (turecki z elementami kipczackiego), zastosowany do pisania alfabet ujgurski i sposób datowania. Tłumaczenia wydawców tego *jartyku*, M. Oboleńskiego i W. Radłowa, różnią się między sobą. Wybitny turkolog polski, Ananiasz Zajązkowski, stwierdził 72 lata temu (1953), że w Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie jest przechowywany oryginał pisanego po

⁵ M. Małowist, *Tamerlan i jego czasy*, Warszawa 1985, s. 51–53.

⁶ M. Małowist, *Tamerlan*, s. 54–55.

ujgursku *jartyku* do Jagiełły. Uczony postulował, żeby badacze polscy zajęli się nowym, krytycznym wydaniem tekstu, czego dotąd nie wykonano. Można przypuszczać, że A. Zajączkowski wiedział o różnicach między opublikowanymi tekstami dotychczasowych wydawców, wspomnianego Oboleńskiego (1850) i Radłowa (1899)⁷.

Badacze rosyjscy, opierając się głównie na edycji *jartyku* opracowanego przez W. Radłowa, twierdzą, że Jagiełło, po objęciu władzy w Złotej Ordzie przez Tochtamysza, pod koniec roku 1380 lub na początku 1381 uznał jego zwierzchność. Jako argument w tym rozumowaniu powoływane są informacje zawarte w *jartyku* z r. 1393. Istotnie, po bitwie nad Kałką i rozbiciu wojsk Mamaja, Tochtamysz mógł rozesłać posłów, oczekując uznania jego prerogatyw jako chana Złotej Ordy⁸.

Jagiełło mógł przyjąć *jartyk* od Tochtamysza, ale nie ma żadnych dowodów, że w przeciągu trzynastu lat wypełniał obowiązki lennika Ordy. Nie ma wiadomości, że płacił „wychód”, czyli daninę lenniczą. We wzmiankowanym *jartyku* powiedziano, że opłaty nie są uregulowane (nie podano za ile lat). Nie zachowały się również żadne informacje o wspieraniu Tochtamysza w jego licznych wojnach posiłkami zbrojnymi z Litwy. Na ważną wyprawę chana przeciw Dymitrowi moskiewskiemu w r. 1382 Jagiełło posiłków nie dostarczył⁹. Kroniki

⁷ A. Zajączkowski, *Słowo wstępne do wydania polskiego* [w:] B. Grekow, A. Jakubowski, *Złota Orda*, s. 11. A. Zajączkowski stwierdza: „wydanie najstarszego pomnika językowego Złotej Ordy staje się jednym z nieodzownych zadań naszej nauki orientalistycznej”, oczywiście orientalistyki polskiej.

⁸ L.B. Grekow, *Wostocznoj Jewropa i upadok Zołotoj Ordy*, Moskwa 1975. Por. recenzję: J. Bardach, *Złota Orda, Litwa i Ruś w XIV i XV w.*, „Kwartalnik Historyczny”, t. 84, 1977, nr 1, s. 183–188. W recenzji nie ma mowy o zależności Jagiełły od chana. Są uproszczenia, np. o bitwie pod Grunwaldem napisano: „chorągwie ruskie i posiłki tatarskie odegrały istotną rolę”. Oczywiście, ponieważ „chorągwie ruskie” stanowiły większą część wojsk litewskich, a chorągwie smoleńskie uformowano z najemników. Tatarów było dwa hufce, jeden z Tatarów litewskich, drugi „posiłkowy” ze stepów. Oba razem liczyły najwyżej 600 wojowników lekkozbrojnych.

⁹ B. Grekow, A. Jakubowski, *Złota Orda*, s. 259. O *jartyku* z 1393 r. napisano z powołaniem się na edycję: W. Radłowa, *Jartyki Tochtamysza*, s. 4–6.

ruskie, opisujące obronę i spustoszenie Moskwy, są stosunkowo dokładne. Wymieniają księcia litewskiego Ościka (Osteja), który po ucieczce wielkiego księcia Dymitra organizował obronę miasta. Ościk był synem Andrzeja Olgierdowicza (zwanego Garbatym), przyrodniego brata Władysława Jagiełły. Miał duże doświadczenie wojskowe. Kiedy zginął w Moskwie, miał około trzydziestu lat¹⁰.

Poniżej podajemy tekst *jarłyku* z roku 1393 w uwspółczesnionym nieco tłumaczeniu na język polski na podstawie rosyjskiej edycji M.A. Oboleńskiego, zaznaczając kolejne segmenty¹¹.

1. Słowo Tochtamyszowe. Do króla polskiego Jagiełły. Wiadomo czynimy naszemu bratu, że zasiadłem na tronie wielkiego carstwa. Jak tylko zasiadłem na carskim tronie, wtedy posłałem do was Asana i Kotłubaja, wam dać wiadomość. Nasi posłowie znaleźli was pod grodem Troki stojącego. Wyście posłali do nas posła waszego Litwina o imieniu Niewoist.
2. W drugim roku [?] nastąpiło między nami zamieszanie [...] [O zdradzie głównych wasali Tochtamysza i przegranej wojnie z Aksak Temurem. Zdrajców udało się ukarać].
3. Teraz posyłamy do was, sługi nasze, Asana i Tutu Odżę; to chcę wam powiedzieć [...] abyście to wiedzieli, że między twoją ziemią są księżące włości, które dawały wychód do Białej Ordy; to nam nasze dajcie, a co będzie waszej dzierzawy pod nami [...] żądajcie swego, a my wam damy.
4. A jeszcze, co było między nami z dawna, gościom droga wolna, i waszym i naszym kupcom, bez opłat, bez dokuczania.
5. Na to wszystko posłałimy ten nasz *jarłyk*, i z naszą złotą pieczęcią, aby to mocno trwało. A ten *jarłyk* [był] pisany w Ordzie, nad ujściem Donu; roku kury, w miesiącu ireozina.

Po daciej dołączono tekst, będący zapewne instrukcją dla posła, co jeszcze ustnie należy przekazać:

¹⁰ B. Grekow, A. Jakubowski, *Złota Orda*, s. 198, 261; J. Tęgowski, *Pierwsze pokolenia Giedyminowiczów*, Poznań 1999, s. 67–71. Jagiełło nie miał bliższych relacji z bratankiem ks. Ostiejem.

¹¹ *Jarłyk Tochtamysza chana k Jagajtu, izdan M.A. Obolenskim*, tłum. J. Kowalewski (1835), opublikował S. Gołębiowski, Biblioteka Warszawska, t. III, 1850, nr 3, s. 572–574.

Jak ojcowie nasi z ojcami waszymi byli za jedno; posły posyłałi do siebie, i my także chcemy z wami być [w takich stosunkach]. A jeżeli będzie wam potrzebna pomoc przeciw komuś, przeciw wrogowi waszemu, ja sam gotów tobie na pomoc [przybyć] ze wszystką moją siłą; tylko wieść nam dajcie. A gdy potem nam [będzie] potrzeba, wy nam takim samym [wsparciem] bądźcie.

Napisano więc o nawiązaniu stosunków dyplomatycznych, o trudnych walkach wewnętrznych i interwencji Timura na rzecz buntowników. Przypomniano o zaległych opłatach dla Białej Ordy z bliżej nieokreślonych ziem rusko-litewskich. Zachęcano, żeby rozwijać handel Litwy z Krymem i miastami Ordy. Wydawca nie wytłumaczył, dlaczego deklaracja o sojuszu zbrojnym i udzielaniu wzajemnej pomocy znalazła się poza właściwym tekstem *jarłyku*.

Nad ujściem Donu do Morza Azowskiego znajdowały się dwa ważne ośrodki kupieckie, Tana i Azow, gdzie stałe przebywało wielu kupców, także chrześcijańskich z Włoch. Tutaj pisano *jarłyk* w r. 1393. Tutaj mogła mieścić się kancelaria Tochtamysza, w której przechowywano kopie starych dokumentów (*jarłyków*) nawet sprzed trzynastu lat. W roku 1394 zwycięski Timur zniszczył wszystkie ważniejsze miasta Ordy. Całkowicie spalone zostały również Tana i Azow (Azak). Co gorsza, wymordowano wówczas wszystkich mieszkających tam chrześcijan. Tochtamyszowi bardzo zależało na sprawnym działaniu kompanii handlowych, określanych w wielu *jarłykach* – tak jak w tym z 1393 r. – terminem „bazargan urtaklaryn”. Słowo „urtaklar” w *jarłykach* odnosiło się do kupców. Orientaliści uważają, że powyższy termin oznaczał kupca, który handlował jako chański przedstawiciel (chański agent handlowy)¹². Chan miał duży udział w zyskach z dalekiego handlu.

Omówiony tekst czeka na nowe opracowanie i staranne przetłumaczenie, co stanowi. jedyną drogę do nowych ustaleń.

¹² W. Radłow, *Jarłyki Tochtamysza*, s. 6 i 15; szerzej patrz: B. Grekow, A. Jakubowski, *Złota Orda*, s. 129–130; M. Małowist, *Tamerlan*, s. 93–113.

2. Książę Witold i chan Tochtamysz

Dynastia panująca na Litwie wywodzona jest ze Żmudzi. Podczas wojen z zakonem krzyżackim Witold Kiejstutowicz stwierdził, że jego przodkowie wywodzą się ze Żmudzi i dlatego nie jest skłonny oddawać jej terytorium na jakichkolwiek warunkach obecnemu władztwu¹³. Źródła pisane oświetlają bliżej losy dynastii litewskiej dopiero od rządów Giedymina. Brak pewnych źródeł określających imię jego ojca. Jednym z synów Giedymina był Witold książę trocki, urodzony około roku 1303, który zginął podczas walk z krzyżakami w 1336 r. Jego jedyny syn, wnuk Giedymina, Jerzy Witoldowicz (ok. 1320–1349), poległ w walkach pod Pskowem w obronie Izborska. Witold Giedyminiowicz był poganinem, zaś jego syn Jerzy przyjął prawosławie, ale zmarł bezpotomnie.

Braćmi Witolda Giedyminiowicza byli: Olgierd, Koriat, Jawnuta, Kiejstut, Lubart i Monwid¹⁴. Kiejstut (1308/1310–1380) miał dziecięciorek dzieci, w tym pięciu synów: Wojdata, Butawda, Witolda, Towciwiłła i Zygmunta¹⁵. Tylko Zygmunt dożył do roku 1440 i mógł współpracować z Witoldem (po 1392). Wojdat Iwan był księciem w Nowogródku (zm. po 1390). Tak więc Witold Kiejstutowicz (ok. 1348–1430), po chrzcie Aleksander, początkowo książę Grodna i Brześcia, dopiero w r. 1401 otrzymał od Jagiełły zgodę na przejęcie obowiązków wielkiego księcia litewskiego. Chociaż Witold Kiejstutowicz był dwukrotnie żonaty, jednak nie doczekał się syna,

¹³ S. Zajączkowski, *Przyczynki do hipotezy o pochodzeniu dynastii Giedymina ze Żmudzi*, Ateneum Wileńskie, t. IV, 1927, s. 392–416, i mapa z opisem.

¹⁴ J. Tęgowski, *Pierwsze pokolenia Giedyminiowiczów*, Poznań 1999, s. 45–46 i tab. I, s. 304–305.

¹⁵ J. Tęgowski, *Pierwsze pokolenia*, tab. IX, s. 318–319.

co sprawiło, że nastąpiło przejęcie całego księstwa trockiego przez dynastę wyznaczonego przez Jagiełłę.

Witold Kiejstutowicz uczestniczył w kolejnych konfliktach zbrojnych z zakonem krzyżackim. Po śmierci ojca stał się oczywistym następcą rządów w księstwie trockim, które było stosunkowo rozległe i obejmowało również liczne włości ruskie, po Mińsk włącznie na wschodzie. Stosunki Witolda Kiejstutowicza z Jagiełłą Olgierdowiczem przybierały po zgonie Kiejstuta różne formy współpracy i konfliktów. Dzięki zachowanemu dokumentowi, jaki w r. 1386 wystawił Jagiełło dla swego brata Skirgiełły, przekazując mu władzę w księstwie trockim, mamy dobrą orientację w rozległości i strategicznym położeniu tego księstwa¹⁶. Dopiero od roku 1401 Jagiełło oficjalnie uznał Witolda za wielkiego księcia litewskiego oraz formalnie zaczął wspierać jego politykę wobec sąsiadów.

Witold próbował z rozmachem realizować swoje zamierzenia wobec zakonu krzyżackiego, Moskwy oraz innych księstw wschodnioruskich i Złotej Ordy. W ostatnim dziesięcioleciu XIV wieku, kiedy Jagiełło formalnie nadal pozostawał władcą zwierzchnim nad W. Ks. Litewskim, Witold zaczął rozważać możliwość współpracy z Ordą. Planował poszerzyć władzę Litwy na Ruś północną, dzieląc się tą zwierzchnością z ambitnym i wojowniczym chanem Tochtamyszem. Na czym polegała umowa między nimi, można tylko przypuszczać. Unormowanie stosunków między kuzynami – Jagiełłą i Witoldem – nastąpiło po klęsce wojsk Witolda i Tochtamysza w bitwie nad Worską (sierpień 1399), jaką zadali im Edygej i chan Timur Kutług. Od tej chwili Witold ograniczył swoje plany i je zmodyfikował. Wcześniej – od koronacji Jagiełły – dążył do zupełnej samodzielności w rządach na Litwie¹⁷. Jagiełło starał się korygować działania i wielkie plany Witolda, posługując się w W. Ks. Litewskim swoimi braćmi. Trzech z nich – Korybut, Lingwen i Świdrygiełło –

¹⁶ J. Jakubowski, *Opis Księstwa Trockiego z 1387 r.*, „Przegląd Historyczny”, t. 5, 1907, nr 1, s. 22–48.

¹⁷ Oceny wieloletniej polityki Witolda dokonał J. Nikodem, *Witold wielki książę litewski: 1354 lub 1355 – 27 października 1430*, Kraków 2013, rozdz. V i VI.

było młodszych od Witolda i żyło dłużej od niego. Ale wyniki zabiegów Jagiełły i jego braci dawały mierne rezultaty¹⁸. Wszystkie zabiegi polityczne, zwłaszcza układy z zakonem krzyżackim, miały Witoldowi zapewnić (na piśmie) aprobatę samodzielnego rządzenia Litwą bez udziału Jagiełły. To wyraźnie pokazały układy Witolda z wielkim mistrzem Ulrichem von Jungingenem, określone w tekście spisany na wyspie Salin 12 października 1398 r. Pominięto w nim całkowicie króla Władysława Jagiełłę i posiadane przezeń uprawnienia, zgodnie z wcześniejszymi uzgodnieniami dokonanymi między nimi¹⁹.

Kilka miesięcy wcześniej (Grodno, 23 kwietnia 1398 r.) Witold zawarł „wieczysty pokój” z oboma zakonami – krzyżackim i inflanckim. Przewidziano w nim, bez pytania o aprobatę Jagiełły, oddanie krzyżakom części Żmudzi. Dążenie Witolda do pełnego władztwa na Litwie miało wyeliminować konsekwencje przyjęcia korony polskiej przez Jagiełłę, przy jednoczesnym pozostawieniu mu zwierzchniej władzy nad wielkim księstwem. Tzw. unia krewska przewidywała bowiem połączenie dwóch państw pod władzą Jagiełły, z jego stałym rezydowaniem w Krakowie. Tego żądali panowie polscy. Witold rządził na Litwie zgodnie z umowami zawartymi z królem, ale dążył do przejęcia realnej władzy w oparciu o dokonane ustępstwa wobec Zakonu i zawarcie sojuszu z chanem Tochtamyszem.

Porozumienie Witolda z Tochtamyszem miało zapewnić obu wzmocnienie władzy i narzucenie zwierzchności wybranym księstwom na Rusi wschodniej i północnej (Moskwa, Twer i in.). Realizację tego planu rozpoczął Witold od zbrojnego opanowania księstwa smoleńskiego w r. 1396. Wtedy – jak rekonstruują badacze – spotkał się z Tochtamyszem, zapewne gdzieś na wschodnich rubieżach W. Ks. Litewskiego, może nad dolnym Dnieprem. Tochtamysz miał podobny charakter do litewskiego księcia, był uparty,

¹⁸ J. Tęgowski, *Pierwsze pokolenia*, tab. III, Potomstwo Olgerda, s. 308–311.

¹⁹ J. Nikodem, *Witold*, s. 179–182.

ambitny, dążący do pełni władzy (w Ordzie) i poszerzenia wpływów (i danin) z różnych księstw Europy Wschodniej. Uparcie parł do zawarcia sojuszu z Litwą.

Zgodnie z układami obowiązującymi od czasów Olgierda, także i teraz Witold powinien płacić Ordzie daninę z podległych mu ziem ruskich. *Jartyk* Tochtamysza, napisany do Jagiełły w maju 1393 roku, proponował: 1) sojusz militarny wobec wspólnych przeciwników, 2) zapłacenie zaległej daniny Ordzie oraz 3) swobodny rozwój handlu z Azji, przez Krym, do Litwy i Polski. Król Jagiełło ze względów prestiżowych i finansowych propozycje te przyjął wstrzeźliwie. Ani Polska, ani duża część elit litewskich nie miały interesu wciąć się w spory z Ordą i jej sąsiadami²⁰. Wiadomo jedynie, że w odpowiedzi Jagiełło wysłał przez posła o imieniu „Niewoist” kurtuazyjne pozdrowienie dla chana. Zasady sojuszu Tochtamysza z Witoldem, tzw. drugi *jartyk* dla Litwy z roku 1397, mogą być tylko rekonstruowane, nie są bowiem znane.

Wspólna walka Witolda z Tochtamyszem przeciw Ordzie była wśród możliwych i przez polską parę królewską oceniana krytycznie. Królowa Jadwiga osobiście odradzała Witoldowi te działania. W Krakowie nie było poparcia dla przyjęcia hasła o krucjacie. Wiadomo o dwóch jesiennych wyprawach Litwinów na Półwysep Krymski, gdzie koczowały rody tatarskie sprzyjające Tochtamyszowi: w roku 1397 i 1398. Sprowadzono wówczas kilka tysięcy Tatarów z rodzinami, podwajając zapewne liczebność osiadłej wcześniej na Litwie ludności muzułmańskiej²¹. Z miast krymskich na Litwę pojechali też Karaimi, rzemieślnicy i kupcy, których liczbę można szacować na półtora tysiąca przesiedleńców (ok. 470 rodzin). Zakon krzyżacki uporczywie podkreślał swoje zasługi w podejmowaniu wypraw

²⁰ Tekst *jartyku* z r. 1393: J. Tyszkiewicz, *Tatarzy na Litwie i w Polsce*, Warszawa 1996, aneks I, s. 300–301; komentarz: J. Nikodem, *Witold*, s. 213–216.

²¹ O osiedlaniu się Tatarów, Ormian i Karaimów w W. Ks. Litewskim: J. Tyszkiewicz, *Tatarzy na Litwie i w Polsce*, Warszawa 1989, roz. VI. Por. także: J. Tyszkiewicz, *Tatarzy na Litwie w początkach XV wieku pod obserwacją wywiadu krzyżackiego. Położenie społeczne ludności tatarskiej w Europie Środkowo-Wschodniej w XIV-XXI w.*, red. A. Konopacki, Poznań 2021, s. 11–19.

w celu nawracania pogan na Żmudzi i Litwie. Dogodnym pretekstem do najazdów było również przebywanie tam, już za rządów Olgierda (zm. 1377), Tatarów muzułmanów, pozostających pod stałą obserwacją wywiadu krzyżackiego²². Wywiad działał stosunkowo dobrze, zwłaszcza po dobrosąsiedzkich umowach Witolda z zakonem (Grodno 23 kwietnia 1398 r., Salin 28 października 1398 r.)²³. Na „krucjatę” Witolda i Tochtamysza krzyżacy przystali posiłki: chorągiew jazdy z Markwardem von Salzbachem na czele. Liczebność armii Witolda ocenia się na około trzydzieści osiem tysięcy, czyli krzyżacy dostarczyli nieco więcej niż jeden procent wojowników. Należy sądzić, że chodziło o proste rozpoznanie w formie uczestnictwa w akcji. Von Salzbach obserwował z bliska koncentrację; poznał liczebność armii i jej wartość bojową. Wiedzano, że pręcej lub później dojdzie do kolejnej konfrontacji krzyżacko-litewskiej.

Wielką armię Witolda, złożoną z wojsk litewsko-ruskich, uformowali książęta: Andrzej Garbaty połocki, Dymitr Starszy briański, Stefan hospodar wołoski, Dymitr Koriatowicz z Wołynia, Spytko z Melsztyna, namiestnik na Podolu, a także liczni ochotnicy z Królestwa Polskiego i księstw mazowieckich. 10 tysięcy wojowników (może więcej) przyprowadził Tochtamysz. Tatarski przeciwnik ze stepów, dowodzony przez Temura Kutługa i świetnego wodza Edygeja, był prawie dwukrotnie liczniejszy. Znając jednak tendencje kronikarzy i przesadzone relacje pokonanych, trudno rzeczowo określić, czy tatarskie armie miały rzeczywiście blisko osiemdziesiąt tysięcy jezdnych. W oddziałach Witolda było kilka tysięcy piechoty. Koncentracja jego wojsk nastąpiła na Wołyniu i Podolu, na prawym brzegu Dniepru, który przekroczone w Kijowie. Tam zapewne czekała armia Tochtamysza. W końcu lipca 1399 r. armie Witolda i Tochtamysza połączyły się i ruszyły na południe.

²² S. Józwiak, *Wywiad i kontrwywiad w państwie zakonu krzyżackiego w Prusach*, Malbork 2004; por. też J. Tyszkiewicz, *Antytatarska propaganda krzyżacka podczas Wielkiej Wojny i jej echa*, Tatarzy i Słowiańszczyzna. „Litteraria Copernicana”, red. J. Kulwicka-Kamińska, Cz. Łapicz, G. Miśkiniene, t. 20, s. 173–181.

²³ J. Tyszkiewicz, *Tatarzy na Litwie w początkach XV w.*, s.11–19.

W XIV wieku granica między Rusią (W. Ks. Litewskim) a Złotą Ordą przecinała od zachodu dolny bieg Dniestru, dalej docierała do Dniepru. Ku wschodowi szła prawdopodobnie wododziałem lewostronnych dopływów Dniepru, czyli rzek Worskla i Oriet, biegnąc ku północnemu wschodowi, w stronę Połtawy²⁴. Sytuacja polityczna w Europie Środkowej w ostatnim dziesięcioleciu XIV wieku nie zachęcała do podejmowania poważnej wyprawy wojennej przeciw Ordzie, a nawet mniejszym ułusom nadmorskim. Niepewna stabilizacja mogła zmienić się w chaotyczną walkę Europejczyków z koczownikami, wspieranymi przez Turcję²⁵. Sprawa ta nie jest jasna i wymaga głębszej analizy, z której tutaj rezygnujemy. Królowa Jadwiga i Władysław Jagiełło znajdowali się w tych latach przełomu (XIV na XV w.) pod wpływem doktryny tzw. wojny sprawiedliwej. Głosił ją w owym czasie Stanisław ze Skarbimierza, prawnik, rektor Uniwersytetu Krakowskiego, wysoce poważany przez królewskich małżonków²⁶. O pogranicznym charakterze ziem środkowego dorzecza Dniepru, zwłaszcza położonych nad lewymi jego dopływami, rzekami Psioł, Worskla i Oriet, świadczy pierwotna nazwa Worskli – Woroskoł – pochodząca z języka Mordwinów, tuziemców na tych terenach do XIII w. W pobliżu zresztą płynie rzeka Oskoł, dopływ północnego Dońca, z nazwą także zapewne mordwińskiego pochodzenia²⁷.

²⁴ W.L. Jęgorow, *Istoriczeskaja geografija Zolotoj Ordy w XIII-XIV w.*, Moskwa 1985, s. 27–42.

²⁵ L. Kolankowski, *Dzieje Wielkiego Księstwa Litewskiego za Jagiellonów*, t. 1, Warszawa 1930, s. 58–72; J. Tyszkiewicz, *Tatarzy na Litwie*, s. 120–124 i in.

²⁶ W oparciu o wcześniejsze encykliki papieskie, Stanisław ze Skarbimierza zbudował wywód o zasadach prowadzenia wojen. Por. J. Tyszkiewicz, *Wojna sprawiedliwa. O doktrynie prowadzenia wojen z poganami i innowiercami w Polsce średniowiecznej, Działalność społeczno-kulturalna jako czynnik wzmacniający tożsamość Tatarów. Próba bilansu i perspektywy*, red. A. Kono-packi, Warszawa 2023, s. 111–125. Wykład koncepcji Stanisława ze Skarbimierza: por. aneks, s. 124–125.

²⁷ G. Dobrodomow, *Oskoł. Etimologiczeskij etjud*, Sowieckaja Turkologija, 1988, nr 2, s. 81–91.

Trzeba wyraźnie stwierdzić, że bitwa stoczona w sierpniu 1399 roku nad Worskłą nie została dotąd systematycznie opracowana. Nowożytny zalew hydroelektryczny pokrył wodą zapewne całość terenu, na którym walczono. Uniemożliwia to jakąkolwiek weryfikację archeologiczną pozostałości materialnych i wysuwanych hipotez: znalezienie śladów obozowisk, szańców dla armat, porzuconych militariów.

Obie armie posługiwały się łukami; wojowników obu stron było razem co najmniej 80 tysięcy. Liczba armat przyprowadzonych przez Spytka z Melsztyna też nie jest pewnie ustalona. Tematyka bitwy została w opracowaniach zdominowana rozważaniami politycznymi (ich cel i ewentualne konsekwencje w razie wygranej Witolda). Pomijając kłębowski pospiesznych przypuszczeń, które zostały napisane w związku z bitwą nad Worskłą, można zaproponować dwa spostrzeżenia. Po pierwsze: spotkanie armii na granicach Ordy i Rusi mogło mieć kontekst dyplomatyczny, prowadzący do negocjacji stron przeciwnych. Jak wiadomo, jakieś rozmowy zostały podjęte, zerwane jakoby przez Tatarów. Po drugie: marsz wojsk prowadzonych przez Witolda miał zapewne sens operacyjny. Zapewniał dowożenie żywności i pożywienia dla koni, których było z pewnością więcej niż wojowników (ok. 40 tysięcy).

Witold – czyli Rusini i Litwini – nie wyciągnęli żadnych wniosków z poprzednich zmagañ z Mongołami/ Tatarami. Pamiętna operacja wojenna, zakończona bitwą nad rzeką Kałką (1223), miała podobny przebieg. Maszerowano w dół Dniepru, zapuszczono się w stepy. Brakowało zaopatrzenia, jednolitego dowodzenia, prowadzono bezowocne negocjacje, wnoszono prowizoryczne szańce, zamiast związać wroga walką. W rezultacie również nad Worskłą nastąpił pogrom sił rusko-litewskich. Nad Kałką zginęło około dziesięciu drobnych książąt Rurykowiczów, zaś nad Worskłą sześciu czy siedmiu książąt podporządkowanych Witoldowi: Gedyminowiczów, Rurykowiczów oraz Spytka z Melsztyna i gospodarza mołdawskiego Stefana. Wodzowie – Witold i Tochtamysz – uciekli, jeden do Kijowa, drugi nad Wołgę, zapewne do Bułgarii Wołżań-

sko-Kamskiej²⁸. Jak wiadomo, Witold Kiejstutowicz bez kłopotu utrzymał władzę w W. Ks. Litewskim, do zgonu naturalną śmiercią (27 października 1430 r.). Tochtamysz zmarł około r. 1406 gdzieś na Syberii. Jeszcze w latach 30. XV wieku kilku chanów i synów Tochtamysza szukało okresowego poparcia ze strony Witolda.

Tło wydarzeń na Litwie, które rozgrywały się między rokiem 1399 a 1410, nadal wymaga starannego poznania. Warto tutaj przypomnieć, że Witold zawarł uroczysty sojusz z najstarszym synem awanturniczego Tochtamysza, Dżelal-ed-Dinem. Dlatego ten Tochtamyszewicz uczestniczył w bitwie pod Grunwaldem (10 lipca 1410 r.), prowadząc jeden z hufców tatarskich. Drugi hufiec uformowany był zapewne z grona starszego osadnictwa tatarskiego, oczywiście rozbudowanego po wyprawach Witolda na Krym, w roku 1397 lub 1398²⁹.

²⁸ B. Grekow, A. Jakubowski, *Złota Orda i jej upadek*, Warszawa 1953, s. 319–325; J. Tyszkiewicz, *Tatarzy na Litwie i w Polsce*, s. 125–128; P.S. Skwiroda, *Worskła 12 VIII 1399. Klęska krucjaty Witolda czyli zapomniana bitwa narodów*, Tarnowskie Góry 2014.

²⁹ J. Tyszkiewicz, *Dwa hufce tatarskie w bitwie pod Grunwaldem, Tatarzy w Polsce i Europie. Fragmenty dziejów*, Pułtusk 2008, s. 71–88.

3. Krzyżacy wobec Tatarów na Litwie

Zakon krzyżacki został założony podczas wojen krzyżowych. W VII wieku azjatyckie prowincje Cesarstwa Bizantyjskiego atakowali Persowie. Zdobyli Antiochię (613), opanowali Syrię i Palestynę (614), wkrótce także Egipt (620). W roku 630 cesarz Herakliusz odzyskał z ich rąk Jerozolimę. Wystąpienie Muhammada (zm. 632) rozpoczęło prężny rozwój nowej religii i kultu Boga, Jedynego Allaha, i przyczyniło się do arabskiej ekspansji. Do roku 750 Kalifat Omajadów opanował Afganistan, Chorezm i Bucharę. Nad Morzem Śródziemnym Arabowie zajęli Maghreb (do 709) i Półwysep Iberyjski (714). Następnie zagarnęli Sycylię i część Półwyspu Apenińskiego (do 847).

W Azji Środkowej tymczasem uformował się silny sułtanat plemion tureckich. Stąd Seldżycy, także wyznawcy islamu, po rozbiciu wojsk bizantyńskich zajęli Jerozolimę (1075). Po soborze w Clermont (1099) rozpoczęto organizować krucjaty, wyprawy rycerstwa europejskiego do Ziemi Świętej, chcąc odebrać utracone przez Bizancjum ziemie. Pierwsza wyprawa krzyżowa odzyskała Jerozolimę (czerwiec 1099), gdzie królem obwołano księcia lotaryńskiego Baldwina (1100–1118). Stałe walki z władcami muzułmańskimi spowodowały zorganizowanie kilku zakonów rycerskich: templariuszy (1118), joannitów (1130) i krzyżaków, którzy mieli zapewniać bezpieczeństwo przybywającym z Europy pielgrzymom (1091).

Zakon Szpitalników NMP Domu Niemieckiego przyjął regułę zakonu rycerskiego dopiero w 1198 r. Siedziba wielkiego mistrza została przeniesiona wkrótce do Wenecji (ok. 1206), co wiązało się z postanowieniem utworzenia w Europie własnego władztwa politycznego, zależnego formalnie tylko od Stolicy Apostolskiej. Należało znaleźć donatora, który nada ziemię i pozwoli budować państwo

krzyżowców, podejmujące obowiązki obrony i walki z poganami czy Saracenami (muzułmanami). W tym czasie kolejne krucjaty na próżno próbowały utrzymać w rękach rycerstwa europejskiego Jerozolimę i władzę w utworzonych na Wschodzie małych księstwach. Ostatnia, piętnasta wyprawa krzyżowa odbyła się w roku 1270³⁰.

Krzyżacy, podobnie jak inne zakony rycerskie, gromadzili w Europie rozmaite nadania pieniężne i ziemskie. Były one liczne, ale rozproszone w różnych rejonach kontynentu, dlatego w roku 1211 chętnie przyjęli od króla węgierskiego Andrzeja II Ziemię Borsą w Siedmiogrodzie. Mieli tutaj bronić Węgry od najazdów stepowych Połowców (Kumanów), których niektóre plemiona uznały już wcześniej zwierzchność węgierską i zostały ochrzczone. Jednak władze zakonu rozpoczęły manipulacje prawne, aby otrzymać ziemię jako lenno papieskie, niezależne od królów węgierskich. W rezultacie król węgierski Bela usunął krzyżaków ze swojego kraju w 1225 r.³¹

Stałe walki z najazdami pogańskich Prusów spowodowały, że książę Konrad Mazowiecki oddał krzyżakom w lenno Ziemię Chełmińską (1226). Nie był wszakże dostatecznie zorientowany w konsekwencjach nadawanych uprawnień, ponieważ misja chrystianizacyjna Prusów była już prowadzona przez biskupa Chrystiana podległego arcybiskupstwu w Gnieźnie. Wprawdzie zakon zobowiązał się przekazać Konradowi większość ziem, które zdobędzie w Prusach, ale wielki mistrz Herman von Salza (1209–1239) uzyskał od cesarza Fryderyka bezpodstawne nadanie całości (1230). Cesarz bowiem uzurpował sobie zwierzchność nad ziemiami całej Europy³². Krzyżacy przyjęli uproszczoną i brutalną zasadę: należy pogan pokonać, ochrzczonych traktować jak swoich poddanych, a zajęte ziemie zamienić we własne państwo.

³⁰ S. Runciman, *Dzieje wypraw krzyżowych*, t. 1–3, Warszawa 1997; C. Morrison, *Krucjaty*, Warszawa 1997; H. Kennedy, *Wielkie arabskie podboje. Jak ekspansja islamu zmieniła świat*, Warszawa 2011.

³¹ J. Juszyński, *Połowcy węgierscy*, Zabrze–Tarnowskie Góry 2021, s. 6–24.

³² M. Biskup, G. Labuda, *Dzieje Zakonu Krzyżackiego w Prusach*, Gdańsk 1988, s. 112–138.

Krucjaty na Wschodzie wygasły w końcu XIII w. W Europie autorytety religijne, filozoficzne i prawnicze do XV wieku uznawały prawo do odzyskania utraconych ziem Cesarstwa Bizantyńskiego. W XIII wieku chrześcijańscy teoretycy zgodzili się, że wojna prowadzona z poganami i innowiercami powinna być uzasadniona, czyli „sprawiedliwa”. Chrześcijanie nie powinni napadać i rozpoczynać wojen. Tymczasem od XII wieku krucjaty przeniosły się do Europy, nad Bałtyk³³.

Uzurpowanie sobie przez zakon uprawnień misyjnych w Prusach kosztem bp. Chrystiana oraz uprawnień politycznych Konrada Mazowieckiego, doprowadziło do wojen z księciem gdańskim Świętopętkiem i księciem, od roku 1320 królem, Władysławem Łokietkiem. Konfliktowi próbował Łokietek zapobiec na drodze procesu (Warszawa 1320–1321), a jego syn, król Kazimierz Wielki, przez rokowania z królem Janem Luksemburczykiem (Trenczyn 1335). Spór o podległość Pomorza – zbrojnie zajętego przez zakon krzyżacki (1308–1309) – unormował dopiero traktat polsko-krzyżacki, tzw. pokój kaliski (1343). W rękach zakonu pozostało całe podbite przezeń terytorium Prus, natomiast Pomorze otrzymał jako „darowiznę” (jałmużnę). Stolicą Zakonu od roku 1306 był Malbork, leżące nad Nogatem miasto z potężnym zamkiem.

Ochrzczony i koronowany książę Mendog litewski (1251) nadał zakonowi wiele ziem. Potem, przez blisko 140 lat, aż do r. 1387 i chrztu Litwy przez Władysława Jagiełłę, władcy litewscy stosowali różne metody odwlekania konsekwencji tych działań³⁴. Trwanie pogaństwa było uzasadnieniem dla nieustannych najazdów krzyżackich na Żmudź i Litwę. W tej sytuacji król Władysław Łokietek zawarł sojusz z księciem Giedyminem, a syn Łokietka, Kazimierz, poślubił

³³ L. Winowski, *Innowiercy w poglądach uczonych zachodniego chrześcijaństwa: XII–XV w.*, Wrocław 1985; N.L. Urban, *The Baltic Crusade*, Chicago 1994; D. Wiśniewski, *Europa i islam w średniowieczu. Konflikty i współzycie*, Wyd. Poligraf 2016.

³⁴ M. Biskup, G. Labuda, *Dzieje Zakonu*, s. 185–188; J. Trupinda, *Ideologia krucjatowa w Kronice Piotra Dusburga*, Gdańsk 1999; *Dzieje chrześcijaństwa na Litwie*, red. V. Ališauskas, Warszawa 2014, s. 30–49.

Aldonę, córkę Giedymina (1325). Rozpoczął się okres zbliżenia polsko-litewskiego i współpracy w obronie przed agresją krzyżacką.

Przyjmuje się, że pierwsze grupy Tatarów zostały osiedlone w W. Ks. Litewskim przez księcia Giedymina (zm. 1341). Podczas wojen o Ruś Halicką, jakie toczyły się pomiędzy Litwą, Polską i Węgrami (1340–1370), nie ma jeszcze wiadomości o tatarskich oddziałach w służbie litewskiej. Ale krzyżacy pilnie śledzili przebieg wypadków i dowiedzieli się o Tatarach przebywających na Litwie w ostatnim ćwierćwieczu XIV stulecia. Ruś południowa – Kijów i Wołyń – jeszcze za Olgierda płaciły daninę Ordzie (tzw. *wychod*). Do czasu bitwy na Kulikowym Polu (1380), Jagiełło jako lennik Ordy został wezwany przez Mamaję do przyprowadzenia posiłków. Wyruszył z wojskiem na południe, ale do armii tatarskiej nie dołączył, pozwalając wygrać bitwę Rusinom³⁵.

Grupy zbrojne Tatarów na Litwie mogły być osiedlone przez Olgierda przy większych grodach. Tatarzy służyli jako kurierzy, bronili też bram wjazdowych do grodów. Nie stanowili jeszcze odrębnych jednostek bojowych jazdy. Dopiero po unormowaniu stosunków między ks. Witoldem i Władysławem Jagiełłą (po 1382) zaistniały warunki rozwoju osadnictwa tatarskiego w W. Ks. Litewskim. Przyjęcie dużych grup tatarskich z Krymu i pobliskich stepów przez księcia Witolda nastąpiło w roku 1397 i 1398. Było to z pewnością uzgodnione z chanem Tochtamyszem i wynikało z zagrożenia ze strony potężnego Tamerlana. Ten dotarł wówczas do Krymu i nakazał wymordować plemiona sprzyjające Tochtamyszowi³⁶.

W Malborku niebezpieczeństwo tatarskie zaczęto dostrzegać ok. 1396 r. Krzyżacy dowiedzieli się o sojuszu ks. Witolda z chanem Tochtamyszem, który ich niepokoił. Początkowo przeceniali jego znaczenie. Ogłoszenie krucjaty przez Stolicę Apostolską spowodowało zgłaszanie się do niej rycerstwa polskiego i mazowieckiego. Jednak

35 J. Tyszkiewicz, *Rządy Olgierda i Jagiełły do 1387 r. na Litwie. Między państwem Zakonu Krzyżackiego, Moskwą i Złotą Ordą*, „Rocznik Tatarów Polskich”, t. X (XXIV), 2023, s. 88–89.

36 M. Małowist, *Timur i jego czasy*, Warszawa 1985, s. 51–54.

entuzjazm do walki z „Saracenami” był studzony przez oboje władców polskich, Jadwigę i Władysława Jagiełłę. Oboje nie uważali za słuszne wspierać rozpoczynania wojny przez napaść „wojsk chrześcijańskich”. Krzyżacy chcieli wyciągnąć korzyści z tej sytuacji, ale byli ostrożni. Zakon nasilił pracę wywiadowczą w Polsce i na Litwie³⁷.

W Malborku wiedziano o przygotowywanej wyprawie połączonych wojsk księcia Witolda (z ochotnikami i krzyżowcami) i armii chana Tochtamysza przeciw Ordzie. Krzyżacy dostarczyli księciu Witoldowi niewielkie posiłki zbrojne, które wzięły udział w bitwie nad Worskłą, dopływem dolnego Dniepru (12 sierpnia 1399 r.)³⁸. Dowodził nimi komtur Ragnety Markward von Salzbach. Bitwa zakończyła się całkowitą klęską strony litewskiej. Z pogromu uratowali się ks. Witold, chan Tochtamysz i Markward von Salzbach. Dzięki niemu krzyżacy otrzymali cenne, bo prawdziwe, informacje o armii litewskiej, w której były także oddziały tatarskie: liczebność, organizację, uzbrojenie, metody walki.

Ważnym informatorem krzyżackim rozpoznającym siły zbrojne Litwy był także agent ulokowany w centrum decyzyjnym państwa litewskiego. Okazał się nim stały pracownik kancelarii wielkiego księcia Witolda, Jan Lichtenwald. Wiosną 1409 roku, kiedy wybuchło powstanie przygotowujące na Żmudzi sytuację militarną przed rozpoczęciem „wielkiej wojny” (1409–1411), Lichtenwald szybko opuścił Wilno i udał się do Malborka. Znał i mógł przekazać wiele ważnych informacji. Był świadkiem różnych wypowiedzi księcia Witolda i różnych poselstw. Miał wgląd w całą korespondencję dyplomatyczną księcia Witolda do połowy 1409 r.³⁹ Wiadomości z roku 1399 były już tylko częściowo aktualne (metody i miejsca

³⁷ S. Józwiak, *Wywiad i kontrwywiad w państwie Zakonu Krzyżackiego w Prusach*, Malbork 2001; J. Tyszkiewicz, *Tatarzy na Litwie w pocz. XV w. pod obserwacją wywiadu krzyżackiego* [w:] *Położenie społeczne ludności tatarskiej w Europie Środkowo-Wschodniej w XIV–XXI w.*, red. A. Konopacki, Poznań 2021, s. 11–19.

³⁸ P.S. Skworoda, *Worskła 12 VIII 1399. Klęska krucjaty Witolda czyli zapomniana bitwa narodów*, Tarnowskie Góry 2024, s. 13–63.

³⁹ M. Kosman, *Kancelaria wielkiego księcia Witolda*, „Studia Źródłoznawcze”, t. XIV, 1969, s. 105.

koncentracji wojsk itp.). Jak wiadomo, Tatarzy na Litwie pozostawali pod stałą obserwacją krzyżackiego wywiadu.

Według relacji Jana Długosza, w bitwie pod Grunwaldem (w której brał udział jego ojciec) w siłach litewskich znajdowały się dwa hufce tatarskie. Ich oddzielne dowództwo wskazuje, że jeden, składający się z Tatarów osiadłych na Litwie, był zapewne uformowany wcześniej, już przed końcem XIV w. Drugi natomiast mógł składać się z wojowników syna Tochtamysza, Dżelal-ad-Dina, który wspierał Witolda w walce, czekając na wyprawę na Krym. Tam miał szansę być obrany chanem⁴⁰.

Udział Tatarów w bitwie grunwaldzkiej był ważny, zadecydował bowiem o przebiegu bitwy. Przed rozpoczęciem wojny 1409–1411 książę Witold oficjalnie ostrzegał wysłanników zakonnych, że „w każdej chwili” może dysponować pomocą zbrojną Tatarów w sile trzydziestu tysięcy wojowników. Był to zapewne zabieg propagandowy, oparty jednak o wstępne rozmowy z jakimiś begami czy posłami któregoś z ówczesnych chanów (krymskiego, nogajskiego czy innego). Mogło tutaj chodzić po prostu o przychylność synów Tochtamysza i ewentualne, zbrojne z nimi współdziałanie. Jednak pomoc realna „innych Tatarów” ograniczyła się do udziału „drugiego hufca” pod Grunwaldem. Już dawno (90 lat temu) ustalono, że nawet wszystkie siły chana krymskiego w połowie XV w. mogły liczyć co najwyżej 15, a raczej 10 tysięcy wojowników. Ich realna liczba musiała wynikać z ogólnej liczby mieszkańców w Chanacie Krymskim⁴¹.

W źródłach krzyżackich rzeczywistość miesza się z propagandą. Niektórzy badacze dali się wprowadzić w błąd, biorąc za prawdziwe zapisy, które się w nich zachowały⁴². Po klęsce grunwaldz-

⁴⁰ S. Kuczyński, *Wielka wojna z zakonem krzyżackim w l. 1409–1411*, Warszawa 1980, s. 267–270; J. Tyszkiewicz, *Tatarzy w Polsce i Europie*, Pułtusk 2008, s. 71–88; S. Chazbijewicz, S. Moćkun, *Tatarzy pod Grunwaldem*, Grunwald 2012.

⁴¹ O. Górka, *Liczebność Tatarów krymskich i ich wojsk*, „Przegląd Historyczno-Wojсковy”, t. VIII, 1935, s. 185–295, zwłaszcza s. 277 i 286.

⁴² S. Józwiak, K. Kwiatkowski, A. Szweda, S. Szybkowski, *Wojna Polski i Litwy z zakonem krzyżackim w l. 1409–1411*, Malbork 2010, tekst po s. 238.

kiej zakon nasilił propagandę antypolską i antylitewską. Władysław Jagiełło i Witold Kiejstutowicz przedstawiani byli w pismach i traktatach, rozesłanych do różnych władców europejskich, jako „fałszywi chrześcijanie” i sojusznicy „pogan” albo Saracenów (czyli muzułmanów). W tej walce problemy prawne i moralne wojen z innowiercami nie były przez krzyżaków rozpatrywane. Podbój przyjmowano za zasadny, bez względu na pokojowe zachowanie pogan, plemion pruskich czy litewskich.

Materiałem dowodowym był wówczas (w początkach XV w.) kłamiwy paszkwil Johanna Falkenberga pt. *Satira contra hereses et cetera nephanda Polonorum et eorum regis Jaghel* (Satyra przeciw herezji i innym nikczemnościom Polaków i ich króla Jagiełły). O prawdziwym przebiegu chrztu Litwy dyskutowano na soborze w Konstancji. Początkowo krzyżakom łatwiej było atakować stronę polsko-litewską, ponieważ pełna chrystianizacja Żmudzi nastąpiła dopiero w r. 1415. Dyskusja merytoryczna prawników podczas soboru toczyła się z przerwami od roku 1414 do 1418⁴³.

Po wielkiej wojnie (1409–1411) oddziały Tatarów litewskich w latach 1414, 1419 i 1422 walczyły w kolejnych wojnach z zakonem oraz w tzw. wojnie trzynastoletniej, 1453–1466. Jazda tatarska stanowiła integralną część armii W. Ks. Litewskiego, co nadal wzbudzało emocje w wojskach zakonu. Trzeba pamiętać, że krzyżacy przez długie lata zachęcali rycerzy europejskich do uczestnictwa w „walce z niewiernymi”, co było dla zakonu bardzo korzystne. Nie płacono im żołdu, byli dobrze wyszkoleni i dobrze wyposażeni. Wielkie Księstwo Litewskie jako odrębny organizm polityczny nie brało udziału w wojnie trzynastoletniej i tzw. ostatniej wojnie z zakonem (1519–1521). W obu tych zmaganiach jazda tatarska

⁴³ J. Tyszkiewicz, *Antytatarska propaganda krzyżacka podczas Wielkiej Wojny i jej echa* [w:] *Tatarzy i Słowiańszczyzna*, red. J. Kulwicka-Kamińska, Cz. Łapicz, G. Miśkiniene, „Litteraria Copernicana”, 2020, nr 1 (33), s. 173–181; L. Ehrlich, *Polski wykład prawa wojny XV w.*, Warszawa 1955; W. Swieboda, *Innowiercy w opiniach prawnych uczonych polskich w XV w. Paganie, Żydzi, muzułmanie*, Kraków 2013. Por. też obszerną literaturę na ten temat: L. Winowski, S. Wielgus, A. Vetulani i in.

z Litwy walczyła w charakterze doborowych oddziałów najemnych (za żołąd)⁴⁴.

Skąpe szczegóły o udziale jazdy tatarskiej w wojnach XV-wiecznych (1414, 1419, 1422) znajdziemy w monografii specjalnej na temat wojen polsko-krzyżackich⁴⁵. W niektórych miejscowościach na terenie państwa krzyżackiego archeolodzy odkryli dowody uczestnictwa Tatarów w walkach. W zgliszczach osad znaleziono charakterystyczne groty strzał, typowe dla łucznictwa tatarskiego z Krymu i Powołża, datowane na XIV–XV w.

W Europie Wschodniej i przyległych ziemiach Azji toczono w XV i XVI stuleciu nieustanne wojny. Turcja i Rosja prowadziły bez przerwy ekspansję na sąsiadów. Częste zmiany sojuszy różnych chanów z różnymi władcami chrześcijańskimi i między sobą tworzyły skomplikowany stan rzeczy. Poselstwa władców azjatyckich czy tureckich, przybywające do królów chrześcijańskich, budziły niechęć, obawy i różne przypuszczenia. Obraz nieustannych zmian wśród tatarskich sąsiadów Wielkiego Księstwa Moskiewskiego nie był dostatecznie znany przez wywiad i dyplomację ówczesną. Dlatego nie tylko krzyżacy kierowali pod adresem króla Kazimierza Jagiellończyka (zm. 1472) i jego synów liczne podejrzenia. Sytuacja była płynna. Chanat Krymski potrafił zmieniać sojusze dwa razy do roku. Najczęściej zmiany dotyczyły podzielonych politycznie władztw całej strefy stepów i ziem nad Morzem Czarnym i Kaspijskim. Procesy walk i przekształceń ord koczowniczych w XVI–XVII w. powodowały okresowo niewielki napływ tatarskich wojowników z Powołża, Podkaukazia i Krymu do zaciężnych oddziałów Rzeczypospolitej⁴⁶.

⁴⁴ Por. J. Tyszkiewicz, *Ostatnia wojna z Zakonem Krzyżackim: 1519–1521*, Warszawa 2015, s. 103–115.

⁴⁵ M. Biskup, *Wojny Polski z Zakonem Krzyżackim: 1308–1521*, Gdańsk 1993.

⁴⁶ J. Tyszkiewicz, *Polska i Litwa Jagiellonów w poł. XV i XVI w. Polityka. Dyplomacja. Wojny*, Warszawa 2019; N. Mika, *Problematyka tatarska w polityce europejskiej od poł. XV do poł. XVI w.*, Kraków–Warszawa 2020.

4. Miasto Nowe Troki

Działalności Witolda Kiejstutowicza poświęcono wiele rozpraw, próbując ustalić znaczenie i wymowę faktów, o których wiemy z kronik lub dokumentów. Wielu badaczy – polskich, litewskich, rosyjskich oraz niemieckich – analizowało zachowane przekazy. Badano przede wszystkim: A) działalność polityczną Witolda, B) jego aktywność wojenną, mniej C) działalność gospodarczą i D) religijną. Oczywiście wszystkie te dziedziny łączyły się ze sobą, gdyż polityka rzutowała na akcje wojenne, a działalność gospodarcza powodowała kontakty z cudzoziemcami: chrześcijańskimi, żydowskimi i muzułmańskimi. W wiekach XV–XVIII, w środowisku tatarskim i litewskim otaczano działalność księcia Witolda szacunkiem i podziwem⁴⁷.

Troki były stolicą odrębnego księstwa na Litwie, stosunkowo blisko Wilna (ok. 27 km). Zamek książęcy nad jeziorem stanowił ostoję władzy dla ojca Witolda, Kiejstuta (1308 lub 1310–1382), podczas wielokrotnych walk w czasie najazdów krzyżackich. Po umowie ostrowskiej z Jagiełłą Giedyminowiczem, Witold powoli rozpoczął budować swoją niezależność polityczną. Jagiełło aprobował jego władztwo na tzw. Podlasiu, w Brześciu i Grodnie. W roku 1392 przekazał mu także księstwo łuckie, kiedy ten powtórnie wrócił na Litwę od krzyżaków. Księstwem trockim zarządzał w latach 1387–1392 książę Skirgiełło, po którego śmierci (1394) Witold objął władzę

⁴⁷ J. Pfitzner, *Grossfürst Witold von Litauen als Statsmann*, Brünn 1930; H. Łowmiański, *Witold wielki książę litewski*, Wilno 1930; G. Mičkunaite, *Grand Duke Vytautas. Establishing Vitautas the Great*, Budapest, New York 2006; J. Nikodem, *Witold wielki książę litewski (1354/1355 – 27 października 1430)*, Kraków 2016. O świeckim kulcie osoby Witolda: M. Niendorf, *Wielkie Księstwo Litewskie. Studia nad kształtowaniem się narodu u progu epoki nowożytnej (1569–1795)*, Poznań 2011, s. 89–101.

wielkiego księcia litewskiego⁴⁸. Od r. 1392, może 1394, skoncentrował uwagę na rodzinnych Trokach, ich rozbudowie i umocnieniu.

Zapobiegliwi władcy średniowieczni ograniczali konflikty i unikali wojen. Jedynym odstępstwem była zasada odzyskiwania ziem oderwanych od rodzimego terytorium („ojcowizny”). Fakt zajęcia i odłączenia jakiegoś terytorium był powodem do wojny. Oceniano to jako bezprawne zmniejszenie należnej dziedziny władania. Wokół tego problemu – bezprawnego zaboru jakiegoś terytorium – przez blisko tysiąclecie toczyła się dyskusja między prawnikami i autorytetami Stolicy Apostolskiej, rozważano, kiedy prowadzenie wojny jest zasadne, prawnie uzasadnione i moralne. Giedyminowiczowie, Piastowie i Rurykowiczowie działali zgodnie z zasadą łączenia księstw i ziem, którymi władali ich przodkowie⁴⁹. Teoretycznie najstarszy z rodu miał prawo podporządkowywać sobie pozostałych krewnych; nie zawsze chodziło o „wyzucie” i ich wygnanie.

W historii Polski za wzorowego władcę XIV-wiecznego uznaje się najczęściej Kazimierza Wielkiego, który rządził w latach 1333–1370. Książęta i elita litewska pamiętała o jego działaniach służących wzmocnieniu państwa, bogaceniu się jego obywateli i polityce wobec Litwy. Kazimierz stanowił wzór dla książąt litewskich tym bardziej, że pierwszą jego żoną była Litwinka. Władca stosował zasadę: chcesz pokoju, to przygotuj się do wojny⁵⁰. Dbał o obronność, budowę zamków i rozwój ośrodków miejskich. Zakładał A) nowe, posiadające samorząd miasta na prawie magdeburskim, B) prowadził przemyślaną politykę udzielania przywilejów obcym kupcom, C) normował prawa modyfikujące aktywność gospodarczą Żydów, co zapewniało pokój wewnętrzny w państwie, D) przeprowadził refor-

⁴⁸ J. Jakubowski, *Opis Księstwa Trockiego z 1387 r.*, „Przegląd Historyczny”, t. 5, nr 1, 1907, Skirgiełło s. 100–104, Kiejstut s. 196–200, Witold s. 207–211.

⁴⁹ L. Ehrlich, *Polski wykład prawa wojny XV wieku*, Warszawa 1955; przegląd działań: J. Tyszkiewicz, *Wojna sprawiedliwa. O doktrynie prowadzenia wojny z poganami i innowiercami w Polsce średniowiecznej* [w:] *Działalność społeczno-kulturalna jako czynnik wzmacniający tożsamość Tatarów*, red. A. Kono-packi, Warszawa 2023, s. 111–126.

⁵⁰ J. Wyrzumski, *Kazimierz Wielki*, Warszawa 1982.

my monetarne według wzorców rozwiniętych państw (dysponujących kopalnymi kruszcami), E) dbał o dobre funkcjonowanie spraw podatkowych w państwie.

Witold znajdował się w zupełnie innej sytuacji, nawet gdy został wielkim księciem litewskim. O próbach bicia własnej monety myślał zapewne niejednokrotnie, ale rozumiał, że takie reformy są zbyt kosztowne i mało opłacalne dla władcy. Znane są znaleziska nielicznych monet spod Kowna i okolicy, gdzie okresowo budował przygraniczne zamki, jeszcze w czasie zatargów z Władysławem Jagiełłą. W późnym okresie rządów wybita została niewielka liczba srebrnych kopiejek z imieniem Witolda, które poza Litwą miały bardzo ograniczony zasięg obiegu. Jeden skarb z tymi monetami znany jest z Wołynia. Wystąpiły tam wraz z denarem koronnym Kazimierza Jagiellończyka, więc ukryto je po r. 1440, dziesięć lub więcej lat po śmierci księcia Witolda⁵¹. Książę rzadko udzielał przywilejów obcym kupcom, czego dowody znajdujemy w zbiorze zachowanych po nim dokumentów.

Kupcy z Krakowa otrzymali przywilej z prawem poruszania się po całym Wielkim Księstwie Litewskim, wystawiony w Lublinie 20 czerwca 1407 roku, który przechowano w Krakowie. Witold udzielił też pozwolenia kupcom inflanckim na handel w okresie rozejmu. Dokument, datowany na 17 grudnia 1429 roku, nie podaje jednak miejsca jego spisania. Istnieją też znane z kopii dokumenty bez dat: dla kupców pruskich w Wilnie, kupców gdańskich w Kownie i rzekome nadanie prawa magdeburckiego miastu Kowno (datowany w Birsztanach, 14 lutego 1408 r.). Wszystkie są podejrzane, a teksty ich zachowały się w późnych odpisach. Niektóre można weryfikować, konfrontując z *itinerarium* księcia Witolda. Ogólnie stwierdzić można, że w przydzielaniu przywilejów obcym kupcom był nader oszczędny. Wśród korzyści dla mieszczan i kupców wyróżniają się przywileje dla gmin wyznaniowych: karaimskiej w Trokach (24 czerwca 1388 r.), Żydów rabinatów w Brześciu

⁵¹ M. Kotlar, *Znaleziska monet z XIV–XVII w. na obszarze Ukraińskiej SRR*, Materiały, Wrocław 1975, nr 125, s. 45; *Skarb z Siedliszcza, kostopolski ujezd na Wołyniu*.

(1 lipca 1388 r.) oraz falsyfikaty – „dla wszystkich Żydów w Wielkim Księstwie Litewskim” i dla Żydów grodzieńskich (18 czerwca 1389 r.)⁵².

Ogromna większość dokumentów księcia Witolda dotyczyła darowizn osobistych, szczegółowych decyzji władczych i oczywiście dotacji dla Kościoła. Był fundatorem jedenastu parafii rzymskokatolickich (1400–1430) i hojnym darczyńcą dla biskupów i klasztorów funkcjonujących wówczas w W. Ks. Litewskim. Jego aktywność w zakresie materialnego wspierania instytucji kościelnych była wybitna, szczególnie interesująca w Trokach, Starych i Nowych.

Przywileje dla Karaimów i Żydów (trockich i brzeskich) są od blisko 150 lat przedmiotem krytyki oraz dyskusji. Autentyczny i bez późniejszych wtrętów jest tylko przywilej udzielony „Żydom w Trokach”, czyli niewątpliwie gminie Karaimów. Wydawca zbioru źródeł *Vitoldiana codex privilegiorum vitoldi magni ducis Lithuaniae 1386–1430* (Kodeks Witolda. Przywileje Witolda wielkiego księcia litewskiego, 1386–1430) słusznie stwierdził, że tekst dokumentu, jaki został wydany Karaimom w Łucku 24 czerwca 1388 roku, jest tylko dlatego wątpliwy, że tego dnia księciu nie przysługiwała jeszcze tytulatura obejmująca Troki. Witold czuł się właściwym spadkobiercą Kiejstuta i wyrażał w ten sposób pretensję polityczną; postulat oddania mu Trok⁵³. Wiele wskazuje na fakt, że grupa Karaimów mieszkała w Trokach już przed śmiercią Kiejstuta (tj. przed 1382). Witoldowi zależało na rozwoju handlu prowadzonego z jego stolicy i korzystaniu z idących stąd możliwości pożyczek w gotówce. Gwarantem dla Karaimów było oczywiście trwałe sprawowanie władzy przez niego w księstwie trockim. Jeżeli Karaimi mieszkali w Trokach przed rokiem 1382, to Kiejstut i Witold już mogli mieć wobec nich zobowiązania

⁵² *Vitoldiana. Codex privilegiorum Vitoldi magni ducis Lithuaniae. 1386–1430*, wyd. J. Ochmański, Warszawa-Poznań 1986, nr 202, 203, 204, 205, s.168–183.

⁵³ *Vitoldiana*, nr 202, s. 168–171. Witold podaje swoją aktualną tytulaturę: Grodno, Brześć, Drohiczyn, Łuck, Włodzimierz; ale nadaje prawa w Trokach. Por. J. Tyszkiewicz, *Karaimi na Rusi i Litwie do 1388 r.*, „Przegląd Orientalistyczny”, 1999, nr 3–4, s. 177–186.

finansowe. Dokument dawany wybiegał w przyszłość. Karaimi otrzymali pewność funkcjonowania przywilejów, od chwili gdy wszystko się unormuje, a Witold otrzyma od Jagiełły oficjalne nadanie, będące zwrotem zajętej ojcowizny.

Dokument księcia Witolda (Wilno, 26 stycznia 1408 r.), nadający miastu Brześć prawa magdeburskie, jest podejrzany, ponieważ ma pomyłkę w formule datowania. Tekst przywileju na prawo magdeburskie dla Kowna (11 lutego 1413 r.) także jest fałszywy. Najwcześniej prawa magdeburskie otrzymało Wilno (1387) i długo stanowiło wzorzec dla innych miast w Wielkim Księstwie Litewskim. Jednak w roku 1432 Zygmunt Kiejstutowicz nawet tam musiał uporządkować prawa i obowiązki urzędników miejskich. W tej sprawie odwołał się do wzoru Krakowa. Dokument z r. 1432 wprowadził pełny immunitet sądowy, wyłączając mieszczan wileńskich spod jurysdykcji wielkksiążęcej⁵⁴.

Nowe Troki jako odrębne miasto było zapewne zorganizowane najpóźniej w latach 1407–1408. Jednocześnie na przełomie stuleci zbudowany został okazały zamek murowany na wyspie jeziora Galwe. Księciu Witoldowi zależało na efektywnej i odpowiedniej do obrony siedzibie. Uważa się, że jej budowniczym był Włoch⁵⁵. Lokalizacja przestrzenna położonej na przesmyku między jeziorami osady karańskiej sugeruje, że wjazd na most zamkowy mógł znajdować się wśród budynków zamieszkałych przez Karaimów. Tradycja karańska o zbrojnej straży broniącej mostu może być prawdziwa, ponieważ było to proste i pewne rozwiązanie. Karaimi, jako cudzoziemcy obdarzeni przez księcia przywilejami, mogli

⁵⁴ *Vitoldiana*, nr 182, rzekome nadanie prawa magdeburskiego miastu Brześć (Wilno, 26 I 1408 r.). Por. J. Jaworski, *Studia nad ustrojem miast na prawie niemieckim w Wielkim Księstwie Litewskim w dobie jagiellońskiej*, „Wileński Rocznik Prawniczy”, t. V, 1931, s. 301 i n.; J. Bardach, *Miasta na prawie magdeburskim w W. Ks. Litewskim od schyłku XIV do poł. XVII stulecia*, „Kwartalnik Historyczny”, t. 87, 1980, nr 1, s. 23–25.

⁵⁵ M. Morelowski, *Zamek najeziorny w Trokach a źródła formy zachodnie i czarnomorskie. Studia z dziejów architektury, urbanistyki i karańsko-tatarsko-ormiańskiej migracji*, „Myśl Karańska”, 1946, t. II, s. 88–114.

dobrze pełnić rolę strażników i osłony zbrojnej przyczółka mostowego. Podobne obowiązki pełnili na krymskim Czufut Kale⁵⁶.

Rycerz burgundzki Ghillebert de Lannoy przyjechał na Litwę w r. 1414 i krótko opisał swój pobyt. Stwierdził, że w Starych Trokach obok starego zamku z wałami ziemnymi znajduje się stosunkowo rozległe miasto. Drugi zamek, zbudowany na wyspie z cegły, był już gotowy. Przybysz zwiedził miasto Nowe Troki położone między jeziorami, połączone mostem z nowym zamkiem. W pobliżu Trok – Starych i Nowych – natrafił na wsie zamieszkałe przez Tatarów. W Nowych Trokach większość mieszkańców mówiła „po tatarsku”. Nadmienił, że zamieszkują tutaj także Żydzi i chrześcijanie, Niemcy, Litwini i Rusini. Oczywiście tymi Żydami byli Karaimi, mówiący również językiem kipczackim. Ich odrębności etnicznej i wyznaniowej nie zauważył, nie powiedziano też mu tego⁵⁷. W relacji G. Lannoya znajduje się wzmianka o ksiązęcy zwierzynku. Ze względów praktycznych i reprezentacyjnych (widok z zamku) powinien być ulokowany na brzegu Galwe. Znajdować się tam miały największe dzikie zwierzęta z puszczy litewskich: żubry, tarpany i niedźwiedzie.

Ważniejsze, że G. Lannoy uczestniczył (ok. 1420) w negocjacjach dotyczących zjednoczenia Kościoła rzymskokatolickiego z grekoprawosławnym, jako poseł króla angielskiego Henryka V i króla francuskiego Karola VI do Rzymu. Relacjonował też stanowisko Władysława Jagiełły i Witolda w tej sprawie. Cesarz Manuel II Paleolog mógł mu przekazać ikonę Matki Boskiej (później Trockiej) jako dar dla Witolda⁵⁸.

⁵⁶ S. Szyszman, *Le karaïsm*, Paris 1980, s. 87–89; tegoż, *Zamek najeziorny w Trokach i jego obrońcy*, Pamiętnik Wileński, Londyn 2010, s. 335–348.

⁵⁷ J. Lelewel, *Rozbiory dzieł obejmujących albo dzieje albo rzeczy polskie*, Poznań 1844, s. 382–383.

⁵⁸ O. Halecki, *Od unii florenckiej do unii brzeskiej*, t. I, Lublin 1997, s. 50–54; *Dzieje chrześcijaństwa na Litwie*, red. V. Ališauskas, Warszawa 2014, s. 104–105. Por. także: Sadok Barącz, *Cudowne obrazy Matki Najświętszej w Polsce*, Lwów 1891, s. 271–272, który podaje ogólnikowo: „Troki. Obraz malowany w stylu bizantyńskim na blasze miedzianej”. W kościele dominikanów miał być także grecki wizerunek Matki Boskiej, wywieziony z Trok w 1695 r.

Drewniane, stosunkowo rozległe miasto Stare Troki nie miało umocnień. Parafię objęli tam dominikanie, sprowadzeni przez księcia Witolda z Małopolski⁵⁹. Ceglany zamek na wyspie jeziora Galwe postawił w latach 1398–1402 budowniczy z Włoch, ściągnięty zapewne za pośrednictwem Karaimów i kupców z Kaffy, dużego miasta na Półwyspie Krymskim. Na przesmyku między jeziorami Galwe i Tatarszki znajdowała się (i jest nadal) osada Karaimów, tzw. Karaimszczyzna. Obok Witold wyznaczył miejsce pod budowę miasta Nowe Troki z nowymi osadnikami. Na niewielkim pagórku wzniesiono parafialny kościół katolicki pod wezwaniem Nawiedzenia NMP i św. Jana Ewangelisty, który księżę ufundował i wyposażył we włość Bezdzież (24 maja 1409 r.)⁶⁰. Zapewne krótko przed tą datą miasto otrzymało odrębną osobowość prawną i władze miejskie, potwierdzone w r. 1448 przez Kazimierza Jagiellończyka.

Nowe Troki składały się z trzech dzielnic: południowej, w której zamieszkali Karaimi, środkowej z kościołem parafialnym dla chrześcijan i północnej, zamieszkaną przez Tatarów. Ten układ przetrwał przez następne stulecia. Tatarzy utrzymywali się z ogrodnictwa i przewoźnictwa, zapewne też z garbarstwa. Chrześcijanie – według G. de Lannoja – Niemcy, Litwini i Rusini – żyli z handlu i rzemiosła. Karaimi, prócz zbrojnej straży mostowej, prowadzili przede wszystkim intratny handel z Krymem. Uprawiali też warzywa dostarczane na targowiska w Wilnie. Wiadomo, że król Kazimierz Jagiellończyk nakazał w r. 1470, aby w mieście połowę podatku zwanego „serebszczyzną” płacili: Rusini, Polacy, Tatarzy i Karaimi, drugą zaś połowę pozostali mieszkańcy⁶¹, którzy nie mieli tutaj praw miejskich.

Władysław Jagiełło sprowadził do Polski malarzy ruskich, aby wykonali freski w stylu bizantyńskim (kaplica zamkowa w Lublinie,

⁵⁹ *Kodeks dyplomatyczny katedry wileńskiej*, t. 1, z. 1, nr 42, s. 69, nr 50, s. 75.

⁶⁰ *Vitoldiana. Codex privilegiorum Vitoldi Magni Ducis Lithuaniae 1386–1430*, wyd. J. Ochmański, Warszawa-Poznań 1986, nr 21, s. 27–28.

⁶¹ S. Kryczyński, *Tatarzy w Trokach*, „Rocznik Tatarów Polskich”, t. X (XXIV), 2023, s. 224.

katedra w Sandomierzu, Wawel). Niedawne odkrycia konserwatorskie dowiodły, że książę Witold postąpił podobnie: nakazał wewnątrz fary nowotrockiej pokryć freskami w stylu bizantyńskim, z cyryliczkimi podpisami. Zostały one odkryte w r. 2006. Pierwszą żoną Witolda była Anna, córka księcia Świętopełka smoleńskiego, poślubioną około r. 1370, zmarła 31 lipca 1418 r. Zapewne Anna sprzyjała wykonaniu tego rodzaju malowideł, wzbogacających wystrój kościoła parafialnego w Nowych Trokach, gdzie udawała się na nabożeństwa⁶².

Tradycja przekazywana w środowisku duchowieństwa katolickiego w Wilnie głosiła, że książę Witold otrzymał od cesarza bizantyńskiego Manuela II Paleologa (1391–1425) ikonę Matki Boskiej. Tak więc mogła być wykonana w Bizancjum⁶³. Ale w wieku XVI lub w początkach XVII na ołtarzu głównym powieszono duży obraz Matki Boskiej z Dzieciątkiem, który przerobiono (ucięto jego dolną część) i przemalowano, zmieniając niektóre elementy (przed 1645). W czwartym ćwierćwieczu XVI wieku zasłynął on cudami, lecz nie była to ikona od cesarza Manuela II⁶⁴.

Do rozwoju kultu Matki Boskiej Trockiej przyczynił się znacznie ksiądz Benedykt Wojna, będący ok. 1576–1591 proboszczem w Nowych Trokach. Później został administratorem (1591) i następnie biskupem wileńskim (od 1600). Podczas panowania głodu (1598) i zarazy, tzw. morowego powietrza (1603), organi-

⁶² *Trokskaja (Trokajskaja ikona) Bożej Materi. Ikona w kultowom prostranstwie Trakaj, Bogomolcu w nazidanie*, <https://www.palomnik.by/palomnik/sermons/art.-562> (10.06.2004); J. Tęgowski, *Małżeństwa księcia Witolda Kiejstutowicza*, „Rocznik Polskiego Towarzystwa Heraldycznego”, t. 2 (13), 1995, s. 177–182.

⁶³ M. Baliński, T. Lipiński, *Starożytna Polska pod względem historycznym, geograficznym i statystycznym opisana*, t. III, Warszawa 1846, s. 304; *Troki*, Encyklopedia Katolicka, t. 19, Lublin 2013, s. 1035.

⁶⁴ Por. Szymon Mankiewicz, proboszcz Trok, wydał druk *Kościół farski trocki cudami objaśniony*, 1645. Zob.: G. Surdokaite-Vitiena, S. Poligiene, *Traku Dievo Motinus atvaizdo kartotes XVII–XIX amživie*, „Acta Academiae Artium Vilmensis”, 90, 2018, s. 147 nn. Por. S. Kryczyński, *Tatarzy w Trokach*, „Rocznik Tatarów Polskich”, s. 223–234.

zował pielgrzymki z Wilna do Trok. Miały one charakter błagalny, polegający na modłach przed cudownym obrazem Matki Boskiej Trockiej. W przekonaniu ówczesnych wiernych przyniosły skutek, bo zaraza ustała. Odtąd do Trok corocznie ruszały kolejne pielgrzymki. Jak napisał Piotr Czyżewski w *Alfurkanie*, gorliwi pielgrzymi z Wilna w r. 1609 rozebrali meczet w tatarskiej dzielnicy Nowych Trok⁶⁵.

Matce Boskiej z Trok przydano przydomek „łaskawa”. Po pomoc i opiekę zwracali się do niej ludzie różnego wyznania, także prawosławni i muzułmanie (podobnie jak w Kodniu). Dalszy rozwój kultu doprowadził do powołania w Rzymie komisji procesowej, która po zapoznaniu się z dokumentacją udzieliła pozwolenia na koronację obrazu. Dokonało się to 4 września 1718 r.⁶⁶

⁶⁵ J. Kurczewski, *Kościół zamkowy, czyli katedra wileńska w jej dziejowym, liturgicznym, architektonicznym i ekonomicznym rozwoju*, Wilno 1916, cz. 3, s. 63, 85, 86; K. Grygajtis, *Alfurkan tatarski prawdziwy, siedemnastowieczny paszkwil na Tatarów litewskich*, „Ze Skarbca Kultury”, z. 48, 1989, s. 9.

⁶⁶ H. Widacka, *Matka Boska Trocka*, Silva rerum, Muzeum Pałacu Króla Jana III w Wilanowie; https://www.wilanow-palac.pl/print/matka_boska_trocka.html; Elwira Buszewicz, *Trójwymiarowa retoryka. Bramy triumfalne z okazji koronacji obrazu Marki Boskiej Trockiej w świetle okolicznościowego druku z 1719 r.*, „Meluzyna”, 1 (14), 2021, r. VIII (Kraków).

5. Tatarzy w miastach Wielkiego Księstwa Litewskiego

Liczne plemiona Kipczaków Wielkiego Stepu Euroazjatyckiego zostały podporządkowane przez Mongołów. Do początków XIII wieku Kipczacy mieli także kontakty z wysoko rozwiniętymi miastami środkowoazjatyckimi. Do końca X wieku nad dolną Wołgą rozciągał się Kaganat Chazarski z głównym miastem Itiliem. Jego wieloetniczni mieszkańcy żyli głównie z dalekosiężnego handlu wschodniego, ale również z wymiany z tubylcami (Bułgarzy nad Kamą) i ich sąsiadami w puszczech nad górną Wołgą i Oką. Więzi handlowe tworzyły sieć połączeń z miastami nad Morzem Kaspijskim oraz strefą handlu arabskiego obsługiwaną przez mennice bijące srebrne, pełnowartościowe *dinary*⁶⁷. Kipczacy nie osiedlali się w państwach Azji Środkowej, co najwyżej trafiali tam jako niewolnicy. Do miast dostarczali półwytwory (skóry), mogli być w stepie przewoźnikami towarów, uczestnicząc w odcinkowym handlu karawanowym z Chin i Persji, między miastami położonymi nad Morzem Kaspijskim (np. Derbent) lub miastami Ordy.

Właśnie dlatego od VIII albo IX wieku język kipczacki stał się narzędziem komunikacji między licznymi ośrodkami politycznymi i produkcyjnymi. W strefie Euroazjatyckiego Stepu, nad dolną Wołgą i w aglomeracjach Siedmiorzeczca, łatwiej było porozumiewać się kipczackim aniżeli jakimkolwiek innym z grupy języków tureckich. Od IX–XI wieku posługiwali się nim biegle także przebywający na Powołżu kupcy europejscy i inni, Karaimi i Ormianie. Wczesne dzieje Kipczaków (VIII–XII w.) są stosunkowo słabo

⁶⁷ T. Nagrodzka-Majchrzyk, *Chazarowie* [w:] K. Dąbrowski, T. Nagrodzka-Majchrzyk, *Hunowie Europejscy, Protobułgarzy, Chazarowie, Pieczyngowie*, Wrocław 1975, s. 413–435.

rozeznane przez studia historyczne, jakie prowadzi się nad kulturą i dziejami Wielkiego Stepu⁶⁸.

W dużych miastach Rusi południowej, w Kijowie bądź Czernihowie, co najmniej od X wieku przebywali okresowo lub na stałe obcy kupcy orientalni, Żydzi, Karaimi, Ormianie i inni, utrzymujący stałe kontakty z odległymi krajami (np. Persją, Chinami). Znali z pewnością arabski i kipczacki, dwa języki o ówczesnym międzynarodowym znaczeniu, na co wskazują dane źródłowe, co prawda nieliczne. Znalezione przez archeologów przedmioty pochodzenia orientalnego zdają się potwierdzać te przypuszczenia. Grupa kupców posługujących się także językiem tureckim mieszkała pod koniec XIII, na początku XIV wieku we Lwowie. Jedną z bram miejskich nazywano nawet w XIV wieku „Tatarską”. Tak więc mieszkali obok niej (raczej przed nią, poza murami) kupcy i rzemieślnicy mówiący „po tatarsku”. Nie musieli to być Kipczacy, a np. Karaimi, Ormianie albo inni cudzoziemcy, zwłaszcza z oficjalnymi „patentami” wydanymi imiennie przez *darugów* czy innych urzędników chana. Zapewne przybyli tam ze strefy Morza Kaspijskiego, Morza Czarnego lub miast podległych Ordzie⁶⁹.

Od początków XIII wieku, tzn. od pierwszych najazdów Mongołów na Europę, we wszystkich krajach zachodniej i środkowej Europy ich wojska określano powszechnie mianem „Tartari”. Jest osobną sprawą ustalić, skąd taka jednomyślność się wywodziła⁷⁰. Kronikarze europejscy nie zajmowali się składem grupowym i etnicznym napastników. Przyjęto, że Mongołowie, podbijając

⁶⁸ L. Gumilew, *Śladami cywilizacji Wielkiego Stepu*, Warszawa 1973. Passim. Dołączone mapy, dotyczące wczesnego średniowiecza (por. mapa nr 3 i nr 4), są mało precyzyjne dla Europy Wschodniej i Stepu Euroazjatyckiego.

⁶⁹ J. Tyszkiewicz, *Tatarzy na Litwie i w Polsce*, Warszawa 1989, s. 144 i in. Pierwsze dane o Karaimach w W. Ks. Litewskim pochodzą dopiero z końca XIV w. Por. J. Tyszkiewicz, *Karaimi litewscy w czasach Witolda i sprawa przywileju datowanego rokiem 1388*, „Studia Źródłoznawcze”, t. 36, 1997, s. 45–64.

⁷⁰ R. Urbański, *Tartarorum gens brutalis. Trzynastowieczne najazdy mongolskie w literaturze pełnego średniowiecza na porównawczym tle piśmiennictwa łacińskiego antyku i wieków średnich*, Warszawa 2007, s. 124–261.

Ruś, przyprowadzili ze sobą „Tatarów” lub wręcz, że całe wojsko Mongołów było „Tatarami”. Tymczasem Mongołowie stanowili jedynie elitę najeźdźczych armii.

Trudno oszacować – przy braku źródeł pisanych – ilu Tatarów osiadło na Litwie za czasów wielkiego księcia Olgierda; zapewne kilkuset mężczyzn, czyli z rodzinami trzykrotnie więcej. Szacowanie liczebności rodziny jest umowne. Liczyć powinna najmniej cztery osoby powyżej dziesiątego roku życia. W średniowiecznej Europie, także w rodzinach dynastycznych, wymieralność była wysoka (śmierć naturalna żywo urodzonych). To również problem czekający osobnych badań. Istotne, że część Tatarów mieszkających wówczas w Wielkim Księstwie Litewskim pozostawała niewolna, czyli była jeńcami wojennymi lub ich potomstwem. Praktycznie do XVII–XVIII w. władca według swojego uznania dawał jeńców wojennych możliwym i zasłużonym w wojnie. Część znacznych jeńców tatarskich wymieniano lub wykupywano, wtedy wracali do siebie. To wymagało aktywnego poszukiwania, pieniędzy na wykup albo zgody na wymianę jeńców z obu stron. W XVI–XVII w. pobożni chrześcijanie uwalniali czasem swoich niewolnych poddanych, zapisując to w testamentach⁷¹. Uwolnieni, choćby niemłodzi, powracali na stepy albo na Krym. Pozostając w niewoli, mogli wykonywać różne prace i rzemiosła, mieszkając w miasteczku swego właściciela.

Źródła i badacze potwierdzają fakt, że największe grupy Tatarów z Krymu i bliskich stepów przybyły na Litwę za czasów rządów Witolda (po 1383), głównie po jego wyprawach zbrojnych na Krym w r. 1397 i 1398. Nie brano bodaj pod uwagę tego, że szybkie i dobrowolne przesiedlenie odbywało się pod groźbą wojsk Tamerlana⁷². Był wrogiem chana Tochtamysza i słynął z okrucień-

⁷¹ O. Hedemann, *Głębokie*, Wilno 1935, s. 36–45.

⁷² M. Małowist, *Tamerlan i jego czasy*, Warszawa 1985, s. 83–119 i in. Wiadomości o okrucieństwach wojsk Tamerlana w Syrii, Egipcie, Samarkandzie itd. rozchodziły się dzięki kupcom szybko i były stosunkowo precyzyjne. Tatarzy krymscy uciekli przed zagrożeniem.

stwa wobec pokonanych. Prawdopodobnie Tatarzy przesiedlający się z Krymu na Litwę mieli bliskie więzi z miastami, zaopatrując je w żywność (byli rolnikami i ogrodnikami). Mogli też być przewoźnikami towarów na bliższe i dalsze odległości. Karaimi natomiast zajmowali się rzemiosłem i kupiectwem, w tym handlem dalekim. Podobnie jak Tatarzy uprawiali także ogrody dla siebie i na zbyt do miast.

Przeszło sto lat badań historycznych nie wyjaśniło dostatecznie, jak przedstawiała się struktura społeczna grup tatarskich na Litwie. Gdzie pozwalano im osiedlać się, na jakich prawach przekazywano ziemię, jakie obowiązki w zamian mieli wykonywać⁷³. Historycy i historycy prawa potrafili się ostatecznie zgodzić, że Tatarzy muzułmanie dzielili się na kilka grup, ze względu na przyjęte i nałożone obowiązki wobec hospodara i państwa. Elita tatarska, tzw. Tatarzy hospodarscy, ziemianie (posiadacze dwudziestu ha), była stosunkowo surowo przymuszona do „stawania pod broń” na każde wezwanie hospodara. Po dwustu, trzystu latach liczba Tatarów hospodarskich zmalała mniej więcej dwukrotnie. Część zobowiązanych wyzbyła się ziemi wielkooksiężęcej i związanych z nią obowiązków, część wyginęła podczas częstych wojen. Niewątpliwie podział społeczny Tatarów był skomplikowany, podobny do obowiązków bojarów różnego typu, oraz podlegał zmianom. Ostatnio przyjęto, że w Wielkim Księstwie Litewskim mieszkali Tatarzy, których można podzielić na dwie grupy: ziemian i Tatarów tzw. prostych, czyli wszystkich pozostałych, wolnych obywateli, żyjących z ogrodnictwa, przewoźnictwa, rzemiosła (głównie garbarstwa), dzierżawy myt itp.⁷⁴

⁷³ J. Sobczak, *Położenie prawne Tatarów w Wielkim Księstwie Litewskim (XVI–XVIII w.)* [w:] *Kipčiak-tiurku Orientas Lietuvoje*, Vilnius 1994, s. 118–129; J. Tyszkiewicz, *Tatarzy na Litwie i w Polsce*, Warszawa 1989, s. 201 et al.

⁷⁴ A. Zakrzewski, *Struktura społeczno-prawna Tatarów litewskich w XV–XVIII w., Próba nowego ujęcia* [w:] *Inter Orientem et Occidentem. Studia z dziejów Europy Środkowowschodniej. Prace ofiarowane prof. J. Tyszkiewiczowi*, Warszawa 2002, s. 123–132.

Nawet dobrze zorientowani historycy (S. Kryczyński, J. Sobczak, A. Zakrzewski) nie są zgodni, w których miastach i miasteczkach mieszkali Tatarzy w XV–XVIII w. Najczęściej osiedlali się w pobliżu małych miast, uczestnicząc w ich życiu gospodarczym, lecz byli ruchliwi i przedsiębiorczy, szukając lepszych warunków zarobku, skutecznie rywalizując z chrześcijańskimi i żydowskimi współobywatelami. Motorem przemieszczania się była przede wszystkim ich przedsiębiorczość, dobra orientacja w zmieniających się warunkach życia (wojny, demografia, sytuacja gospodarcza otoczenia), ale również hodowanie i posiadanie licznych koni i umiejętność posługiwanie się nimi. To pozwalało Tatarom na tworzenie (od końca XVI w.) sieci przewozów sięgających często poza granice Rzeczypospolitej Obojga Narodów⁷⁵. Oczywiście ta konna mobilność zapewniała im także przodujące miejsce wśród usług „pocztowych”, specjalnego zlecenia, najpierw dla hospodara, później również osób prywatnych⁷⁶.

Wiele miast europejskich miało wówczas wyodrębnione dzielnice zamieszkiwane przez jedną narodowość, często żydowskie. Król Kazimierz Wielki pozwolił np. Żydom założyć pod Krakowem odrębne miasto, nazwane Kazimierzem⁷⁷. Na Litwie Tatarzy rzadko – dopiero po XVII w. – zamieszkiwali oddzielne dzielnice. Według tzw. *Risale*, relacji napisanej jakoby dla sułtana w roku 1558, w miastach litewskich osiedlano jeńców wojennych, którzy szybko zatracali swój język i zostawali chrześcijanami, gdyż żenili się z chrześcijankami. W tejże relacji sytuację Tatarów-muzułmanów przedstawiono „optymistycznie”. Meczetów miały się znajdować „we wszystkich większych miastach” księstwa: w Wilnie, Sorok Tatarach, Wace, Nowogródku,

⁷⁵ J. Tyszkiewicz, *Tatarzy w mieście Mir koło zamku Radziwiłłów: XVII–XIX w.*, „Rocznik Tatarów Polskich”, t. X (XVI), 2024. Tutaj uwagi o hodowli i pielęgnacji koni (tzw. konowałowie, czyli staropolscy weterynarze).

⁷⁶ J. Tyszkiewicz, *Tatarscy gońcy w służbie Jagiellonów* [w:] *Tatarzy w Polsce i Europie. Fragmenty z dziejów*, Pułtusk 2008, s. 163–178.

⁷⁷ A. Wyrobisz, *Subkultura w miastach Europy wczesnonowożytnej. Zarys problemu* [w:] *Pauvres et riches*, red. S. Trawkowski, Warszawa 1992, s. 77–84.

Trokach i innych⁷⁸. W połowie XVI w. dużymi z wymienionych były jedynie: Wilno, Nowogródek i Troki. Większość znanych meczetów znajdowała się w małych miejscowościach i wsiach.

Największą i zapewne najstarszą dzielnicą tatarską były Łukiszki w Wilnie, topograficznie wyraźnie oddzielone od miasta. Znajdowały się tam 32 dymy tatarskie (gospodarstwa), grupujące najmniej dwustu pięćdziesięciu muzułmanów⁷⁹. Olgierd gromadził zapewne w tej dzielnicy tatarskich jeńców wojennych, używając ich do prac fortyfikacyjnych. W połowie XVII w. Tatarów w Wilnie mieszkało kilkuset.

Tatarzy jako świetni garbarze często skutecznie rywalizowali na targach i jarmarkach z garbarzami zrzeszonymi w cechach (w Wilnie). Wszystkie organizacje cechowe w litewskich miastach przyjmowały wyłącznie chrześcijan. W pewnym jednak zakresie dopuszczano do współdziałania lub sprzedaży także wyrobów tatarskich. Zakazy i prawne ograniczenia dla garbarzy tatarskich nie obejmowały wszystkich dziedzin, w których toczono rywalizację. Tylko w dużych miastach garbarstwo cechowe potrafiło obronić się przed lepszą, tańszą i wielostronną podażą wyrobów tatarskich. W średnich (nie wszystkich) i małych miejscowościach cechów nie było, więc o kupnie surowca (różnego rodzaju skóry) czy wyrobu decydowała jakość i cena. Tutaj konkurencję wygrywali najczęściej rzemieślnicy tatarscy⁸⁰.

⁷⁸ A. Muchliński, *Zdanie sprawy o tatarach litewskich ... złożone sultanowi Sulejmanowi w 1558 r.*, Teki wileńskie, nr 4–6, Wilno 1858. Tzw. *Risale*, cytowane przez S. Kryczyńskiego (*Tatarzy litewscy. Próba monografii historyczno-etnograficznej*, Warszawa 1938, *passim*) i J. Sobczaka (*Położenie prawne*, s. 97) nie jest, niestety, w pełni wiarygodne.

⁷⁹ M. Łowmiańska, *Wilno przed najazdem moskiewskim 1655*, Wilno 1929, s. 77. Ogólną liczbę mieszkańców Łukiszek autorka ocenia na „kilka setek”. Spis Tatarów dokonany przez Kierdeja w 1631 r. zanotował 32 domy tatarskie na Łukiszkach.

⁸⁰ *Akta cechów wileńskich 1495–1759*, cz. 1–2, wyd. H. Łowmiański, S. Kościałkowski, Wilno 1939; J. Sobczak, *Położenie prawne*, s. 99–100; J. Tyszkiewicz, *Tatarzy na Litwie*, s. 201 nn.

Tatarzy z Łukiszek, Niemieży i innych podwileńskich miejscowości podejmowali różne zajęcia. Przede wszystkim umiejętnie uprawiali ogrody, dostarczając na targi wileńskie doskonałe jarzyny: cebulę, marchew, rzepę, ogórki, kapustę, buraki, pietruszkę, chrzan i pasternak. Handel ten prowadzili w r. 1744 (i wcześniej) szlachetnie urodzeni: Jan Tuhan Murza Baranowski, Mustafa Chrapicki, Jan Sobolewski chorąży wojsk Wielkiego Księstwa Litewskiego, porucznik Jakub Chalecki i inni, Tatarzy województwa wileńskiego i trockiego. Producentami jarzyn byli potomkowie Tatarów gospodarskich, dysponujący własnymi majątkami położonymi w centrum księstwa⁸¹.

Każde miasto na Litwie miało własną historię, często bez wątku tatarskiego, wiadomości o liczbie i nazwiskach Tatarów tam mieszkających. Położone blisko Wilna Troki, stolica księstwa Kiejstuta i Witolda, mają ciekawą, mało dotąd opracowaną przeszłość. Wiadomo, że za czasów Witolda (ok. 1396–1430) w Trokach osiedlona została duża grupa Tatarów, najprawdopodobniej sprowadzona z Krymu (1397, 1398). Chodzi tu o rzecz inną i wyjątkową: zorganizowanie miasta złożonego z trzech różnych etnicznie dzielnic: karaimskiej, tatarskiej i chrześcijańskiej. Nie wiemy dokładnie, jakie obowiązki wobec hospodara mieli mieszkańcy poszczególnych części. O międzynarodowym, a nawet azjatyckim charakterze tego miasta w początkach XV wieku zaświadcza relacja rycerza francuskiego Gilberta de Lannoya z roku 1414⁸². Stwierdza w niej, że wszyscy mieszkańcy Trok mówią po tatarsku.

W wielu miastach W. Ks. Litewskiego nie odnotowano żadnego tatarskiego mieszkańca. Jest to dość wiarygodne milczenie źródeł, ponieważ dobrze są znane liczne małe i średniej wiel-

⁸¹ S. Kryczyński, *Tatarzy litewscy*, passim; L. i S. Kryczyńscy, *Dwa dokumenty do dziejów handlu i rzemiosła tatarskiego w Wilnie w XVII i XVIII w.*, „Rocznik Tatarski”, t. II, 1935, s. 449–450. Handel jarzynami dotyczył 1744 r.

⁸² Sprawa jest dobrze znana: Gilbert de Lannoy, *Podróże*, tłumaczenia i objaśnienia J. Lelewel, *Rozbiory dzieł*, Poznań 1844, s. 382.

kości miasteczka, gdzie zapisano – pod imieniem i nazwiskiem – pojedynczych Tatarów lub tylko kilku. Niejednokrotnie podano nawet ulicę, przy której mieli swoje domostwo. Skądinąd wiadomo, że także w dużych miastach na zachodzie Litwy, w Kownie i Grodnie, Tatarów przez długie wieki nie było. Podobnie w Słucku, w roku 1661, w pobliżu Bramy Nowomiejskiej mieszkał „Tatarzyn konował”. Przy innej ulicy na przedmieściu Tatarzyn Konionko prowadził kram rybny. Tak więc w r. 1661 mieszkały w Słucku dwie rodziny tatarskie. Jednak późniejsze inwentarze słuckie z lat 1683–1712 wykazują zupełny brak ludności tatarskiej. Skupiska Tatarów formowały się na Litwie dopiero pod koniec XVIII i w XIX w. (Lachowicze, Słonim). Decydowały o tym okoliczności sprzyjające, np. zakładanie prywatnego miasta w Smolewiczach. Wolnizna na 16 lat przyciągnęła w roku 1589 dziewięć rodzin tatarskich, ale w r. 1620 zostało ich tylko pięć (na 83 dymy w całym mieście).

Małe, prywatne miasta, np. Bielica czy Mysza, przyciągały rodziny tatarskie, które zupełnie wyjątkowo mogły w nich zamieszkać w budynku i działce położonych przy rynku. Wyjątkowo w Mińsku, jeszcze przed rokiem 1580, mieszkało już kilkudziesięciu Tatarów. Mieli tam swój meczet zbudowany ok. 1599–1610 r. W mieście wyróżniała się rodzina Fursów. Jan Ułasowicz Furs, który przyjął katolicyzm, po roku 1655 został burmistrzem całego Mińska. Funkcję tę pełnił ponad 20 lat. Wójtem jurydyki radziwiłłowskiej był Jan Chalecki. Mieszkało w niej wówczas 47 mieszczan, w tym mułła, szewc, garbarze i konował. W r. 1695 w jurydyce mińskiej mieszkało aż dziesięć Tatarów, wdów po tatarskich wojownikach (tzw. Tatarzy Kozacy) podległych Radziwiłłowi⁸³.

Stosunkowo wyjątkowym przykładem miasta z Tatarami był Mir, gdzie w jurydyce zamkowej mieszkała stale grupa Tatarów,

⁸³ Por. Tatarzyn konował w Słucku w 1661 r.; Zakładanie miasteczka w Smolewiczach 27.04.1586 r. (z 9. rodzinami tatarskimi); o Mińsku i jego jurydyce w 1580–1695: J. Tyszkiewicz, *Tatarzy na Litwie*, s. 247 i inne wg indeksu miejscowości. Tutaj powołania dokumentów z AGAD, Archiwum Radziwiłłów.

od początków w. XVI (XV ?) do w. XX. Kolejne spisy mieszkańców pozwalają śledzić występowanie poszczególnych rodzin tatarskich, które zajmowały się ogrodnictwem, rolnictwem i zapewne (nie powiedziano wprost) przewoźnictwem. Odnotować można stałe przebywanie w Mirze tej samej tatarskiej rodziny Koryckich przez kilka wieków. Tatarzy w Mirze mieszkali w rozproszeniu, nie tylko przy ulicach Tatarskiej i Głuchej Tatarskiej. Regularnie uprawiali garbarstwo. Corocznie dostarczali do administracji zamkowej 200 skór dwóch rodzajów jako formę uiszczania należności. Z tego ryczału korzystała zorganizowana grupa, której w roku 1688 przewodził Dawid Korycki. Ustalenie ogólnej liczby Tatarów w Wielkim Księstwie Litewskim pozostaje nadal do opracowania⁸⁴.

⁸⁴ J. Tyszkiewicz, *Tatarzy na Litwie*, s. 268–278. Obliczenia i szacunki ogólnej liczby Tatarów lub mieszkających w miastach: por. propozycje O. Górki, J. Sobczaka i J. Tyszkiewicza (*Tatarzy na Litwie*, s. 274).

6. Od Łukiszek do zjazdów orientalistów w Wilnie

Dzieje tej wileńskiej dzielnicy wciąż czekają na badaczy. Łukiszki były wsią i dopiero w XVII w. zaliczono je do aglomeracji miasta Wilna. Oficjalnie uznano je wówczas za przedmieście. Geneza osiedlenia Tatarów pod ważnym grodem i stolicą W. Ks. Litewskiego jest typowa. Wielki książę Giedymin (1315–1341), najpóźniej Olgierd (1345–1377), osiedlił tutaj Tatarów, na drugim brzegu Wilii (Neris), która osłaniała zamek i miasto. Łukiszki są przykładem założenia wsi dla wojowników tatarskich, których zadaniem była obrona brodu i przeprawy przez Wilię. Tworzyli oddział gotowy na każde polecenie wielkiego księcia. Takie osiedla wojskowe wielki książęta zakładali przy ważniejszych grodach Litwy, według zasady: „pod murami miasta i zamku”⁸⁵.

Jeżeli grupa Tatarów została osiedlona przez wielkiego księcia Olgierda, wtedy pierwszy meczet zbudowano w Łukiszkach w drugiej połowie XIV w. Najpóźniej dokonało się to po przybyciu licznych grup tatarskich w wyniku wypraw zbrojnych wielkiego księcia Witolda na Krym, w latach 1397 i 1398. To są daty najpóźniejsze z możliwych. Pod Wilnem osiedlił więc Tatarów zapewne Olgierd, wcześniej niż mogła tutaj sięgać władza księcia Witolda. Meczet, nawet niewielki, był potrzebny jako miejsce sprawowania kultu, ale również jako budynek niezbędny do życia społecznego⁸⁶. Muzułmanów mieszkających w W. Ks. Litewskim tradycyjnie nazywano Tatarami. W latach 30.–80. XIII wieku dokonali oni kilku

⁸⁵ J. Tyszkiewicz, *Pod murami miasta i zamku: Tatarzy na późnośrednio-wiecznym Mazowszu*, „Rocznik Mazowiecki”, t. 13, 2001, s. 193–197.

⁸⁶ A. Konopacki, *Sakralne i socjalne funkcje meczetów od XV do końca XIX w. w W. Ks. Litewskim* [w:] *Małe miasta. Religie*, red. M. Zemła, Lublin–Supraśl, 2006, s. 481–489.

dużych najazdów na Ruś, Węgry i Polskę. Także później budzili obawę i zainteresowanie w Europie Zachodniej. Podróżnicy i rozmaici przybysze szukali spotkania z nimi w Trokach i Wilnie.

Już Maciej Miechowita, w swoim traktacie *Opis Sarmacji Azjatyckiej i Europejskiej oraz tego co się w nich znajduje* (Kraków, 1517)⁸⁷ przekazał rzeczową informację: „Ponadto w Księstwie Litewskim są koło Wilna Tatarzy i mają własne wsie. Uprawiają ziemię tak jak my; pracują i przywożą towary; na rozkaz księcia litewskiego wszyscy ruszają na wojnę, ale mówią po tatarsku i czczą Mahometa, bo są religii saraceńskiej”. Jak z tego wynika, obecność Tatarów koło Wilna oraz inne ich wsie wzbudzały zainteresowanie. Wiadomo, że meczet w Łukiszkach zwiedzano co najmniej od połowy XVI w. Relacja anonimowego muzułmanina z Europy Wschodniej dla sułtana Sulejmana o położeniu muzułmanów w W. Ks. Litewskim, tzw. *Risale* (1558) wzmiankuje o siedmiu meczetach, które tam wówczas istniały⁸⁸. Honoriusz Spannocchi, sekretarz nuncjusza papieskiego Alberto Bolognettiego wizytującego Polskę i Litwę, zostawił informację z r. 1586. Nie wymienił z nazwy Łukiszek, ale stwierdził: „W Wilnie obok kościołów katolickich wznoszą się sobory protestanckie i cerkwie prawosławne, a w pobliżu stolicy również i meczety”. Kilka lat wcześniej, nieznany z imienia cudzoziemiec, zapewne Niemiec, napisał w roku 1581, że zwiedzał meczet w Łukiszkach: „Nie ma w nim żadnego wizerunku ani jakiegoś bożka, ani czarta. Gołe tu ściany, podłoga tylko barwnymi kobiercami jest zasłana [...]”. Wchodzić do meczetu należy bez obuwia. [...] Dzwonów żadnych na zwoływanie wiernych nie używa się”⁸⁹. Słowa te dowodzą, że w Niemczech krążyły publikacje anty-

⁸⁷ Maciej z Miechowa, *Opis Sarmacji Azjatyckiej i Europejskiej oraz tego co się w nich znajduje*, wst. H. Barycz, Wrocław 1972, s. 71.

⁸⁸ A. Muchliński, *Zdanie sprawy o Tatarach litewskich przez jednego z tych Tatarów złożone sułtanowi Sulejmanowi w 1558 r.*, Teka Wileńska, t. IV 1858, s. 15–16.

⁸⁹ A. Gwagnin, *Rerum Polonicarum tomii tres, Frankfurti 1584*. Tutaj list anonima do Dawida Chytraeusa z r. 1581 o zwiedzaniu meczetu w Łukiszkach; za S. Kryczyńskim, *Tatarzy litewscy*, Warszawa 1938, s. 164. O informacji

muzułmańskie, związane ze stałą ekspansją Turcji na Bałkanach. Zainteresowanie meczetem w Łukiszkach, jako obiektem związanym z islamem i Orientem, nie wygasło także później⁹⁰.

W *Rewizji dóbr Tatarskich w Wielkim Księstwie Litewskim*, przeprowadzonej w r. 1631 przez Jana Kierdeja, były trudności z ustaleniem zobowiązań poszczególnych Tatarów wobec państwa. Grupy Tatarów o różnych prawach i obowiązkach, posiadaczy ziemi nadanej przez hospodara i tzw. Tatarów prostych, mieszały się osadniczo i rodzinie. Jednocześnie ukształtowały się wspólnoty wyznaniowe (gminy), obejmujące wszystkich mułmanów w określonej okolicy. Niejednokrotnie dziad był tatarskim ziemianinem i jechał na wojnę, a wnuk przewoźnikiem albo garbarzem. Wielu osadników miało niewielki spłachetek ziemi ornej i wyruszało na wojnę. Przy niejasnościach prawnych zaczęto ściągać ze wszystkich Tatarów opłatę pogłówną, wszyscy bowiem, na różnej podstawie, mieli być opodatkowani. Tzw. abjurata, czyli spis podatkowy przeprowadzony w Wilnie w r. 1715, ustaliła liczbę dymów w mieście. Przyjmując „dym” za siedmioosobową wspólnotę mieszkańców domu (rodzina, czeladź), można było oszacować ogólną liczbę mieszkańców w Wilnie. Miasto miało 1002 dymy, czyli liczyło ok. 13 291 mieszkańców. Łukiszki miały 39 domów tatarskich, co daje liczbę 273 Tatarów w różnym wieku. Jednocześnie stwierdzono 114 dymów żydowskich, czyli ok. 789 osób wyznania mojżeszowego. Nie jest wykluczone, że w tej liczbie znajdowało się kilka rodzin Karaimów, których nie wyróżniono⁹¹. Tak więc w Wilnie żyło wówczas 1062 mieszkańców pochodzenia orientального, wobec dwunastu tysięcy pozostałych.

Horacjusza Spanocchiego: J. Tazbir, *Piotr Skarga. Szermierz kontrreformacji*, Warszawa 1978, s. 47. Najstarsze dzieje meczetu w Łukiszkach opisał L. Kryczyński, *Historia meczetu w Wilnie*, Warszawa 1937, s. 5–8.

⁹⁰ A. Konopacki, *Życie religijne Tatarów na ziemiach W. Ks. Litewskiego w XVI–XIX w.*, Warszawa 2020: o Łukiszkach, z planami i mapami położenia meczetu, s. 50, 77, 99–104.

⁹¹ L. Kryczyński, *Historia meczetu*, s. 11; podaje liczbę Tatarów w Łukiszkach w 1853 r. – 333 osoby. Sugeruje, że Tatarzy mieszkali w rozproszeniu także w mieście. Por. J. Tyszkiewicz, *Tatarzy na Litwie*, Warszawa 1990, *passim*.

Oczywiście wpływy orientalne i zainteresowania Bliskim Wschodem łączyły się z różnorodnymi kontaktami z pobliską Turcją. Wojny z Wysoką Portą nasilały się po wymarcu dynastii Jagiellonów, aczkolwiek w XV–XVIII w. nieustannie rozwijał się też handel z Wschodem. Lwów i duża gmina tamtejszych Ormian przodowały w sprowadzaniu wyrobów orientalnych. W Wilnie tkaniny orientalne sprzedawano z drugiej ręki. Znany jest tylko jeden przywilej królewski Jana Olbrachta dla Tatara, który osobiście jeździł po towaru na Wschód. Rzemieślnicy tatarscy w Wilnie (siodlarze, rymarze itp.) potrafili dobrze naśladować srebrne ozdoby na ryszunku wojennym koni. W czasach staropolskich bezpośrednio zauroczenie Orientem, materiałami, pasami, bronią i tzw. korzeniami (egzotyczne przyprawy: goździki, cynamon, cukier) było duże. Zbrojownie magnackie prezentowały najróżniejsze typy broni wschodniej. Kontakty dyplomatyczne polsko-tureckie zapewniały napływ atrakcyjnych wyrobów. Jest to szeroki temat, którego nie rozwijamy⁹².

O kontakty dyplomatyczne i kształcenie młodych Polaków w Stambule dbał król Stanisław Poniatowski. Sprowadził z Turcji Antoniego Cruttę, poliglotę, do pracy w swoim sekretariacie, płacąc mu pensję jako „tłumaczowi Rzeczypospolitej”. Crutta pełnił zapewne także rolę pośrednika przy zakupie orientaliów. W XVIII wieku w Europie panowała moda na orientalizm – od Paryża po Wilno – i istnieje dużo opracowań na ten temat⁹³.

Związany z Wilnem wątek orientalistyczny znajdziemy nawet w środowisku malarzy tamtej epoki. Młody artysta Franciszek Smuglewicz (1745–1807) uzyskał w r. 1765 stypendium od króla Stanisława Poniatowskiego i podjął naukę w Rzymskiej Akademii św. Łukasza. Pracował w kręgu Joachima Winckelmana, uczestni-

⁹² A. Dziubiński, *Na szlakach Orientu. Handel między Polską a Imperium Osmańskim w XVI–XVIII w.*, Wrocław 1997.

⁹³ Por. publikacje: J. Reychman, *Znajomość i nauczanie języków orientalnych w Polsce w XVIII w.*, Wrocław 1950; tegoż, *Zainteresowania orientalistyczne w środowisku mickiewiczowskim w Wilnie i Petersburgu* [w:] *Szkice z dziejów polskiej orientalistyki*, red. J. Reychman, t. 1, Warszawa 1957, s. 69–93; tegoż, *Orient w kulturze polskiego Oświecenia*, Wrocław 1964.

czył w dokumentacji wykopalisk w *Domus Aurea* (pałac Nerona). W roku 1784 F. Smuglewicz wrócił do Warszawy. Malował duże obrazy o tematyce historycznej i religijnej na zamówienie różnych i instytucji kościelnych, m.in. biskupa wileńskiego Ignacego Masalskiego. W latach 1785–1787 w katedrze wileńskiej namalował duże freski, przedstawiające dwunastu Apostołów (zachowane)⁹⁴.

Wtedy też (ok. 1786) wykonał w sepii cykl przedstawień widoków Wilna i jego zabytków., które zachowały się do naszych czasów. Po powrocie do Warszawy (1787–1796) rozwinął intensywną działalność twórczą, pozostając w kontakcie z królem Stanisławem Augustem Poniatowskim. Po III rozbiórce Polski przeniósł się ponownie do Wilna, gdzie otrzymał posadę profesora rysunku i malarstwa na Uniwersytecie Wileńskim. Wykonał serię obrazów ilustrujących historię Polski, m.in. *Historię narodu polskiego* pióra Adama Naruszewicza. Był wybitnym twórcą swojej epoki, w latach 1799–1800 zaproszonym przez cesarza Pawła I do współpracy z architektami w Petersburgu. Jednocześnie podejmował tematykę patriotyczną („Przysięga Kościuszki”, projekt Świątyni Opatrzności w Warszawie i in.)⁹⁵.

Malując cykl szkiców dokumentujących architekturę wileńską, wykonał czytelny, realistyczny i zachowany rysunek wnętrza meczetu w Łukiszkach. Zgodnie z przyjętą datacją, praca ta – „Meczet Tatarów i ich nabożeństwo” – powstała podczas jego pierwszego pobytu w Wilnie (1785–1787). Przedstawia stosunkowo dużą salę,

⁹⁴ Rok 1786 podano w podręczniku historii Litwy: A. Bumblauskas, *Senosios lietuvos istorija 1009–1797*, Vilnius 2015, s. 391.

⁹⁵ V. Drema, *Franciskus Smuglevicius*, Vilnius 1973; A. Ryszkiewicz, *Smuglewicz (Szmuglewicz) Franciszek*, Polski Słownik Biograficzny, Warszawa–Kraków 1999–2000, t. 39, s. 374–378; Nabożeństwo w meczecie łukiszkim: A. Drozd, *Rysunek Franciszka Smuglewicza „Meczet Tatarów i ich nabożeństwo”. Historia pierwszego ikonograficznego przedstawienia meczetu i Tatarów polsko-litewskich*, „Przegląd Orientalistyczny”, nr 1–4, 2022, s. 25–27. Ostatnio: A. Drozd, *Rysunek Franciszka Smuglewicza „Meczet Tatarów i ich nabożeństwo”. Historia pierwszego ikonograficznego przedstawienia meczetu i Tatarów polsko-litewskich*, „Przegląd Orientalistyczny”, nr 1–4, 2022, s. 25–27.

dwa szeregi siedzących w kucki mężczyzn. Mają ręce złożone do modlitwy, którą imam odczytuje z trzymanej księgi. Sala jest pozbawiona zupełnie ozdób, na ścianach umieszczono pięć uchwytów na łuczywa, mających oświetlać wnętrze. Obok kazalnicy przedstawiono parapet z palącymi się dziesięcioma świecami. Smuglewicz, jako profesor Uniwersytetu Wileńskiego, ozdobił Salę Senatu swymi freskami na sklepieniu (1805), które podziwiał cesarz Aleksander I. Monarcha nagroził potem artystę pierścieniem z brylantem. Obecnie sala nosi nazwę Sali Smuglewicza. Dokumentacja wyglądu wnętrza łukiskiego meczetu ilustruje ducha owych czasów; otwarcie na wszelkiego rodzaju zabytki i różne świątynie oraz zainteresowanie Orientem. Rysunek dobitnie potwierdza prawdziwość opisów zwiedzających meczet w XVI w.

Na Uniwersytecie Wileńskim, pod opieką kuratora Adama Czartoryskiego (1820–1826), uczono języka arabskiego. Wykłady Joachima Lelewela dotyczyły m.in. historii średniowiecznej Wschodu, historii odkryć geograficznych i kultury Arabów. Rocznik studentów, wśród których znajdował się Adam Mickiewicz, żywo interesował się tymi tematami. Wtedy Uniwersytet ufundował stypendium dla pracownika, który odbędzie podróże i przygotuje się do wykładów o Bliskim Wschodzie. Józef Sękowski, wytypowany w tym celu i wysłany nad Morze Śródziemne, po powrocie zawiódł. Wybrał pracę i karierę na Uniwersytecie Petersburskim. O środowisku mickiewiczowskim, zainteresowanym językiem i kulturą arabską, perską i turecką, są opracowania polskich orientalistów⁹⁶.

Po procesie filomatów i filaretów (1822–1823) studenci należący do tych stowarzyszeń zostali wydaleny z uczelni, a uniwersytet wkrótce zamknięto. Jednym z kolegów A. Mickiewicza, T. Zana i J. Czeczota był Józef Kowalewski, którego przyjęto do pracy na Uniwersytecie Kazańskim. Odbił m.in. podróże do Mongolii, wykształcił się na wybitnego orientalistę „dalekowschodniego”, opracowując słowniki i utwory rdzennych narodów Syberii wschodniej.

⁹⁶ J. Reychman, *Próby organizacji orientalistyki polskiej w dobie mickiewiczowskiej*, „Przegląd Orientalistyczny”, t. III, 1954, nr 11, s. 247–261.

Na starość pozwolono mu przyjechać do Warszawy (nie do Wilna), gdzie wykładał historię powszechną Europy na Cesarskim Uniwersytecie Warszawskim⁹⁷. W Wilnie, przez przeszło 100 lat zaboru rosyjskiego, nie było na wyższej uczelni nauczania jakiegokolwiek języka wschodniego czy badań nad Orientem. Mógł je prowadzić Antoni Muchliński, Polak z Wilna, ale w Petersburgu.

Po odzyskaniu niepodległości przez Polskę szybko wznowiono funkcjonowanie Uniwersytetu Wileńskiego im. S. Batorego (1919). Jednym z założycieli odrodzonej uczelni był Tatar polski, prof. Stefan Bazarewski. Objął tutaj katedrę chemii i mikrobiologii. Był jednocześnie operatywnym działaczem, współzałożycielem Związku Kulturalno-Oświatowego Tatarów Rzeczypospolitej Polskiej (1925). Ograniczone fundusze, drugoplanowe potrzeby naukowe i brak odpowiedniego kandydata, zdecydowały o zaniechaniu utworzenia katedry orientalistyki w Wilnie (1919–1920). Ministerstwo Szkolnictwa Wyższego i Wyznań Religijnych bardzo oszczędnie otwierało nowe katedry⁹⁸ i w Wilnie do roku 1930 nie myślano choćby o turkologii. Nie było nawet odpowiedniego kandydata; Jakub Szynkiewicz, dr filozofii z zakresu filologii tureckiej, przyjechał do Polski w roku 1924, nie miał jednak dorobku naukowego.

W latach 1919–1920 do Wilna wrócili przymusowo wysiedleni (tzw. *bieżeńcy*). W mieście i okolicy mieszkało wielu Rosjan i rodziny Tatarów kazańskich. Liczna ludność żydowska posługiwała się językiem jidysz i polskim, zaś w swoich szkołach uczyła się hebrajskiego. Rabini mało interesowali się badaniami orientalistycznymi. Żadne inne miasto w Polsce międzywojennej nie miało tak dużej liczby mieszkańców związanych z Rosją i Europą Wschodnią. Najszybciej odbudowała swoją strukturę organizacyjną i religijną wileńska społeczność Karaimów. W r. 1928 utworzono w mieście formalnie gminę karaimską. W szkołach państwowych i wyznaniowych zaczęto uczyć języka karaimskiego. Oparciem w odrodzeniu

⁹⁷ W. Kotwicz, *Józef Kowalewski*, Wrocław 1950.

⁹⁸ Por. B. Jaczewski, *Polityka naukowa państwa polskiego w l. 1918–1939*, Wrocław 1978.

kultury karaimskiej była oczywiście gmina w Trokach⁹⁹. Znacznie liczniejsi, ale rozproszeni terytorialnie i mniej skonsolidowani byli muzułmanie.

Dla Tatarów Wilno również było głównym ośrodkiem, w którym skupiała się działalność religijna, społeczna i zawodowa elity. Tamtejsi muzułmanie zorganizowali się w latach 1925–1926. I Wszechpolski Zjazd Delegatów Gmin Muzułmańskich (28–29 grudnia 1925 r.) w Wilnie po długich procederach prawniczych doprowadził do wyboru muftiego w Polsce, Najwyższego Kolegium Muzułmańskiego i utworzenia Muzułmańskiego Związku Religijnego w Polsce. Energicznie działał też utworzony w roku 1925 Związek Kulturalno-Oświatowy Tatarów Rzeczypospolitej Polskiej. Kierowali nim Aleksander Achmatowicz, Stefan Bazarewski, Olgierd i Leon Kryczyńscy. Nawiązano współpracę z profesorami uniwersyteckimi, m.in. T. Kowalskim i J. Talko-Hryncewiczem z Krakowa, O. Górką z Warszawy, S. Kościakowskim z Wilna, oraz ze znawcami tematyki. Kładziono nacisk na badania dziejów Tatarów w W. Ks. Litewskim. Zaczęto wydawać periodyk naukowo-literacki „Rocznik Tatarski” (tomy I–III, lata 1932–1938). W tym gronie tylko Tadeusz Kowalski był orientalistą, arabistą i turkologiem, profesorem Uniwersytetu Krakowskiego¹⁰⁰.

Środowisko karaimskie dbało o naukę swojego języka w szkołach własnych i wytypowanych państwowych, lecz Tatarzy nie zachowali żywego kipczackiego. Projekty wysuwane w Związku Kulturalno-Oświatowym i Związku Młodzieży Muzułmańskiej (1935–1938), żeby podjąć naukę języka Tatarów krymskich albo kazańskich, nie zostały zrealizowane. Kulturą i językiem Karaimów poważnie zajmował się prof. T. Kowalski, utrzymujący kontakty z Karaimami halic-

⁹⁹ U. Wróblewska, *Działalność kulturalno-oświatowa Karaimów w Drugiej Rzeczypospolitej*, Białystok 2015; M. Abkowicz, *Działalność gmin karaimskich w Trokach i Wilnie w dwudziestoleciu międzywojennym* [w:] *Tatarzy i Karaimi w 100-lecie odzyskania niepodległości*, red. P. Krzyżanowski, A. Miśkiewicz, B. Orłowska, Gorzów Wielkopolski 2019, s. 117–128.

¹⁰⁰ A. Miśkiewicz, *Tatarzy polscy 1918–1939*, Warszawa 1990, s. 148–163; tegoż, *Stulecie Tatarów polskich* [w:] *Tatarzy i Karaimi w 100-lecie*, s. 17–34.

ko-łuckimi i trockimi¹⁰¹. Przyjął na studia turkologiczne w Krakowie Ananiasza Zajączkowskiego z Trok. Ten, po doktoracie (1929) i habilitacji odbytej w Warszawie (1933), został kierownikiem katedry turkologii na Uniwersytecie Warszawskim¹⁰². Odtąd trzy uniwersytety miały katedry z orientalistyki (Kraków, Lwów, Warszawa).

W roku 1928 przyjechał do Polski i zamieszkał w Trokach Hadzi Seraja Szapszał, którego polscy Karaimi wybrali swoim przywódcą religijnym, czyli hachanem. Świetnie znał język turecki i publikował rozprawy naukowe. S. Szapszał został lektorem języka tureckiego w Wyższej Szkole Politycznej, jaka powstała przy Uniwersytecie Wileńskim (od 1930). Wydał wówczas *Wypisy tureckie i słownik turecko-polski* (Wilno, 1932). Nie miał doktoratu, ale jako przywódca religijny wszystkich Karaimów w Europie nie chciał zajmować się nauką na uniwersytecie.

Pomimo istnienia potencjału kulturowego, uniwersytet wileński nie uzyskał katedry orientalistyki. Przygotowany kandydat z Trok, czyli Ananiasz Zajączkowski, został pracownikiem Uniwersytetu Warszawskiego. Na drugim etacie zatrudnił się w Instytucie Wschodnim, przygotowującym polską kadrę dyplomatyczną i polityczną. Pomimo intensywnej działalności kulturalnej Karaimów i Tatarów w Wilnie, a przede wszystkim nauczania żywego języka karaimskiego, szansa utworzenia katedry turkologicznej nie została wykorzystana. Natomiast od roku 1928 zaczęto wydawać w Wilnie czasopismo „Myśl Karaimska” (red. A. Zajączkowski) i wkrótce założono Towarzystwo Miłośników Historii i Literatury Karaimskiej¹⁰³.

¹⁰¹ Arabista i turkolog Tadeusz Kowalski: J. Tyszkiewicz, *Ex Oriente lux. Turkologia w Polsce międzywojennej 1918-1939. Badacze. Środowiska. Współpracownicy*, Warszawa 2022, s. 65–76; T. Kowalski, *Najpilniejsze zadania karaimistyki*, „Myśl Karaimska”, nr 11, 1939, s. 3–14 i in.

¹⁰² O prof. A. Zajączkowskim (1903–1970): J. Tyszkiewicz, *Ex Oriente lux*, rozdz. VI, s. 77–86; J. Tyszkiewicz, *Początki turkologii w Warszawie na tle ówczesnych uwarunkowań: 1923–1934*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki”, t. 60, 2015, nr 3, s. 7–31.

¹⁰³ S. Gąsiorowski, *Towarzystwo Miłośników Historii i Literatury Karaimskiej w Wilnie i jego członkowie* [w:] *Karai Kienlari. Dziedzictwo narodu karaimskiego we współczesnej Europie*, red. M. Abkowicz, H. Jankowski, Wrocław 2004, s. 71–83.

Polskie Towarzystwo Orientalistyczne organizowało zjazdy w różnych ośrodkach uniwersyteckich. Zabiegi działaczy tatarskich i karaimskich spowodowały zorganizowanie II Zjazdu Orientalistów Polskich w Wilnie (maj 1932). Jego najważniejszymi uczonymi byli: Tadeusz Kowalski (1889–1948), turkolog i arabista z Krakowa i Władysław Kotwicz (1872–1944) ze Lwowa, który w wolnych od nauczania okresach mieszkał w pobliżu Wilna. Był wybitnym mongolista po wieloletniej pracy na Uniwersytecie w Petersburgu. W roku 1924 przyjechał do Polski i objął katedrę turkologii i mongolistyki we Lwowie¹⁰⁴. Został obrany prezesem Polskiego Towarzystwa Orientalistycznego.

Wspomniany zjazd orientalistów odbył się w murach Uniwersytetu Wileńskiego. Miał elitarny charakter, w jego obradach uczestniczyło zaledwie około dwudziestu osób. Obecni byli: hachan Seraja Szapszała, mufti dr Jakub Szynekiewicz, prof. T. Kowalski, działacze ZK-OTRP Olgierd i Leon Kryczyńscy, dr Stanisław Szachno-Romanowicz, Stanisław Dziadulewicz i in. Pierwszego dnia O. Kryczyński, prezes ZK-OTRP, wręczył prof. W. Kotwiczowi, jako prezesowi Polskiego Towarzystwa Orientalistycznego, świeżo wydany pierwszy tom „Rocznika Tatarskiego”. W trakcie obrad aktualnymi problemami wyróżnił się przedstawiony przez Seraja Szapszała referat pt. „Znaczenie Wilna dla polskiej orientalistyki”. Postulował on refleksję: jakie podjąć działania organizacyjne i tematykę badawczą, żeby wykorzystać istniejące w Wilnie możliwości badawcze.

Historycy kultury i etnografowie mieli wtedy do dyspozycji początkowe, ale różnorodne zbiory zabytków muzealnych, które prezentowały różnorodność regionalną, etniczną i zawodową Wileńszczyzny. Zakład Etnografii Uniwersytetu Wileńskiego składał się wówczas z Pracowni Etnologicznej i Muzeum Etnografii. W zbiorach wyróżniały się zabytki dotyczące rybołówstwa. Dział ten prowadziła M. Znamierowska-Prüfferowa, współpracująca z Komitetem Badań

¹⁰⁴ Dorobek naukowy Władysława Kotwicza: J. Tyszkiewicz, *Ex Oriente lux*, s. 53–64.

Jezior Trockich (1926–1932). Dużo materiałów dotyczyło rybołówstwa Karaimów (narzędzia, wierzenia itd.)¹⁰⁵.

Zbiory muzeum pochodziły z różnych regionów, grup społecznych i etnicznych. Od przyjazdu do Polski Seraja Szapszał zaczął gromadzić zabytki i organizować odrębne Muzeum Kultury Karaimów w Trokach. Na postawienie budynku otrzymał zasiłek finansowy od Prezydenta RP. Także Leon Kryczyński gromadził pamiątki, zabytki i dokumenty dotyczące Tatarów. Już w r. 1929 nastąpiło otwarcie tzw. Tatarskiego Muzeum Narodowego w Wilnie, ulokowanego w Muftiacie. 15 maja 1932 roku odwiedzili je uczestnicy II Zjazdu Polskiego Towarzystwa Orientalistycznego. Ze zbiorów prywatnych i posiadanych przez Muftiat L. Kryczyński uformował zespół dokumentów i druków, który nazwał Archiwum Tatarskim (1932)¹⁰⁶.

Dzięki zachowaniu żywego języka karaimskiego, działaniom Towarzystwa Miłośników, Historii i Kultury Karaimów, wydawania periodyku „Myśl Karaimska” oraz naukowej działalności Seraji Szapszała¹⁰⁷. Wilno można było uznać za ośrodek działalności orientalistycznej. Towarzyszyły temu przedsięwzięcia Związku Kulturalno-Oświatowego Tatarów RP i redagowane w Muftiacie czasopismo „Życie Tatarskie”. W latach 1926–1939 Wilno dysponowało tylko trzema wykształconymi orientalistami: turkologiem Serają Szapszałem, mało aktywnym dr. turkologii Jakubem Szynkiewiczem i semitologiem i bibliistą prof. dr. Piotrem Nowickim (1888–1980). S. Szapszał prowadził lektorat z języka tureckiego, przygotował dla swoich słuchaczy skrypt pt. *Wypisy tureckie i słownik turecko-polski* (Wilno, 1932). W uznaniu zasług w pracy naukowej i społecznej

¹⁰⁵ A. Łuckiewicz, *Bełaruskij Muziej im. Iwana Łuckiewicza*, Wilno 1932; M. Znamierowska-Prüfferowa, *Rybołówstwo Jezior Trockich*, Wilno 1930; artykuły o Muzeum Uniwersyteckim, „Balticoslavica”, t. I, Wilno 1933, s. 75–98.

¹⁰⁶ A. Miśkiewicz, *Tatarzy polscy*, s. 110–111; L. Kryczyński, *Katalog Tatarskiego Narodowego Muzeum*, Wilno 1929.

¹⁰⁷ S. Gąsiorowski, *Szapszał Saraja Markowicz (1873–1960)*, Polski Słownik Biograficzny, t. 48, 2010, s. 61–64.

Polskie Towarzystwo Orientalistyczne przyznało mu funkcję wiceprzewodniczącego (1937). Ks. prof. Piotr Nowicki był semitologiem (dr we Fryburgu 1916, dr teologii Wilno 1928, habilitacja z filologii biblijnej, Warszawa 1933). Prowadził jedynie lektorat z hebrajskiego i wykłady publiczne na tematy biblijne i Palestyny starożytnej. Jan Szczepan Otrębski (1889–1971), sławista i sanskrytolog, mało udzielał się w PTO. W latach 1931–1935 był dziekanem Wydziału Humanistycznego USB.

W dniach 20–22 czerwca 1937 roku odbył się w Wilnie VI Zjazd Orientalistów. Uczestniczyli w nim m.in. Sz. Firkowicz, ks. prof. P. Nowicki, hachan S. Szapszał, ks. F. Tyczkowski, A. Zajączkowski i prof. W. Kotwicz, który przewodniczył obradom. Zjazdowi nadano uroczystą formę, zapraszając wojewodę wileńskiego, prorektora USB i wyższe duchowieństwo muzułmańskie oraz karaimskie. Ważniejsze referaty wygłosili: S. Szapszał dwa: *Wierszowany opis podróży poselstwa tureckiego do Polski z r. 1759* oraz *Korespondencja dyplomatyczna Wysokiej Porty w sprawie pierwszej elekcji w Polsce*, ks. P. Nowicki: *Stosunki graficzno-fonetyczne hebrajskich znaków samogłoskowych punktacji tyberiackiej* oraz Sz. Firkowicz: *Karaimskie Muzeum historyczno-etnograficzne w Trokach*. W referatach i dyskusji dominowała problematyka turkologiczna¹⁰⁸.

Wiele szczegółów dotyczących problematyki orientalnej, jakie występowały w Wilnie w latach 1920–1939, zgromadzono w niedawnej publikacji¹⁰⁹.

¹⁰⁸ Kronika VI Zjazdu Orientalistów Polskich, „Rocznik Orientalistyczny”, t. 13, 1937, s. 211–213.

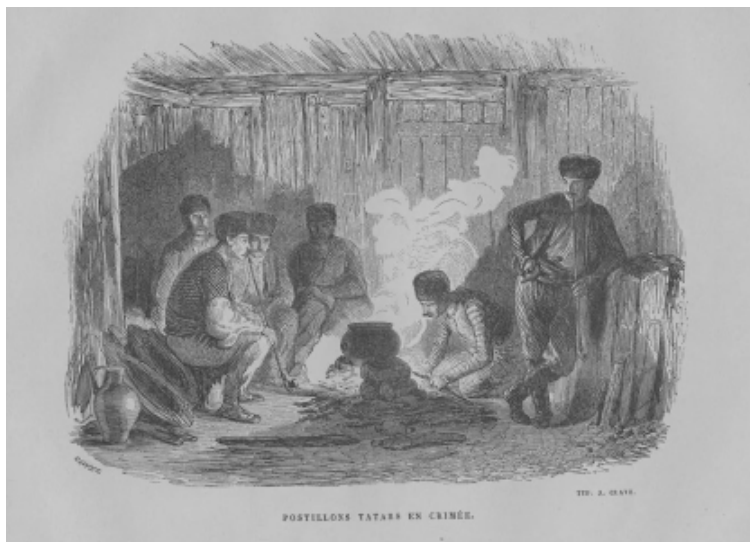
¹⁰⁹ Z. Landowski, *Orientaliści i orientalistyka w międzywojennym Wilnie (1920–1939)*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki”, t. 69, 2024, nr 2, s. 33–68.

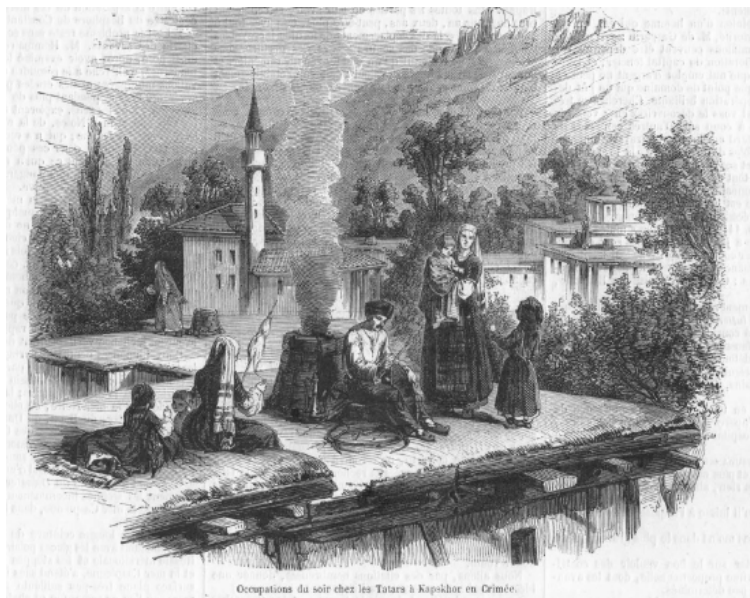
Troki. Panorama zamku i miasta ok. 1600 r.
 Autor: Tomasz Makowski (1575–1630). [https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Troki_\(T.Makowski_1600\).jpg](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Troki_(T.Makowski_1600).jpg).

Rodzina tatarska z mułką.
 Autor: Gustaw Teodor Pauli (1817–1867). <https://ccssu.crimea.ua/crimea/etno/museum/kostnaqr/index.htm>.

Pocztylioni tatarscy przygotowują posiłek.
Typografia J. Claye'a, ok. 1853 r. (własność J.T.).

Zajęcia wieczorne Tatarów krymskich, 1844 r. (własność J.T.).

II. BIAŁORUŚ

1. Protekcja sułtana Murada III dla muzułmanów

Niechęć do obcych i cudzoziemców jest zjawiskiem odwiecznym. Występowała wśród niecywilizowanych plemion, ale ma miejsce również obecnie. Obcy byli źle widziani ze względu na cechy fizyczne, obcy język, obcą kulturę i obce wierzenia. W całej Europie niechętnie i wrogo odnoszono się do przybyszy, którzy zjawili się na Bałkanach i twierdzili, że pochodzą z Egiptu. Cyganie (Romiowie) nie stanowili żadnego niebezpieczeństwa, ale po kilkudziesięciu latach, w wiekach XV–XVI, zaczęto wydawać nakazy odsyłania ich „skąd przyszli”, usuwania ze swoich terytoriów. Częstotliwość tych działań dowodziła, że były nieskuteczne¹¹⁰. W Polsce i W. Ks. Litewskim cudzoziemcami byli liczni Europejczycy i przybysze ze Wschodu, którzy szukali zarobku lub zapłaty w zawodowym wojsku¹¹¹. Różnorodne wzajemne relacje były badane i mają obszerną literaturę. Wielość odłamów, jakie pojawiały się w późnośredniowiecznym chrześcijaństwie od luteranizmu poczynając, wywoływała dyskusję, ale również zamieszki i walki uliczne. Zachęcona przez jezuitów młodzież demolowała niekiedy zbory protestanckie, co stawało się później przedmiotem przewlekłych dochodzeń.

Warstwy społeczne mniej wykształcone, mniej tolerancyjne i niechętne wyznawcom judaizmu, podjęły także akcje prze-

¹¹⁰ B. Geremek, *Cyganie w Europie średniowiecznej i nowożytnej*, „Przegląd Historyczny”, t. 85, 1984, nr 3, s. 569–594. Por. L. Mróz, *Geneza Cyganów i ich kultury*, Warszawa 1992.

¹¹¹ M. Plewczyński, *Ludzie Wschodu w wojsku ostatnich Jagiellonów*, Warszawa 1995, dużo faktów, trochę nieścisłości.

ciw Tatarom. Zakazami starano się utrudnić im gospodarkę rolną, uprawianie rzemiosła (zakaz przyjmowania do cechów) i służbę zaciężną w wojsku. Uboższa szlachta nie zawsze radziła sobie z konkurencją tatarską, domagała się zarządzeń i ustaw dyskryminujących muzułmanów. *Alfurkan tatarski*, paszkwil antytatarski, daje obraz niechęci skierowanej przeciw rodzimym muzułmanom (1616). Ogólne tło powstającej w XVII–XVIII-wiecznej Polsce antyislamskiej polemiki przedstawia przegląd tych tekstów, które określano jako tzw. turcyki, czyli utwory antytureckie¹¹². Król Zygmunt Waza, wpływy zakonu jezuitów i niektórzy biskupi tamtych czasów, tworzyli atmosferę nietolerancji. Byli nimi m.in. biskup Jerzy Radziwiłł (1555–1600) i biskup Benedykt Wojna (1600–1615), utrudniający naprawę i budowę nowych meczetów (drewnianych). Pod jego wpływem pielgrzymi, których prowadził z Wilna do czczonego obrazu Matki Boskiej Trockiej, 2 lutego 1609 roku rozebrali doszczętnie tamtejszy meczet. Przyjmując prawdziwość informacji podanej w tzw. *Risale* z roku 1558, przekazanej sułtanowi o Tatarach litewskich, w dotychczasowej literaturze (S. Kryczyński, J. Sobczak, J. Tyszkiewicz) uważano, że w połowie XVI w. miały miejsce zakazy i ograniczenia budowania nowych meczetów na Litwie. Przegląd praw i uchwał sejmowych z XVI i połowy XVII w. dowiódł, że istniały postanowienia sejmowe pozwalające na budowę, jednak nie likwidowały wszystkich utrudnień¹¹³. Praktyka przeczyła prawom. Wyraźny zakaz budowy nowych meczetów wydano dopiero w roku 1668, po abdykacji Jana Kazimierza.

Pismo sułtana Murada III z roku 1591 w sprawie potrzeby budowania meczetów w W. Ks. Litewskim pod wieloma względami jest dokumentem wyjątkowym. Dotąd żaden sułtan nie ingerował

¹¹² J. Nosowski, *Polska literatura polemiczno-antyislamska XVI, XVII i XVIII w.*, z. 1–2, Warszawa 1974; P. Czyżewski, *Alfurkan tatarski prawdziwy na czterdzieści części rozdzielony*, wyd. A. Konopacki, Białystok 2013, Krytyczny komentarz s. 5–16.

¹¹³ Por. A. Konopacki, *Życie religijne Tatarów na ziemiach W. Ks. Litewskiego w XVI–XIX w.*, Warszawa 2010, s. 105–109.

w wewnętrzne sprawy państwa polsko-litewskiego. Porta przestrzegała obowiązujących norm dyplomatycznych.

W XVI w. lennikami Turcji były: Chanat Krymski, Mołdawia i Wołoszczyzna. Te ostatnie pozostawały w różnych związkach z Królestwem Polskim. Od początku XVII w. Tatarzy krymscy dokonywali częstych najazdów łupieżczych na polską Ukrainę (Podole, Wołyń). Po przegranej wojnie z Turcją w latach 1497–1500, królowie polscy, poczynając od Zygmunta I Starego (1506–1548), zabiegali o utrzymanie pokoju. Kolejni sułtani zawierali więc z Polską okresowe układy pokojowe, najczęściej na cztery lata. Były one stosunkowo łatwo ponawiane; zapewniały pokój i umożliwiały utrzymywanie ożywionych kontaktów handlowych, bardzo korzystnych dla obu stron¹¹⁴.

Po śmierci Zygmunta Augusta (1572) zagrożenie ze strony Turcji i Rosji wzrosło. Wojna Stefana Batorego z Rosją (1579–1581) stanowiła obronę Polski i Węgier przed zagrożeniem ze strony Turcji. Wygrana Batorego z Rosją pozbawiła Turcję sojusznika w ataku na Rzeczpospolitą. Ale złamanie potęgi militarnej Turcji nastąpiło dopiero sto lat później, w bitwie pod Wiedniem w 1683 r. Dokonała tego koalicja polsko-austriacka. W XVI wieku głównym przeciwnikiem Imperium Osmańskiego była Austria. Dlatego zawarcie umowy polsko-austriackiej w Bytomiu, do którego doszło 9 marca 1589 roku, panujący wówczas sułtan Murad III uznał jako poważne zagrożenie i wrogię mu przymierze. Sułtana drażniły także częste napady łupieżcze Kozaków, poddanych króla polskiego, na wybrzeża, porty i statki tureckie na Morzu Czarnym. Tylko zapewnienie bezpieczeństwa kupcom tureckim mogło unormować stosunki polsko-tureckie¹¹⁵. Szukano rozwiązań, ponieważ

¹¹⁴ H. Wisner, *Dyplomacja polska w l. 1572–1648* [w:] *Historia dyplomacji polskiej*, t. II, red. Z. Wójcik, Warszawa 1982, s. 5–162; A. Dziubiński, *Na szlakach Orientu: handel pomiędzy Polską a Imperium Osmańskim w XVI–XVIII w.*, Wrocław 1998.

¹¹⁵ K. Dopierała, *Stosunki dyplomatyczne Polski z Turcją za Stefana Batorego*, Warszawa 1986, s. 97–118; T. Górski, *Morskie aspekty wojen polsko-tureckich: 1576–1648*, Gdańska 1993; *Stefan Batory Król Rzeczypospolitej i książę Siedmiogrodu*, red. A. Körmندی, r. Lolo, Pułtusk 2008.

obu stronom zależało na opanowaniu nieobliczalnych Kozaków i przywrócenia ładu i spokoju na wybrzeżach Morza Czarnego.

Kanclerz Jan Zamojski podjął próby poważnych negocjacji. 15 stycznia 1591 r. wysłano do Stambułu posta z jednorazowym odszkodowaniem za najazdy i zniszczenia dokonane przez Kozaków. Było to dwieście skórek sobolich, cenny i prestiżowy dar dla sułtana. Po tym fakcie podjęto trudne rokowania, które trwały osiem miesięcy. W ich wyniku zawarto pokój polsko-turecki i spisano odpowiedni dokument, datowany według muzułmańskiego kalendarza na 17–28 października 1591 r.

Negocjatorom polskim udało się odnowić porozumienie pokojowe z Turcją na poprzednich warunkach, jakie uzgodniono między Muradem II a Stefanem Batorym w 1577 r. Protekcyjny list Murada III dla Tatarów trzeba oceniać na tle wydarzeń w Polsce w latach 1590–1591 i zawartego porozumienia międzypaństwowego polsko-tureckiego w Stambule. Stronnictwo polityczne, kierowane przez kanclerza Jana Zamojskiego, zarzucało królowi Zygmuntowi III dążenie do władzy absolutnej, samowolną politykę wobec Szwecji i Austrii oraz katolicki ekstremizm. Chociaż poważnie obawiano się Turcji, to jednak sejm nie chciał uchwalić podatków na opłacenie zaległego żołdu i zwiększenie liczebności wojsk. W Krakowie (maj 1591) i w Wilnie (czerwiec 1591) wybuchły rozruchy skierowane przeciw protestantom. Obrabowano cudzoziemskich kupców, Francuzów, Anglików i Szkotów. Zdemolowano świątynie kalwinów. Władze miejskie prowadziły przeciw winnym mało energiczne śledztwa i opieszale kary wiczrycieli. Po zawarciu pokoju z Turcją, opozycja z kanclerzem doprowadziła w następnym roku do tzw. sejmu egzekucyjnego (3–19 września 1592). Przeprowadzono wtedy dochodzenie w sprawie samowolnych decyzji Zygmunta Wazy, m.in. jego oficjalnych propozycji oddania w przyszłości korony polskiej w ręce dynastii Habsburgów¹¹⁶.

¹¹⁶ K. Lepszy, *Rzeczypospolita Polska w dobie sejmu inkwizycyjnego (1589–1592)*, Kraków 1939; V. Augustyniak, *Informacja i propaganda w Polsce za Zygmunta III*, Warszawa 1981.

Na początku roku 1591 wraz z oficjalnym poselstwem polskim do Stambułu przyjechało dwóch Tatarów z Litwy. Imion ich nie znamy. Sułtan miał wówczas zwyczaj wysłuchiwać skarg swych poddanych. Tatarzy litewscy także otrzymali posłuchanie. Poskarżyli się władcy, że na Litwie mają za mało meczetów. Powiedzieli, że muzułmanów w W. Ks. Litewskim jest dużo, bo liczą ok. piętnastu tysięcy domów (tj. zapewne rodzin). Sułtan, przyznając rację petentom, prosił w piśmie Zygmunta Wazę o pozwolenie budowy potrzebnych świątyń.

Dokument ten, przetłumaczony z języka tureckiego na polski, przygotowany do druku w r. 1938 przez dr. S. Szachno-Romanowicza, ukazał się dopiero w 1986 r.¹¹⁷ Jego tekst brzmi, jak następuje:

- On [jeden wyraz oddający cześć Bogu, inwokacja religijna]
- Chlubo potężnych książąt religii Jezusowej, wybrany spośród wielmożów dostojnych w narodzie Mesjasza wyznawającym, polepszcycielu spraw rzeszy ludów chrześcijańskich, pełen majestatu i godności,
- posiadający dowody sławy i chwały, królu państwa polskiego Zygmuncie, oby pomyślnym był koniec jego [tj. twoich] poczynań!
- Z posłem waszym do naszego Progu wysokiego, przybyli dwaj muzułmanowie [tj. muzułmanie] w imieniu muzułmanów, prawowitych sunnitów [należących] do ludu tatarskiego,
- zamieszkałego obecnie, z dziada pradziada, w liczbie około piętnastu tysięcy domów w okolicach na waszym pograniczu, w pobliżu państwa Moskiewskiego.
- Oświadczyli [oni] że odprawiają pięciokrotnie codzienne modły, lecz nie mając świętego meczetu, pozbawieni są modłów świątecznych i piątkowych, i [dlatego]
- wyżej wymieniona ludność prosi o pozwolenie cesarskie na odprawianie nabożeństw świątecznych i piątkowych.

¹¹⁷ Dokument został przygotowany do druku przez S. Szachnę-Romanowicza do kolejnego tomu „Rocznika Tatarskiego” (t. IV, 1940), który nie ukazał się. Tekst zachował się w papierach po zmarłym w 1941 r. Stanisławie Kryczyńskim. Został opublikowany: J. Tyszkiewicz, *Pismo Murada III do Zygmunta III Wazy w sprawie Tatarów litewskich*, *Studia Źródłoznawcze*, t. XXX 1986, s. 75–97.

- Z tego powodu wymienionej ludności, w sprawie odprawiania modłów świątecznych i piątkowych, zostało udzielone moje szczęśliwe cesarskie pozwolenie.
- Trzeba abyście, po nadejściu mojego listu cesarskiego, nie bronili, jak wypada z waszego, od dawnych czasów do chwili obecnej, uczucia szczególnego oddania wobec Progu, na którym gnieździ się potęga i Domu będącego gmachem sprawiedliwości,
- wymienionej ludności, która według mojego dostojnego rozkazu, pragnie odprawiać nabożeństwa piątkowe i podczas obu świąt,
- budowania w odpowiednich miejscowościach świętych meczetów i wznoszenia menberów [tj. kazalnicy] do odprawiania nabożeństw świątecznych i piątkowych,
- tak aby wymieniona ludność, za dni naszego szczęśliwego panowania cesarskiego, odprawiając modły piątkowe i świąteczne, zawsze w swych modlitwach modliła się o trwałość państwa i stałość naszego majestatu.
- Tak niech wiedzą, znakowi wzniosłemu wiarę niech dadzą!
- Pisany na początku miesiąca *muharrem* roku tysięcznego od ucieczki Proroka.
- W mieście stołecznym Konstantynopolu, należycie obwarowanym.

Argumentacja litewskich Tatarów poparta była stwierdzeniem o dużej liczebności muzułmanów, którzy mieszkają na Litwie. Oszacowali ją na piętnaście tysięcy domów, zapewne w sensie liczby rodzin mieszkających osobno. Wielkość ogólna zależy od przyjęcia liczebności rodziny (4–5 osób powyżej dziesiątego roku życia)¹¹⁸.

Żeby przybliżyć się do zwyczajów i techniki dyplomacji tureckiej, jakie obowiązywały w XVI–XVIII wieku, można zapoznać się z materiałami (opisy podróży itp.) pozostawionymi przez legację Wojciecha Miaskowskiego, odbytą do Stambułu w 1640 r.¹¹⁹ Dokument, wystawiony na prośbę dwóch anonimowych Tatarów litew-

¹¹⁸ Liczebność Tatarów próbowano oszacować: O. Górka, *Uwagi orientacyjne o Tatarach polskich i obcych*, „Rocznik Tatarski”, t. II, 1935, s. 179–184; J. Tyszkiewicz, *Tatarzy na Litwie*, s. 274–279.

¹¹⁹ *Wielka legacja Wojciecha Miaskowskiego do Turcji w 1640 r.*, opr. i wyd. A. Przyboś, Warszawa–Kraków 1989.

skich, przetrwał w oryginale i prezentuje się okazale. Jest napisany złotym i czarnym tuszem w języku osmańskim, pismem *divani*, na szarobiałym papierze prążkowanym i elastycznym. Ma wymiary 79,0 x 37,7 cm. Jego sporządzenie wymagało dużych umiejętności i odpowiedniego czasu. Na odwrocie znajduje się opis treści w języku polskim, wykonany przez Samuela Otwinowskiego w roku 1641–1642. Kancelaryjne pismo *divani* i *tugra* sułtańska są arcydziełami kaligrafii. Imponująca, mająca około ośmiu centymetrów wysokości *tugra* (zastępująca pieczęć) wykaligrafowana została złotym tuszem.

W związku z napisaniem tego dokumentu w kancelarii sułtana nasuwa się kilka pytań: 1) W jakim języku porozumiewali się Tatarzy litewscy z sułtanem Muradem III i kancelistami, 2) Jakie prezenty wręczyli sułtanowi zgodnie ze zwyczajem? 3) Dlaczego „dwaj Tatarzy” chcieli zachować anonimowość?, 4) Czy przyjechali jako członkowie poselstwa z Polski, czy tylko do jadącego poselstwa dołączyli? W odpowiedzi można wysunąć tylko hipotezy. Mogli porozumiewać się z sułtanem i w jego kancelarii językiem tureckim albo kipczackim. Sułtan mógł znać „język tatarski”, bo posługiwały się nim liczne plemiona koczowników, Ormianie i Karaimi. Jakieś prezenty dla władcy lub tylko kierownika kancelarii przywieźć musieli, bez nich bowiem nie mogło być posłuchania ani napisania dokumentu. Anonimowość (nie podano ich imion) chcieli zapewne zachować ze względu na związki z dworzanami lub członkami (np. z kanclerzem Zamojskim) poselstwa. Mogli być posłańcami dyplomatycznymi wysyłanymi do Krakowa, w trakcie długich negocjacji krążyć między Sztambułem a Krakowem. Sytuacja była napięta, Tatarzy podjęli negocjacje z sułtanem, gdy pokój został zawarty.

Niechętni budowaniu meczetów byli także metropolici unicy, np. metropolita kijowski Hipacy Pociiej. W liście z r. 1604 żalił się, że Tatarzy z jurydyki Radziwiłłów w Mińsku Litewskim odkupili od unitów ziemię pod budowę meczetu i tam go wybudowali. Proces, nad którym czuwał kasztelan miński Piotr Tyszkiewicz, toczył się w tej sprawie przez kilkanaście lat. Zamknięty został po przyznaniu

racji muzułmanom dopiero w r. 1617. Tatarzy „spod granicy z państwem moskiewskim” przedstawili odpowiednie dokumenty, ich skargi były zapewne w 1591 r. zasadne. Zakupu ziemi pod meczet w Mińsku dokonano około r. 1598, zaś około 1600 meczet był już zbudowany¹²⁰.

¹²⁰ A. Konopacki, *Życie religijne Tatarów*, s. 116–118.

2. Garbarze i hodowcy koni

Przez długie wieki wzorem dla Tatara był wojownik konny. Dlatego do XX w. Tatarzy chętnie służyli w wojsku, zwłaszcza w kawalerii. Tatarzy środkowo-europejscy służyli władcom, czyli Jagiellonom i następnym królom polskim. Często hodowali konie na wojnę – dla siebie i syna – i do pracy w polu. Inne zajęcia, przecież niezbędne, wybrane zawody, nie przynosiły w środowisku tatarskim oczekiwanego poczucia szacunku otoczenia i społecznej aprobaty.

Stanisław Kryczyński, znawca dziejów i kultury Tatarów środkowo-europejskich, napisał w swojej monografii osobny rozdział pt. *Zawody tradycyjne*¹²¹. Omówił je w świadomie przyjętej kolejności: służba wojskowa w kawalerii, hodowla koni i bydła, furmaństwo, służba gończa i pocztowa, garbarstwo i ogrodnictwo. Uwzględnił też tłumaczy tatarskich w służbie królewskiej, chociaż było ich niewielu. Pominął – niesłusznie – rolnictwo. We wszystkich zajęciach, z wyjątkiem garbarstwa i ogrodnictwa, niezbędne były konie. Na piątym miejscu omówił garbarstwo, zawód wymagający fachowego przygotowania, odpowiednich narzędzi, wiedzy i umiejętności wysiłku. Usystematyzował zawody według stopnia szacunku, jakim cieszyły się wśród samych Tatarów.

Tymczasem garbarstwo wymagało wiedzy technicznej, wiedzy o hodowli i zwierzętach dzikich; wyobraźni i współpracy z innymi zawodami zajmującymi się obróbką skóry: kuśnierzami, siodlarzami, szewcami itp. Specjalizowano się w rozmaitych rodzajach wytwórczości (białoskórniczy i in.). Skóra na poprzęgi i uprzęż wymagała specjalnej obróbki i starań. Wojownik i przewoźnik (furman) potrzebował niezawodnych wyrobów skórzanych.

¹²¹ S. Kryczyński, *Tatarzy litewscy. Próba monografii historyczno-etnograficznej*, Warszawa 1938, s. 117–142, garbarstwo s. 134–137, hodowla koni s. 127.

W dawnych źródłach brak jest dostatecznej informacji o pracy garbarzy i jej efektach. W inwentarzach miast wyliczani są imiennie Tatarzy, ale najczęściej bez informacji o ich zawodzie. Wiadomo, że użytkowali małe ogrody, czasem także niewielkie pola uprawne. Brak informacji o zawodzie. Określenie „garbarz” występuje rzadko. Pisano ogólnie, np. o rzemieślniku, który miał ogród. Wyjątkowo zapisano krawiec lub szewc. Garbarz nie mógł mieć warsztatu na ciasnej ulicy. Garbarstwo było potrzebne i skupiało się w niektórych miastach. W XVI w. duża produkcja skór koncentrowała się w większych miastach (Kraków, Poznań), ale również w średniej wielkości. Bielsk Podlaski w 1580 r. miał 54 warsztaty garbarskie (wtedy w Poznaniu 75, Krakowie 84). Duże manufaktury zaczęły działać w XVIII w. (Warszawa 1762, Wilno 1783). Magnackie manufaktury produkujące skóry luksusowe zorganizowano w Korcu (Czartoryscy), Słucku (Radziwiłłowie) itd. W W. Ks. Litewskim do końca XVIII w. dominowała produkcja regionalna warsztatów średniej i małej wielkości, wśród nich licznych tatarskich.

W znanym paszkwilu P. Czyżewskiego (wydania: Wilno 1617, 1640, 1643) wszyscy Tatarzy polsko-litewscy przezywani byli kozińcami, kozojadami i skórodubami. Ten ostatni epitet wystarczy za wiele źródeł szczegółowych. Przewisko powstało niewątpliwie wcześniej, w XV–XVI w.¹²² Zapewne niechęć i przewiska miały związek z zatargami, które mieli wielokrotnie garbarze tatarscy z innymi rzemieślnikami zorganizowanymi w Wilnie w cechy. Zazwyczaj dotyczyły skupu wygarbowanych skór i ich sprzedaży na rynku, a wynikały z faktu, że do cechów nie przyjmowano Tatarów muzułmanów¹²³.

Setki zachowanych inwentarzy z XVI i początku XIX w. w *Archiwum ks. Radziwiłłów* daje ogólny wgląd w stan rozwoju ówczesnego

¹²² J. Maroszek, E. Kaczyńska, *Garbarstwo, Encyklopedia historii gospodarczej Polski*, t. I, red. A. Mączak, Warszawa 1981, s. 183–184; J. Turnau, *Garbarstwo na ziemiach polskich w XVI–XVIII w.*, Warszawa 1975; P. Czyżewski, *Alfurkan tatarski prawdziwy na czterdzieści części rozdzielony*, wyd. A. Konopacki, Biały-stok 2013, s. 41, 145, 149 i in.

¹²³ L. i S. Kryczyńscy, *Dwa dokumenty do dziejów handlu i rzemiosła tatarskiego w Wilnie w XVII–XVIII w.*, Rocznik Tatarski, t. II, s. 449–451.

garbarstwa. Garbarze indywidualni produkowali przede wszystkim skóry juchtowe (bydłęce i końskie) i safianowe (kozy), które wyprawiano w wielu małych miasteczkach. Statut litewski z r. 1566 i tekst *Risale* z r. 1558 obok typowych zajęć dla Tatarów (hodowla, rolnictwo, ogrodnictwo, przewoźnictwo) mówią wyraźnie o garbarstwie. Przy dokładnym badaniu materiałów z XVI–XVIII w. można uchwycić występowanie garbarstwa. Inwentarz słonimskiej ekonomii z 1673 r. wykazuje przy ul. Garbarskiej w pobliżu dawnego zamku 26 parcel i wzmiankuje, że garbarze czynszu nie płacą, dostarczając wygarbowane skóry. Czasem garbarze przenoszą się do innego ośrodka. Korzystają z ulg w nowym miasteczku, szukają dogodniejszych warunków do życia i produkcji¹²⁴. Powtórna penetracja inwentarzy z dóbr Radziwiłłów nie przyniosła nowych ustaleń¹²⁵. Ciągłość produkcji garbarskiej od XVI do XIX w. jest potwierdzona w mieście Mir, położonym przy zamku Radziwiłłów. Tutejsi garbarze żyli z garbowania skór bydłęcych, końskich i owczych. Garbowali też skóry kozie i zwierząt dzikich (m.in. wilcze). Wiadomo, że rycerstwo polskie narzucało na zbroje skóry rysie (nazywane czasem „lamparcimi”), na ręce wciągało rękawice z łosiej skóry. Co prawda nie ma zapisu, że jakiś garbarz garbował skórę łosia, ale poza jakością nie różniła się ona od krowiej. Jeden z ostatnich garbarzy tatarskich – Adam Korycki – z Suchowoli na Podlasiu jeszcze po r. 1945 garbował skóry różnych dzikich zwierząt (dziki, bobry, lisy, wydry, kuny, rzadko wilcze). Kontynuował zawód dziadka i ojca¹²⁶.

W XX w. garbarstwo uważano za zajęcie honorowe, wykonywane samodzielnie i fachowo. Dokładne dane, jakie w r. 1935

¹²⁴ S. Kryczyński myli się, twierdząc, że w Głębokim (pow. Braśław) garbarstwo rozwijało się nieprzerwanie od XVI do pocz. XX w.: S. Kryczyński, *Tatarzy litewscy*, s. 135; J. Tyszkiewicz, *Tatarzy na Litwie*, s. 241–245. Można wskazać 7–8 innych ośrodków garbarstwa tatarskiego (np. Słonim). J. Tyszkiewicz, *Tatarzy na Litwie*, wg indeksu rzeczowego.

¹²⁵ P. Borawski, *Tatarzy w miastach i jurydykach Radziwiłłów*, „Przegląd Historyczny”, t. 83, 1992, nr 1, s. 65–81.

¹²⁶ M. Jaszczół, G. Szczepaniak, Państwowe Muzeum Etnograficzne w Warszawie: [https://ethnomuseum.pl/blog/historia o garbarzu w Suchowoli](https://ethnomuseum.pl/blog/historia%20o%20garbarzu%20w%20Suchowoli).

uzyskano z Muftiatu, dowodzą, że zawód ten zapewniał możliwość utrzymania większej rodziny. Stwierdzono wówczas występowanie czterech grup zawodowych: 43% rolnicy, 20% garbarze, 14% urzędnicy i zawody tzw. wolne, tylko 6% ogrodnicy. Garbarze w Polsce międzywojennej mieszkali w małych miasteczkach, głównie w północnych powiatach woj. wileńskiego. Większe ich skupisko znajdowało się w Widzach, pow. Dukszty. Wśród innych rzemieślników występowali: rymarze, szewcy i kuśnierze¹²⁷. Garbarstwo było więc najpopularniejszym rzemiosłem wśród Tatarów na przełomie XIX i XX w.

Hodowla bydła i koni stanowiła podstawę gospodarki koczowniców w Europie Wschodniej, Kipczaków, Kimaków i innych. Dla Tatarów w W. Ks. Litewskim pozostała nadal ważnym zajęciem. Potrzeby gospodarcze łączono z potrzebami mentalnymi, zwyczajem i poczuciem zasobności. W hodowli występowała świadoma gradacja, konie i bydło były na pierwszym miejscu, reszta zwierząt hodowlanych (kozy, owce, drób, psy) na drugim. W r. 1509 wydano w polskim wojsku zakaz trzymania w obozie wojskowym psów, gdy praktyka wcześniejsza była odwrotna. Zabierano psy na wojnę do strzeżenia koni podczas wypasu i obozowiska w nocy. Tatarzy przy wypasaniu bydła i koni w swoich wsiach i obozach także posługiwali się psami¹²⁸.

Dwa, trzy konie były potrzebne w każdym gospodarstwie tatarskim. Co najmniej jeden z nich musiał nadawać się do służby wojskowej. Dla właściciela stanowiły również zabezpieczenie kapitałowe (sprzedaż, wymiana). W XV–XVIII stuleciu prowadzono hodowlę koni trzema sposobami: a) przy pełnej swobodzie stada

¹²⁷ J.J. Tochterman, *Ilość, rozmieszczenia i struktura zawodowa Tatarów w Polsce*, „Wiadomości Geograficzne”, r. XIII, 1935, nr 8–10, s. 55–59.

¹²⁸ Świadczy o tym epizod z wojny polsko-krzyżackiej 1519–1521, (25.08.1520 r.). Nocą pod Reszlem oddział krzyżackiej konnicy zaatakował obozowisko Tatarów opiekujących się końmi jazdy. Napastnicy wprowadzili kilkadziesiąt koni, które po pościgu odebrano. Tatarzy zostali zaskoczeni, ponieważ w obozowisku nie było psów: J. Tyszkiewicz, *Ostatnia wojna z Zakonem Krzyżackim: 1519–1521*, Warszawa 1991, s. 113–114.

(także w zimie) i zdalnej kontroli, b) wypas polny (wprowadzanie koni do stajni tylko zimą) i c) stałe trzymanie koni w stajni, z wyprawianiem na pastwiska. Najkorzystniejszą była metoda druga: wprowadzanie koni pod dach tylko na zimę¹²⁹.

Kradzież koni pozostawała stosunkowo częstym zjawiskiem, o czym m.in. świadczy tekst paszkwilu *Alfurkan*, w którym wini się za nią Tatarów. Ogólne spostrzeżenie o koniach zapisał przebywający w Polsce J. Ruggieri, dyplomata w służbie papieża Piusa V (zm. 1572), „Konie polskie są rosłe i dobre, ale litewskie są [od nich] daleko mniejsze i słabsze od polskich”. Nie była to rewelacja. Konfrontacja małych koni tatarskich z rosłymi końmi rycerskimi nastąpiła już w bitwie pod Grunwaldem (1410). Konie hodowane przez Tatarów nadawały się przede wszystkim do prac polnych i przewozu towarów (tzw. woźniki). Do jazdy konnej wybierano jednostki najsprawniejsze.

Dysponując małą powierzchnią ziemi ornej i ogrodami, Tatarzy intensywnie je uprawiali. Do wypasu potrzebne były łąki albo tereny nadrzeczne. Według źródeł Tatarzy dysponowali nimi rzadko (Mińsk, Bielica, w XVII w.). Łęgi nadrzeczne interesowały ich także ze względu na możliwość uzyskiwania kory dębowej, niezbędnej do „dębienia” skór¹³⁰. W lustracjach miasteczek wyliczono powierzchnię pól i ogrodów, kwestię łąk pomijano. Zapewne było przyjęte, że wypas odbędzie się zwyczajowo na nieużytkach i terenach przyleśnych.

Pomijając sprawy traktujące o potrzebnych zabiegach i umiejętnościach przy hodowli koni, należy jeszcze zwrócić uwagę na dwa zjawiska. Organizowanie wyspecjalizowanych targów końskich (ustalone miejsca i terminy handlu) oraz niezbędną potrzebę opieki nad chorymi końmi. Dla właściciela zdrowie i sprawność zwierzęcia były istotne przy wykonywaniu pracy oraz przy wycenie

¹²⁹ A. Bołdyriew, *Equus polonus. Koń w wojsku polskim w XVI w.*, Piotrków Trybunalski 2016, Rozdz. *Hodowla*, s. 13–49. Por. K. Dorohostajski, *Hippika to jest księga o koniach ...*, wyd. K.J. Kurowski, Kraków 1861 i in. Por. Z. Sawicka, *Koń w życiu szlachty w XVI–XVIII w.*, Toruń 2005.

¹³⁰ J. Tyszkiewicz, *Tatarzy na Litwie*, s. 252–253.

i sprzedaży. W czasach staropolskich występowali weterynarze, na terenie W. Ks. Litewskiego nazywani jednoznacznie „konowałami”. Handlem końmi zajmowali się na Litwie także Cyganie, mający przywileje uzyskane od Radziwiłłów nieświeskich. Ale w wielu litewskich miastach i osadach jako specjaliści od leczenia koni występowali wyłącznie Tatarzy. Tylko w stajniach królewskich (Kny-szyn) byli zagraniczni masztalerze. P. Czyżewski w swoim paszkwilu napisał stosunkowo dokładnie o metodach leczniczych (okadzanie, zamawianie) „starego Jabłońskiego w Pienkiniskach, który konie sprawuje i leczy”¹³¹. Informacja jest tendencyjna i niepełna. Okadzanie mogło przekonywać właściciela konia; sam koń musiał być wyleczony innymi zabiegami. Gdyby Jabłoński nie umiał wyleczyć, właściciele poszliby do innego konowała.

Jeden z ordynatów Nieświeża wydał w XVII w. pozwolenie na odbywanie nieopodal regularnych targów końskich pod Mirem: 9 maja i 6 grudnia. W tamtejszym kościele parafialnym pod wezwaniem św. Mikołaja Cudotwórcy znajdował się obraz św. Antoniego, patrona rzeczy zaginionych. W XVII–XVIII w. obwieszano go wotami przedstawiającymi konie. Konie były przedmiotem ożywionego handlu, wymiany i kradzieży. O kradzieże i oszustwa oskarżano Cyganów, zamieszkujących tutaj od XVI w. W Mirze mieszkali wówczas, w w. XVII–XVIII, Tatarzy (konowałowie) leczący konie. Uczestniczyli przy transakcjach sprzedaży koni, sprawdzając i oceniając stan fizyczny oraz wiek zwierząt; udzielali porad leczniczych. W rejestrze mieszczan mieszkających w Mirze w 1705 r. zanotowano imieniem dwóch konowałów: Sopara Boraczyńskiego „Tatarzyna konowała” oraz Romana Konowała na ul. Zaulek, który nadal mieszkał tutaj w 1720 r. W rejestrze mieszkańców w 1712 r. przy ul. Głuchej Tatarskiej występuje trzeci specjalista, Mikołaj Konował. Tak więc w pierwszej ćwierci XVIII w. mieszkało w Mirze równocześnie dwóch weterynarzy. Niektórzy z nich zmieniali miejsce zamieszkania¹³².

¹³¹ P. Czyżewski, *Alfurkan*, s. 136.

¹³² J. Tyszkiewicz, *Tatarzy na Litwie*, rozdz. X.

O starannej hodowli koni i ich selekcji do różnych zajęć należałoby pisać osobno. Typowanie konia pod siodło, do pracy na roli czy chodzenia w zaprzęgu, przy przewozie towarów. Z reguły wybierano i przygotowywano do transportu wozowego silne i spokojne konie, określane jako „woźniki”, zazwyczaj zaprzęgnięte do wozu w parze. Przy dużych ciężarach (np. armaty) z przodu doprzęgano trzeciego konia. Tatarzy lubili hodować konie i dawało to dobre efekty. Do pułków ułańskich w Rzeczypospolitej międzywojennej kupowano młode konie od hodowców, którzy prezentowali je tzw. komisji remontowej. Zasiadali w niej oficerowie z pułków jazdy, oceniający, które zwierzęta nadają się do służby wojskowej. Według mjr. Zygmunta Augustowskiego, członka komisji remontowych sprzed r.1939, najlepsze konie przyprawdzali hodowcy, którzy byli Tatarami¹³³.

¹³³ Wywiad z mjr. Zygmuntem Augustowskim przeprowadziłem w maju 1990 r. Zob. też W. Hofman, *Hipologia. Podręcznik dla oficerów kawalerii i artylerii*, t. II, Grudziądz 1932. Por. także szkic: *Przewoźnicy*, poniżej.

3. Przewoźnicy tatarscy na szlakach handlowych w XVI–XVII w.

Maciej z Miechowa stwierdził w *Opisie Sarmacji europejskiej i azjatyckiej* (Kraków, 1517): „W W. Ks. Litewskim są koło Wilna Tatarzy i mają własne wsie. Uprawiają ziemię tak jak my, pracują i przewożą towary”. Stanisław Kryczyński, w swojej syntezie o historii i kulturze Tatarów litewskich wyróżnił siedem rodzajów ich działalności: 1) służba wojskowa w kawalerii, 2) hodowla bydła i koni, 3) furmaństwo, 4) służba gończa i pocztowa, 5) garbarstwo, 6) ogrodnictwo oraz 7) służba tłumaczy i pisarzy arabskich (tj. piszących po arabsku) dla królów¹³⁴.

Tak więc, autor pierwsze miejsce wśród uprawianych zawodów oddaje służbie wojskowej w kawalerii. Stwierdza nawet z przesadą: „Potomkowie koczowników stepowych, przywiązani całą duszą do konia, służyli wyłącznie w kawalerii”. Jak każde stwierdzenie kategoryczne nie jest ono w pełni prawdziwe. Sprzężenie życia Tatara z własnym koniem, często hodowanym od małego źrebaka, było jednak nagminne, częste i nierozdzielne.

Oczywiście potrzeby gospodarcze i codzienność wymuszały staranną opiekę nad zwierzęciem; często w trudnych warunkach, przy zagrożeniu życia, daleko od rodzinnych stron i przy nadmiernym wysiłku. Sądzimy – czego S. Kryczyński wyraźnie nie napisał – że los konia i jego właściciela łączył obu nierozdzielnie, aż do końca wspólnej pracy czy walki. Dobrze ułożony koń (słowo „wytresowany” nie oddaje wszystkiego), wyhodowany i nauczony przez właściciela, był jego przyjacielem, rozumiejącym bez słów nastrój,

¹³⁴ S. Kryczyński, *Tatarzy litewscy. Próba monografii historyczno-etnograficznej*, Warszawa 1938 (jako t. III „Rocznika Tatarskiego”), s. 117–142.

dążenie czy radość. Wystarczało dotknięcie bądź wypowiedziane hasło. W rezultacie porozumienie między człowiekiem i wyhodowanym przez niego koniem mogło być pełniejsze aniżeli z psem, ponieważ od konia wymagało się więcej ukierunkowanego wysiłku fizycznego, docelowej współpracy na wojnie lub w manewrze ciężkiego wozu na złej drodze albo w strumieniu. Badacze wojskowości przywiązują wagę do określonej tresury ciężkiego konia bojowego¹³⁵. Koń tatarski podlegał innej nauce, nie tak siłowej i nie tak brutalnej. Powinien radzić sobie w terenie, często na bezdrożach, albo przeciwnie, na tzw. trakcie, gdzie były głębokie koleiny, stałe kamieniska i zagłębienia z wodą.

Tatarzy hodowali też konie na sprzedaż, wyrabiając u nich pożądane cechy posłuszeństwa i wytrzymałości w wysiłku. Jeszcze w XVI w. hodowla koni pozostawała osobną gałęzią gospodarstwa Tatarów w W. Ks. Litewskim. Zanik hodowli koni na sprzedaż w XIX–XX w. został spowodowany silnym rozdrobnieniem własności gruntowej, w której brakowało ziemi na uprawę i hodowlę dużych zwierząt jednocześnie¹³⁶. W późniejszym okresie w sprzedaży koni pod siodło i do zaprzęgu brali na Ukrainie udział także polscy Ormianie. Tutaj zresztą od XV w. (np. we Lwowie) formowały się duże karawany kupieckie jadące na Wschód. Na ich czele stawali często Ormianie, pełniąc rolę tzw. karawanbaszy, tj. szefa karawany.

Wymagania i oczekiwania jeźdźca-wojownika od wierzchowca nie wykluczały formowania u niego różnych cech i sprawności. Niektóre były ze sobą sprzeczne. Sądzimy, że przed kupnem konia dokonywano różnych sprawdzianów jego możliwości i szybkości

¹³⁵ K. Dorohostajski, *Hippika to jest księga o koniach [...]*, wyd. K.J. Turowski, Kraków 1861; por. interpretację: A. Bołdyriew, *Equus polonus. Koń w wojsku polskim w XVI wieku*, Piotrków Trybunalski 2016, rozdz. *Hodowla*, s. 13–40, rozdz. *Tresura*, s. 41–66. Por. też: Z. Sosnowski, *O koniu w Polsce*, Warszawa 1912.

¹³⁶ S. Kryczyński, *Tatarzy litewscy*, s. 127; M. Nagielski, *Wpływ Orientu na staropolską sztukę wojenną XVI–XVII w.* [w:] *Staropolski ogląd świata. Rzeczypospolita między okcydentalizmem a orientalizmem*, t. 1, F. Wolański, r. Kołodziej, Toruń 2009, s. 77–96.

reakcji na hasło czy znak. Tak musiało być na targach końmi w Mirze (w XVI–XVII w.). Nie przypadkowo mieszkało tutaj stale kilku Tata-
rów, tzw. konowałów leczących konie¹³⁷. Koń tatarski, od samego
początku pobytu Tatarów (Kipczaków) na Litwie, dobrze pełnił różne
funkcje i obowiązki. Wywodził się on ze stepów euroazjatyckich, był
stosunkowo niski, nieduży, i zapewne można porównywać go z dzi-
kim koniem Przewalskiego (Azja Centralna) czy europejskim tarpa-
nem. Konia „transportowego”, być może skrzyżowanie z koniem
ówczesnym „europejskim”, co najmniej od XV w. określano „woź-
nikiem”. Nazwa wskazuje, że chodziło tutaj o większość hodowa-
nych wówczas koni w Polsce i Litwie, niesłużących do jazdy pod sio-
dłem. Nikt z badaczy nie próbował dokładniej zgromadzić wiedzy
o koniach pociągowych, przeznaczonych do wozów z towarami lub
zaopatrzeniem wojsk na wyprawie wojennej, które były wyraźnie
innego rodzaju niż wierzchowce dla wojowników. Pewne ustalenia
dokonane zostały w tym zakresie stosunkowo niedawno¹³⁸.

Młodego konia do przewozu towarów i ciężkich pakunków
należało wdrożyć do obowiązków stopniowo i pod nadzorem.
Ustalono, że woźnik ciągnął wóz obciążony przeciętnie 250-kilo-
gramowym ładunkiem. Konie wysokie, mierzące w kłębie 110–
130 cm, używano do juczania, co stosowano na dalekich trasach
w Azji. Mogły być także zaprzęgane do wozów. Niski koń (tzw.
mierzynek) był mocny. Nadawał się na siłę pociągową w wojsku
(tabory) i ogólnie w transporcie. Duże wozy, z dużą ładownością,
ciągnięte były przez cztery woźniki. Wozy taborowe przy obciąże-
niu do 500 kg najczęściej przez trzy konie. Wyjątkowo do dużych
ciężarów Tatarzy zaprzęgali cztery lub sześć woźników (*Alfurkan*,
p. 16). Na wyprawach wojennych wszystkie konie należało oszczę-
dzać od zbytecznego wysiłku. Armaty ciągnięte były z reguły przez
trzy konie: jeden z przodu i za nim para. Nie ma pewnych danych,

¹³⁷ Por. J. Tyszkiewicz, *Tatarzy na Litwie i w Polsce*, Warszawa 1989, s. 266–
278 i in.

¹³⁸ A. Bołdyriew, *Equus polonus. Koń w wojsku polskim w XVI wieku*, Piotrków
Trybunalski 2016, rozdz. 5 *Woźniki*, s. 123–142.

jakiego typu uprzęże użytkowano w transporcie handlowym, przy przewozie towarów i pakunków. Nie wiadomo gdzie i kiedy przewoźnicy tatarscy stosowali uprzęż chomętową, a kiedy szorową. W taborach wojskowych stosowano uprzęż kombinowaną: dwa konie z chomętami zaprzęgano do wozu, trzeci koń, dołączony z przodu, powinien mieć szory. W transportach, które wyruszały na odległości kilkuset kilometrów, trzeba było dużego doświadczenia przewoźników i organizatorów konwoju, dostosowywania się do warunków i sprawności koni, którymi dysponowano. Zakup nieznanego konia na trasie był ryzykowny.

Przez całe średniowiecze i czasy nowożytne przewóz towarów odbywał się albo drogą wodną, albo drogami publicznymi, często częściowo (niewystarczająco) przystosowanymi do ożywionego ruchu wozów z obciążeniami. W W. Ks. Litewskim istniały pewne grupy bojarów mających obowiązek utrzymywania mostów w stanie używalności, ich reperacji lub przebudowy (np. na wiosnę, po spłynięciu kry). W pełnym średniowieczu najważniejszą rolę pełnił transport kołowy, czyli przewóz pakunków i towarów wozami¹³⁹.

Tatarzy na Litwie dysponowali różnej wielkości majątkami ziemskimi, rolą, łąkami i ogrodami. Hodowali konie rozmaitego typu. Wśród nich dużą grupę stanowiły pociągowe woźniki. Mieszkając w pobliżu Wilna i innych większych miast, Tatarzy organizowali spółki zajmujące się przewozem towarów. Często były to płody rolne i jarzyny. Większość mieszkańców miast i miasteczek kupowała wszystkie jarzyny codziennie na targowiskach. Tam zaopatrywał się też dwór królewski, jeżeli przebywał w Wilnie. W Krakowie było podobnie, świeże produkty na potrzeby dworu kupowano na targach. Królowa Jadwiga w ostatnich latach XV w. polecała np. kupować dla siebie na targowisku świeżo zebrane poziomki leśne. Statut litewski w 1566 r. stwierdzał, że wielu Tatarów zajmuje się na Litwie „furlonem” (przewozem), garbowaniem skór, ogrodnictwem i handlem bydła¹⁴⁰.

¹³⁹ J. Tyszkiewicz, *Tatarscy gońcy w służbie Jagiellonów* [w:] tegoż: *Tatarzy w Polsce i Europie*, Pułtusk 2008, s. 163 nn.

¹⁴⁰ S. Kryczyński, *Tatarzy litewscy*, s. 127.

W XVI–XVIII w. Tatarzy opanowali prawie całkowicie przewóz wyrobów, towarów oraz żywności na terenie W. Ks. Litewskiego i Ukrainy. „Rachunki dworu królewskiego” z połowy XVI w. dobitnie pokazują kluczową rolę przewoźnictwa tatarskiego na usługach królów. Dopiero w XVII i XVIII w. konkurencję dla nich zaczęli rozwijać furmani i przewoźnicy żydowscy. Dawne księgi wydatków miasta Wilna z XVII w. są pełne informacji o wypłatach dla Tatarów za pełnienie roli gońców, pocztowców i posłańców „do specjalnych poruczeń”. Żadna poczta prywatna czy państwowa nie istniała. Stałą łączność między większymi miastami – np. Kownem i Wilnem – utrzymywali Tatarzy¹⁴¹. W XVI w. królowie często zlecali im przewożenie zaopatrzenia dla wojska (kule armatnie, proch) albo np. opieczętowane worki ze świeżo wybitą monetą. Królestwo Polskie zmagало się wówczas z napływem fałszywej monety ze Śląska i Prus krzyżackich (książęcych od 1525 r.). Gdy była potrzeba, w latach 1553–1559, Tatarzy przewozili budulec i wyposażenie wewnątrz przy rozbudowie zamku w Wilnie¹⁴². Obroty handlowe poszczególnych tatarskich spółek przewozowych były duże. Niekiedy dostawcy tatarscy chcieli uniknąć opłat targowych, tłumacząc się swoim położeniem prawnym (bliskim szlachectwa). Przedsiębiorcy tatarscy, wywodzący się z grupy tzw. Tatarów gospodarskich, starali się wykorzystywać różne niejasności w uprawnieniach i obowiązkach wobec państwa. W r. 1552 król Zygmunt II August nakazał wszystkim Tatarom z Trok regularnie płacić podatki od prowadzonego handlu (tzw. serebszczyznę), co zostało potwierdzone także przez króla Stefana Batorego. Czyli nieprawidłowości nie zostały szybko wyrugowane. Tatarzy dobrze zarabiali, przywożąc z Trok jarzyny, w tym popularne i smaczne ogórki trockie, uprawiane w Trokach przez Karaimów.

¹⁴¹ S. Kryczyński, *Tatarzy litewscy*, s. 132; por. J. Tyszkiewicz, *Przewoźnicy tatarscy w handlu wschodnim Polski i Litwy w XVI do pocz. XVII w.* [w:] tegoż, *Tatarzy w Polsce i Europie*, s. 179 nn.

¹⁴² *Rachunki dworu królewskiego 1544–1567*, wyd. A. Chmiel, *Źródła do historii sztuki i cywilizacji w Polsce*, t. I, Kraków 1911, s. 29–29; *Al Furkan prawdziwy na czterdzieści części rozdzielony*, ed. A. Konopacki, Białystok 2013, s. 126–127.

W anonimowej relacji, tzw. *Risale* z r. 1558, jakiś Tatar z Litwy informował sułtana twierdząc: „Nasi współwyznawcy, którzy mieszkają w miastach [...] muszą opłacać, czy od swoich rzemiosł czy też innych zatrudnień, ustanowione podatki [...]. Oni [tj. Tatarzy] zwykle trudnią się wyprawianiem safianu, uprawą ogrodów, handlem koni i furmaństwem. Kupiectwem zaś, czyli sprzedażą towarów nikt się nie zajmuje, tylko [ci, co mieszkają] w stronach bliższych Krymu, gdzie niektórzy furmani przywożą stamtąd rozmaite wyroby tureckie: materie, płótno, chustki, ręczniki, pasy i te [towary] sprzedają współwyznawcom swoim i innym, nie płacąc za to nic do skarbu”. Można więc stwierdzić przywożenie całych partii towarów przez indywidualnych woźniców i uczestników karawan kupieckich, Tatarów mieszkających na Podolu albo w Kijowie. Mogli to być zresztą członkowie karawan organizowanych przez kupców tureckich i Ormian, poddanych polskich bądź tureckich. Udział w nich Ormian lwowskich był przez długie wieki stałą praktyką, bez względu na pochodzenie towarów i punktów docelowych ich dostarczenia. Wiadomo zresztą o grupach Tatarów osiadłych w niektórych miastach na Wołyniu¹⁴³.

Przewoźnicy tatarscy poruszali się po trasach o dalekim zasięgu. Główny szlak lądowy z Krymu, określane w źródłach „drogą tatarską” (*via tatarica*), biegł z Kamieńca Podolskiego na południe. Tędy napływały towary wschodnie z miast krymskich i Stambułu do Kamieńca i Lwowa. Przewożono je do Jarosławia, skąd wieziono je do Krakowa, Poznania, Lublina i Gdańska. Z Lublina ważny szlak prowadził do Brześcia nad Bugiem, Wilna albo bezpośrednio na północny-wschód, do Mińska, Smoleńska, Tweru i Moskwy¹⁴⁴.

¹⁴³ M. Muchliński, *Zdanie sprawy o Tatarach litewskich przez jednego z tych Tatarów złożone sułtanowi Sulejmanowi w 1558 roku*, Teka Wileńska, 1858, nr 4, s. 263–264; *Zapisy Sądu Duchownego Ormian miasta Lwowa za lata 1564–1608 w języku ormiańsko-kipczackim*, opr. E. Tryjarski, Kraków 2017, s. 25–28, et passim.

¹⁴⁴ A Dziubiński, *Na szlakach Orientu. Handel między Polską a Imperium Osmańskim w XVI–XVIII w.*, Wrocław 1997, s. 16–66, mapy. *Akty wydawajemyje Wilenskoju Archieograficzieskoju Komisieju dla razbora driewnich aktow*, t. XXXI, Wilno 1906, nr 18, s. 114, nr 92, s. 139–140, nr 96, s. 144–145 i in.

Mając kontakty i znając język turecki (niektórzy także arabski), Tatarzy litewscy obsługiwali lądowe odcinki szlaków na Krym, do Białogrodu i Suczawy. Mogli też czekać na towary we Lwowie, Jarosławiu czy Lublinie. Konwoje z towarami wschodnimi musiały tutaj zmienić przewoźników, czekających z wypoczętymi końmi i posiadających dobrą znajomość dróg przez Polskę i W. Ks. Litewskie. Tatarskie grupy przewoźników, woźniców i zbrojnej osłony były zorganizowane i czekały na przekazanie towarów. Tatarzy uczestniczący w tych długich podróżach mieszkali pod Wilnem, w Mińsku i wielu mniejszych miejscowościach. Wspólnie obsługiwali przewóz na długich trasach: Moskwa, Mińsk, Mohylew, Brześć, Warszawa, Poznań, Frankfurt nad Odrą itp.

Wartość towarów wieziona z Krymu lub Sztambułu była duża. Dochodziło do ostrej rywalizacji pomiędzy kupcami i przewoźnikami. Wspomnieć można o jednym z konfliktów, jaki zaistniał między przewoźnikami tatarskimi i władzami miasta Mińsk. Tatarzy zostali oskarżeni przez konkurentów. Władze miasta Mińsk zatrzymały kawalkadę wozów z towarami i dokonały aresztowania. Było to w r. 1592, gdy Ilja Łukaszewicz, ziemianin tatarski z powiatu wileńskiego prowadzący przedsiębiorstwo przewozowe, wysłał swoich ludzi, żeby przejechali z towarami przez Mińsk i jechali dalej. Wieziono towary tranzytowe do Wilna. Dalsza droga ludzi Łukaszewicza biegła do Grodna i dalej do Poznania. Zatrzymanie transportu, nawet tylko na dwa dni, przynosiło szkody Łukasiewiczowi, korzyści zaś konkurencji, która była w zмовie z urzędnikami mińskimi.

Tatarzy w XVII w. opanowali przewozy tranzytowe przez całe terytorium W. Ks. Litewskiego w oparciu o trzy ośrodki, gdzie mieli swoje zaplecza logistyczne: Wilno, Mińsk i Grodno. Stąd jechali przede wszystkim do Lublina, Brześcia i Poznania. Na długiej trasie, z Moskwy przez Smoleńsk do Wilna czy Brześcia, musieli niewątpliwie wymieniać konie i przepakowywać towary. Między spedytorami toczyła się rywalizacja. Np. Sulejman Achmieciewicz z Sorok Tatarów (pod Wilnem) został wynajęty przez spedytora Stepana Mahilewca w Lublinie (1594). Miał przewieźć towary trasą Lublin–

Mińsk–Mohylew. Miasto to, położone na wschodnich rubieżach W. Ks. Litewskiego, stanowiło węzeł drożny dla międzynarodowych powiązań handlowych. Stamtąd woźnice Stepana Mohilewca lub inni mogli jechać dalej, czy przez Smoleńsk do Moskwy, czy do Inflant, zapewne do Rygi. W XVII-wiecznej Rydze mieszkali Ormianie, którzy mieli stały kontakt ze Lwowem¹⁴⁵.

Po zawarciu traktatu polsko-tureckiego w r. 1533 przez Zygmunta I Starego i śmierci nieprzyjawnego Polsce hospodara młodawskiego Piotra Raresza, kupcy tureccy (różnej narodowości: Turcy, Grecy, Ormianie) przyjeżdżali ze wschodnimi towarami do Kamieńca Podolskiego lub Lwowa, skąd jechali na zachód, do Krakowa, Poznania i Niemiec. Stwierdzono, że najaktywniejszy tranzyt na wschód, aż do Moskwy, prowadził wówczas, jak wspomniano wyżej, przez Lublin, Brześć, Mińsk, Mohylew lub Witebsk i Smoleńsk. Obsługiwali go Tatarzy litewscy i mieszczenie z Mohylewa, ponieważ w r. 1514 Litwa straciła Smoleńsk na rzecz Wielkiego Księstwa Moskiewskiego.

Przewoźnicy z Mohylewa uczestniczyli w obsłudze dalekiego transportu z Lublina do Inflant i Moskwy. W trzeciej ćwierci XVI w. przewieźli na tej trasie ok. 25% masy towarowej. Przewoźnicy z innych miast stanowili więc blisko 75% wszystkich spółek przewozowych lub mniej, ale z przeważającym udziałem we wszystkich transakcjach transportowych. 14 marca 1599 roku, na mińskiej komorze celnej zatrzymano konwój kupiecki prowadzony przez Tatarów z dóbr księcia Krzysztofa Radziwiłła i księcia Konstantego Ostrońskiego, mieszkających formalnie w jurydykach mińskich. Obie grupy jechały na jarmark w Kopylu, Słucku i Pińsku. Przewoźnicy odmówili zapłacenia należnych opłat, powołując się na „dawne przywileje” hospodarskie. Gdy woźny sądu mińskiego próbował wyegzekwować należność, Tatarzy obu mocodawców soli-

¹⁴⁵ J. Tyszkiewicz, *Uwagi o transporcie w handlu tranzytowym przez Polskę i Litwę w XVI w.* [w:] *Handel Mazowsza w epoce staropolskiej. Perspektywy rynków lokalnych, regionalnych i międzynarodowych*, red. H. Samsonowicz, R. Lolo, Pułtusk 2008, s. 16–18.

darnie zagrozili zbrojnym oporem, ponieważ kawalkada wozów miała swoją zbrojną osłonę, a przedstawiciele spedytorów byli również dobrze uzbrojeni. Zadovolono się spisaniem sprawy, której zakończenia nie znamy¹⁴⁶.

Znaleziska numizmatyczne z tej epoki (tzw. skarby) tylko częściowo potwierdzają zarysowany obraz. Znane są XVI-, XVII-wieczne skarby srebrnych monet polskich, zakupane i znalezione w Anatolii. Dowodzi to oczywiście o nabywaniu tutaj przez obywateli Rzeczypospolitej atrakcyjnych towarów, które wieziono później do Lwowa. Niestety, złotych monet tureckich, które można wiązać z dużymi transakcjami towarów ze Wschodu, odnaleziono dotąd jedynie kilkanaście. Były prawdopodobnie własnością kupców jadących (lub wracających) z Ankary, Aleppo lub Sztambułu, albo przewoźników czy osłony zbrojnej, której wypłacono należność także monetami tureckimi. Pojedyncze złote monety tureckie w skarbach ukrytych w okresie 1598–1641 (Reszel, Miłomłyn, Nowy Dwór – w ówczesnych Prusach Królewskich) wskazywały kierunek nabywania towarów ze Wschodu. Dwie złote monety stwierdzono w skarbach: (ukryty po r. 1625) koło KłECKA i w Gnieźnie (ukryty po r. 1641, z dużą masą srebrnych monet)¹⁴⁷. Żadna moneta turecka nie została zabrana przez przewoźników tatarskich na Litwę. Chciano zapewne unikać pośrednika, który miałby wycenić jej wartość w kursującej monecie groszowej (srebrnej).

Tylko skarb z Gniewczyny Trynieckiej (woj. przemyskie), w roku 1893 odkryty przypadkowo na łące, daleko od osiedli, jest dowodem na zawieranie poważnych transakcji handlowych. Miejsce znalezienia sugeruje dokonywania tutaj transakcji w handlu bydłem.

¹⁴⁶ H. Łowmiański, *Struktura gospodarcza Mohylewa w czasach pomiaru włóczęnej* [w:] *Studia z dziejów Wielkiego Księstwa Litewskiego*, Poznań 1983, s. 459–501. Obliczono, że w 1583 r. z transportu utrzymywało się w Mohylewie około 200 woźniców, w tym Tatarzy byli w mniejszości. Por. też: S. Wyśłouch, *Uwagi o przyczynach rozwoju Mohylewa w XVI i XVII w.*, *Wiadomości Studium Historii Prawa Litewskiego USB*, t. I, Wilno, s. 231–367.

¹⁴⁷ M. Męclewska, A. Mikołajczyk, *Skarby monet z lat 1500–1649 na obszarze PRL*. *Inwentarz*, Warszawa 1983; *passim*.

W XV–XVIII w. pędzono z Mołdawii i Wołynia duże stada bydła szlakiem podkarpackim na Śląsk i dalej. Znalaziono dobrze zachowany woreczek upleciony z włosia końskiego, zawierający szesnaście tureckich monet złotych i 152 srebrne monety różnych stempli, wybitych przed 1615 r. Niestety, nie wszystkie legendy (napisy) na monetach tureckich odczytano, co pozwoliło cały skarb zadatować tylko w przybliżeniu na lata ok. 1615–1650. Jego właścicielem mógł być kupiec (np. Ormianin) z Ukrainy, także Tatar, obywatel Rzeczypospolitej, jadący z towarami z Turcji i monetami przygotowanymi do wypłaty. Skarb z Gniewczyny stanowi dowód na krzyżowanie się głównych tras handlowych prowadzących z Turcji względnie Mołdawii do Polski. Tędy, Podkarpaciem na Śląsk i dalej na zachód, przez kilka wieków prowadził główny szlak przepędu wołów na sprzedaż¹⁴⁸.

Stada wołów przejmowały pod Przemyślem inne zespoły kupieckie, dysponujące własnymi poganiaczami; jednocześnie dokonywano etapowych rozliczeń. Monetami, które ukryto w Gniewczynie, zapłacono albo za pracę poganiaczom i pastuchom, albo raczej właścicielowi dużego stada, które zostało dołączone do zwierząt wypasanych wcześniej na Ukrainie, Podolu, Wołyniu czy pod Kijowem. Spod Przemyśla połączone stada popędzono jak inne na Śląsk lub dalej. Handlem stad bydła Tatarzy się nie zajmowali.

¹⁴⁸ J. Baszanowski, *Z dziejów handlu polskiego w XVI–XVIII w. Handel wołami*, Gdańsk 1977; J. Tyszkiewicz, *Z Mołdawii na Śląsk. O handlu polskim z XIV i XV w.*, „Viae Historicae”, AUW, nr 2306, Historia CLII, Wrocław 2001, s. 479–488. Pozostawienie w ziemi skarbu o dużej wartości nabywczej może wskazywać, że jest śladem jakiejś akcji kryminalnej. W Karpatach Wschodnich grasowały w XVI–XVII w. duże bandy rozbójników. Por. prace U. Krzywdy-Janickiej i in.

4. Wyprawa z Krymu po jasyr – pod Lidę, Kleck i Nieśwież (1506 r.)

Centralnie położone ziemie W. Ks. Litewskiego rozciągały się pomiędzy dwoma dużymi rzekami, płynącymi w przeciwnych kierunkach. Niemen płynął na zachód, do Morza Bałtyckiego. Od wczesnego średniowiecza Prypeć, zmierzający na wschód ważny dopływ Dniepru, stanowił ważną arterię handlową dla Rusi dzielnicowej. Rzeka ta łączyła Ruś z Mazowszem i ziemiami dorzecza Wisły. Szlak wodny – Dnieprem i Prypecią – był wykorzystywany od XI w. Pas ziem położony między Niemnem i Prypecią dostał się pod panowanie litewskie w początkach XIV w. Wtedy ustaliła się tutaj strefa litewskiego władania. Na południu, środkowe i dolne dorzecze Dniepru podlegało Ordzie (Czernihów, Kijów, Perejasław). Wołyń długo należała do strefy tatarskiej i niezależnie od zasiadających w Łucku książąt litewskich płacił daninę Tatarom.

Po śmierci księcia Zygmunta Kiejstutowicza (1440) Kazimierz Jagiellończyk nadał jego synowi Michałowi południową część księstwa trockiego. Po bezdzietnej śmierci Michała Zygmuntowicza (1452) dobra przejął król. Dopiero król Zygmunt August kompleks dóbr kleckich przekazał (ok. 1560) Michałowi Czarnemu Radziwiłłowi. Przylegały one od południa do radziwiłłowskich dóbr w Nieświeżu i Mirze. Kleck zbudowano nad rzeką Łanią, dopływem środkowej Prypeci. Miasteczko przylegało od południa do zamku, z wysoko podsypyanymi wałami na konstrukcji z belek i głązów narzutowych, pokrytymi ziemią i darnią. W początkach XVI w. na terenie zamku znajdowały się tylko drewniane budynki i studnia, stałej załogi w nim nie było¹⁴⁹. Miasto

¹⁴⁹ A. Jelski, *Kleck*, Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego, t. IV, 1883, s. 122–123. Liczby dotyczące bitwy pod Kleckiem 5 sierpnia 1506 r., są mylne.

było również drewniane, ale miało murowany kościół parafialny z w. XV, zapewne fundacji Witolda. Przez Kleck prowadziła droga z północy na południe, z Nowogródka i Nieświeża. Ze wschodu trakt szedł z Mińska, przez Słuck, na zachód do Iwacewicz i Berezy.

Kleck powstał na krawędzi pasa wzniesień, jakie ciągną się od wschodu na zachód, czyli tzw. Grzędy Kopylskiej, z których najwyższe sięgają blisko 250 m n.p.m. Łać i jej dopływ, Cepra, wyżłobiły wąwozy ciągnące się od zamku na południe. Na wzgórzach, na zachód od Klecka, były lasy, natomiast na wschodzie, gdzie teren się obniżał, łąki i pastwiska. Łać, płynąca z północy na południe do Prypeci, miała długość ok. 80 km. Brzegi jej były bagniste i trudne do przebycia nawet dla lekkich koni Tatarów krymskich. Napastnicy, rabujący lepiej zagospodarowane i ludniejsze ziemie (Słuck, Nieśwież, Mir i sąsiednie), docierali tutaj z południa. W początku XVI w. wyprawy krymskie korzystały ze sprawdzonych przepraw przez Prypecь środkową koło Patrykowa, żeby stąd rozjeżdżać się na zachód i północ. Przy niższym stanie wód Prypeci mniejsze oddziały mogły na odpowiednich koniach ryzykować przeprawę koło Turowa¹⁵⁰.

Latem 1502 i 1503 r. Tatarzy krymscy, jadący na północ przez południowe ziemie moskiewskie działem wodnym między Dnieprem i Dońcem, po uzgodnieniu napaści z moskiewskim Iwanem III, rabowali z zaskoczenia Wołyń i daleko na północy, za Prypecią, ludne okolice Nieświeża, Słucka, Kopyła i Klecka. W r. 1505 zagony łupieżcze synów chana krymskiego Mengli Gireja dotarły nawet pod Mińsk, Połock i Witebsk¹⁵¹.

Należy je zmniejszyć zapewne trzykrotnie; J. Tęgowski, *Pierwsze pokolenia Giedyminowiczów*, Poznań 1999, s. 224–226; Michał Zygmuntowicz.

¹⁵⁰ Por. mapę historyczną: Grodeckiego-Pograbka, skala 1:2 600 000, z XVI w. [w:] *Polonia. Atlas map*, red. J. Ostrowski, Warszawa 2005, mapa nr 3; S. Wyśłouch, *Posługi komunikacyjne w miastach W. Ks. Litewskiego na prawie magdeburskim do poł. XVI w.*, Wilno 1936.

¹⁵¹ K. Pułaski, *Stosunki z Mengli Girejem chanem Tatarów perekopskich (1469–1515). Akty i listy*, Kraków 1881, s. 81–82; M. Plewczyński, *Wojny i wojskowość polska w XVI wieku, t. I (lata 1500–1548)*, Zabrze 2001, s. 105–110.

Ogólnie rzecz biorąc, lata 1500–1531 były szczególnie burzliwe. Różne zmiany zachodziły pod wpływem wojennych działań Moskwy i Turcji, ale również pomiędzy chanami Wschodniej Europy: Nogajami, Krymcami i Chanatem Kazańskim. W czerwcu 1505 r. chan kazański Muhamed Emin dokonał pogromu kupców moskiewskich i ich uwięził. Wybuchła wówczas krótkotrwała wojna kazańsko-moskiewska (1506–1507), uzgodniona z chanem krymskim Mengli Girejem, który zamierzał poszerzyć swoje władztwo na Powołżu. W tym właśnie czasie, w sierpniu 1506 r., nastąpił najazd synów Mengli Gireja – Fethiego i Burtasa – na W. Ks. Litewskie. Maciej z Miechowa w *Chronica Polonorum* podał liczbę najeźdźców: pięć tysięcy jezdnych. Więcej wojowników nie pojechało, ponieważ ojciec – Mengli Girej – obawiał się ataku Ordy Nogajskiej¹⁵².

Wstępny najazd z Krymu, latem 1505 r., miał charakter rozpoznawczy i sięgnął na północnym wschodzie Klecka i Nieświeża. Słuck nie był atakowany. Ludne tereny Nowogródzkiego i Mińszczyzny rabowano także w następnych latach, w roku 1508, 1510, 1511 i 1512. Po zniszczeniu osadnictwa pomiędzy środkowym Dnieprem i Prypecią, w lipcu 1505 r. obóz tatarski założono w pobliżu Mińska. Najazd sierpniowy, planowany po zbiorach zbóż w 1506 r., miał penetrować, rabować i gromadzić jasyr z całej Mińszczyzny oraz dorzecza górnego Niemna. Spalony uprzednio Kleck wykorzystany został na miejsce założenia tzw. kosza, czyli obozu najeźdźców, do którego sprowadzano brańców, zagrabione bydło i konie. Około r. 1932 historyk wojskowości Stanisław Herbst (1907–1973) zapoznał się z najważniejszymi źródłami oraz z terenem walk w Klecku. Dokonał tam teoretycznej rekonstrukcji wydarzeń, przechodząc szlakiem wojsk litewskich, dążących z północy do Klecka z zamiarem rozbicia czambułów wroga¹⁵³.

¹⁵² Maciej z Miechowa, *Chronica Polonorum, Cracoviae 1521*, s. 281; V.V. Pochlebkin, *Tatary i Ruś. 360 lat z tatarskimi gosudarstwami w XIII–XVI w.*, Moskwa 2000, s. 95–98.

¹⁵³ S. Herbst, *Kleck 1506* [w:] *Potrzeba historii czyli o polskim stylu życia. Wybór pism*, t. II, Warszawa 1978, s. 214–230; I wyd. artykułu: 1934.

Król Aleksander Jagiellończyk panował krótko, bo w latach 1501–1506. Od wiosny 1506 r. chorował, ale pełnił swoje obowiązki władcy. Latem przyjechał do Wilna. W lipcu 1506 r. zagony Tatarów krymskich wdarły się szybko i głęboko do W. Ks. Litewskiego, docierając poszczególnymi czambułami (oddziałami) aż po Lidę. Król nakazał powołać pospolite ruszenie wokół Wilna. Dowództwo obrony przekazał hetmanowi Stanisławowi Kiszce i marszałkowi dworu Michałowi Glińskiemu, będącymi przedstawicielami skłóconych grup dygnitarzy na Litwie¹⁵⁴. Mogło to źle wpłynąć na zarządzanie kryzysem i walką z najeźdźcami. Jednak zobowiązani przez króla, hetman S. Kiszka i marszałek M. Gliński od 29 lipca 1506 r. sprawnie zorganizowali wypieranie panoszących się czambułów w terenie i spieszny marsz do Klecka. Od schwytanych ordyńców dowiedziano się, że napastnicy założyli tutaj obóz i gromadzili zdobycz oraz jasyr.

Pospolite ruszenie z Grodzieńskiego, Mińskiego i Nowogródzkiego osiągnęło liczbę ok. siedmiu tysięcy jazdy. Wśród niej znajdowały się chorągwie Tatarów litewskich i oddział najemnych raców, czyli lekkiej jazdy typu serbskiego. Do wyprawy dołączono królewską chorągiew jazdy nadwornej: trzystu rycerzy pod dowództwem Sędziwoja Czarnkowskiego. Po trzech dniach marszu (3 sierpnia) oddział rozpoznawczy Litwinów zlikwidował tatarski czambuł pod Horodyszczem, 30 km na południe od Nowogródka. Uzyskano pewność, że obóz napastników w Klecku czeka na rychły powrót oddziałów zajętych grabieżą i gromadzeniem jasyru. 5 sierpnia wojska litewskie były już pod Kleckiem, ukryte na zalesionych wzgórzach na zachód od miasta. Stamtąd rozciągał się świetny widok na całe miasteczko i okopisko zamkowe. Przeszkodą do bezpośredniego ataku na obóz z uprowadzonymi ludźmi (jasyrem) była rzeczka Cepra (dopływ Łani), płynąca z północy w płytkim wąwozie.

¹⁵⁴ O sporze w łonie rady wielkksiążęcej, w l. 1503–1507: K. Pietkiewicz, *Wielkie Księstwo Litewskie pod rządami Aleksandra Jagiellończyka. Studia nad dziejami państwa i społeczeństwa na przelomie XV i XVI w.*, Poznań 1998, s. 108–133; F. Papée, Aleksander Jagiellończyk, Kraków 1999, s. 113–114.

Litewska rada dowódców zaplanowała pięć etapów ataku na obóz przy Klecku. Było to: 1) zbudowanie przepraw przez płynącą z północy Łanię, 2) równoczesny atak dwoma kolumnami po tych przeprawach, oczywiście jazdą, 3) rozbicie broniących dostępu do obozu, 4) zdobycie obozu i uwolnienie jasyru oraz 5) zorganizowanie pościgu za uciekającymi. Zrabowane i zapasowe (do przewożenia ludzi z jasyru) konie pasły się pod strażą, zapewne na łąkach na wschód od Łani. Należało odciąć dostęp do nich, zapobiec ich uprowadzeniu i wykorzystaniu w ucieczce¹⁵⁵.

Atak po obu przygotowanych przeprawach przez Łanię poprowadzili bracia Niemirowiczowie. Dalej na północy, drogą do Klecka od zachodu, atakował oddział dowodzony przez M. Glińskiego. W jego skład wchodził niewątpliwie racowie i jazda tatarska. Należało odciążyć działania Niemirowiczów i szybko przeniknąć w pobliże obozu. Hetman S. Kiszka pozostał na wzgórzu na zachodzie wraz z chorągwią S. Czarnkowskiego i kierował bitwą. Trzy kolumny Litwinów (Gliński i dwaj Niemirowiczowie) w walce wdarły się do Klecka. Obóz zaatakowano wczesnym rankiem 5 sierpnia 1506 r. Zabito strażników i rozcięto więzy uprowadzonych; jasyr – co najmniej kilka tysięcy – został uwolniony. Część koni uciekający Tatarzy chwycili i zaczęli uprowadzać. Zwycięstwo zapewnił zdecydowany atak pospolitego ruszenia Niemirowiczów i szybkie działania oddziałów M. Glińskiego na północy. Sukces był ułatwiony, ponieważ część czambułów, najmniej kilka, nadal zajęta była rabunkiem okolicy i nie zdążyła wrócić do obozu przed rozpoczęciem walki. Być może niektórzy dowódcy czambułów na wiadomość o walce w Klecku samodzielnie rozpoczęli ucieczkę ze zdobyczami i jeńcami, których prowadzili.

Ciężkozbrojna chorągiew królewska nie została wykorzystana w bitwie. Hetman S. Kiszka ocenił, że należy wprowadzić ją tylko w wyjątkowych okolicznościach, gdyż nadawała się jedynie do boju

¹⁵⁵ O wyprawie Mengli-Girejowiczów, w początkach sierpnia 1506: por. J. Tyszkiewicz, *Polska i Litwa Jagiellonów na przełomie XV i XVI stulecia; Polityka. Dyplomacja. Wojny*, Warszawa 2019, s. 11–55.

w otwartym polu przeciw zwartym szykom wroga. 5 sierpnia dokonano wyłącznie demonstracji i działania psychologicznego. Gdy Niemirowiczowie rozpoczęli atak na obóz, Kiszka nakazał głośno trąbić i dąć w piszczałki, symulując przystąpienie do walki. Młodzi i niedoświadczeni napastnicy mogli obawiać się uderzenia z tyłu, chociaż praktycznie nie miało ono szansy. Ciężkozbrojni wymagali więcej czasu, a konie ich nie były odpowiednie do manewrowania po przeprawach i wąwozach nawet małych rzek. Tak więc żaden oddział z wojsk koronnych polskich nie wziął udziału w bitwie.

Uciekających bocznymi drogami ku Prypeci, żeby ją sforsować i co prędzej wracać na Krym, wyłapywano przez kilka kolejnych dni (do około 10 sierpnia). Cała elita najeźdźców zbiegła, dysponując lepszymi rumakami oraz innymi, wypoczętymi, czekającymi w umówionych miejscach na drodze powrotnej. Taka była reguła walk tatarskich. Dlatego zarówno Tochtamysz, jak i książę Witold uszli z życiem po klęsce nad Worską. Obaj synowie chana Mengli Gireja – Fethi i Burtas – bezpiecznie uciekli. Organizowali w te same okolice najazd w roku poprzednim (1505) i znali dobrze teren, ale tym razem mało się obłowili.

Hetman S. Kiszka, przebywając na wzgórzu położonym na zachód od miasta, miał dobry wgląd w sytuację bitewną we wszystkich fazach walki. Jak powiedziano, wojska litewskie składały się z trzech grup, działających odrębnie. W pierwszej i drugiej fazie bitwy ciężar walki ponosiły oddziały Niemirowiczów. Kroniki pisane pół wieku po wydarzeniach – *Latopis Bychowca* i *Kronika Macieja Strykowskiego* – zanotowały, że w pospolitym ruszeniu Litwinów były niesione dwie rusznice kalibru ok. 13–15 mm, ważące ok. 10–15 kg. Były to ręczne armatki zwane *pixides*, powolne w obsłudze i mało celne. Walka na odległość toczona była dzięki dobrym łukom, będącym na wyposażeniu wszystkich oddziałów¹⁵⁶.

Bitwa pod Kleckiem wypłoszyła z Mińszczyzny krymskich napastników. Litwini zadali im znaczne straty, największe w walce na terenie kosza nieopodal miasta. Tatarzy znajdujący się tam ran-

¹⁵⁶ Herbst, *Kleck 1506*, s. 214–230.

kiem 5 sierpnia bronili swych zdobyczy ruchomych, przede wszystkim jednak zgromadzonego i przetrzymywanego w obozie jasyru. Kroniki podały mało wiarygodne liczby, jakoby uwolniono tutaj z jasyru 40 tysięcy ludzi oraz zdobyto 30 tysięcy koni. Były one zagrabione ludności Mińszczyzny i południowej Nowogródzyny oraz sprowadzone z Krymu do przewozu uprowadzonych brańców. Oficjalnie Michał Gliński chwalił się w liście do biskupa Łukasza Watzenrode, że ujęto wówczas trzy tysiące Tatarów krymskich. Należy ocenić, że dane te należy typowo – jak w wielu źródłach opisujących armie tatarskie czy tureckie – zmniejszyć dwu- lub trzykrotnie. Z Krymu nad rzeki Prypeć i łanię przybyło od półtora do sześciu i pół tysiąca wojowników, uprowadzonego jasyru mogło być dwanaście tysięcy głów, koni przejętych od ośmiu do dziesięciu tysięcy, a wojowników krymskich wziętych w niewolę (5–10 sierpnia) co najwyżej tysiąc¹⁵⁷. Odzyskanie zrabowanych koni lub przejście tatarskich było intratne. Młode, ujeżdżone wierzchowce stepowe były wysoko cenione¹⁵⁸.

Główną zdobyczą Tatarów krymskich, organizujących zbrojne najazdy na sąsiednie kraje chrześcijańskie, stanowili dorośli ludzie, konie i bydło. Zabierano także lepsze konie, lepszych ras i większe od małych koni stepowych. W niewolę (jasyr) brano najczęściej młodych mężczyzn i młode kobiety, rzadziej dzieci (por. jasyr pod Łopuszmem, 1512). Tylko małą część z uprowadzonych zatrzymano w Chanacie Krymskim, najczęściej do prac polnych i ogrodniczych, rzadko w rzemiośle. Większość brańców i branek przekazywano kupcom niewolników, Turkom i Europejczykom, Grekom i Włochom, często Wenecjanom. Proceder handlu niewolnikami był zyskowny. Stały przyplływ darmowej siły roboczej pozwalał Tatarom krymskim gospodarować, mało licząc się z kosztami i kłę-

¹⁵⁷ L. Finkel, *List Michała Glińskiego o bitwie pod Kleckiem w r. 1506*, „Kwartalnik Historyczny”, t. 29, 1915, s. 296–299.

¹⁵⁸ A. Bołdyriew, *Hodowla i handel końmi w Polsce XVI w.*, „Rocznik Dziejów Społecznych i Gospodarczych”, t. 69, 2009, s. 31–90. Por. też: M.H. Gapski, *Koń w kulturze polskiego średniowiecza*, Poznań 2014.

skami elementarnymi. Oczywiście istniały zwyczaje i metody szybkiego odnajdowania i odkupowania uprowadzonych. Dotyczyło to głównie brańców i branek z elity społecznej, którzy przez negocjatorów i znaczne sumy bywali odkupowani i wracali do rodzin. Oczywiście należało działać szybko, znać wypróbowanych negocjatorów (też do opłacenia), odnajdować i wykupywać z niewoli. Napastnicy szybko sprzedawali brańców, bowiem przetrzymywanie jasyru kosztowało. Stan zdrowotny uprowadzonych pogarszał się, zysk właściciela czy pośrednika malał¹⁵⁹.

Wyspecjalizowani handlarze niewolników przewozili ich dalej, na zachód; nie tylko do Turcji, ale często do Italii. W XV–XVII w. handel niewolnikami z jasyru był bardzo intratny. W odnajdowaniu i odkupowaniu uprowadzonych specjalizowali się niektórzy kupcy karaimscy z Łucka i Halicza. Znali język kipczacki, mogli porozumiewać się dobrze z Tatarami krymskimi oraz Turkami. Inni Karaimi mieszkali w miastach Krymu lub Stambule. Byli często pośrednikami przy wykupie znaczniejszych osób. Los większości uprowadzonych był nie do pozazdroszczenia¹⁶⁰.

Tatarzy krymscy wyprawiali się na ziemie Rusi, Litwy czy Polski, prowadząc ze sobą zapasowe konie obciążone prowiantem i obrokiem. Każdy wojownik jadący na wyprawę trwającą miesiąc lub więcej, pokonujący drogę liczącą kilkaset kilometrów, dysponował dodatkowym wierzchowcem albo dwoma lub nawet trzema. Dwa były potrzebne do boju, trzeci był koniem transportowym. Dlatego wywiadowcy na kresach państwa oceniali liczbę wojowników w tatarskim oddziale, licząc odpowiednio ślady, które pozostawiali. Należało dzielić je przez dwa, rzadziej przez trzy. Po prostu koni było więcej niż wojowników.

¹⁵⁹ D. Quirini-Popławska, *Włoski handel czarnomorski niewolnikami w późnym średniowieczu*, Kraków 2002; D. Quirini-Popławska, *Losy chrześcijańskich jeńców w Turcji w XV–XVI w.: pomiędzy asymilacją i wolnością* [w:] *Prace Herkulesa – Człowiek wobec wyzwań, prób i przeciwności*, red. M. Cieśla-Korytowska, O. Płaszczewska, Kraków 2012, s. 43–71.

¹⁶⁰ B. Baranowski, *Znajomość Wschodu w dawnej Polsce do XVIII w.*, Łódź 1950, s. 135–136.

Najgorszy los spotykał uprowadzonych mężczyzn, których w Turcji zamieniano w galerników. Przykuci do ławek niewolnicy mieli na polecenie nadzorcy rytmicznie wiosłować. Wszystkie ówczesne statki miały żagle, ale przy braku wiatru i manewrowaniu w portach, a także w pobliżu wysp i skał statek z galernikami (czyli galera) poruszał się tylko przy pomocy długich wiosł. Rytm wiosłowania wyznaczał uzbrojony nadzorca, wyposażony w długi bicz. Rzadko zdarzały się bunt galerników, którzy opanowywali swój statek i uciekali poza granice Imperium Tureckiego albo buntowali się w obcych portach. Napisało na ten temat kilka prac opartych na zachowanych źródłach.

Najeźdźcy z Krymu zwykle zaciekle bronili swego obozu, w którym zgromadzili jasyr, ponieważ stanowił najcenniejszą część zdobyczy. Brańcy byli z reguły powiązani powrozami i pilnie strzeżeni. Czujność wzmacniano, kiedy zbliżała się odsiecz i walka z wojskami napadniętego kraju. Wdarcie się do obozu z jasyrem kończyło się najczęściej włączeniem się do walki uprowadzonych, czyli uczestnictwem w pokonywaniu Tatarów i braniem do niewoli mniej sprawnych.

Więcej o gromadzeniu jasyru i walce o jego uwolnienie dowiadujemy się na przykładzie bitwy pod Łopuszmem (28 kwietnia 1512 r.)¹⁶¹.

¹⁶¹ A. Hałaszką, *Łopuszno 28 IV 1512. Walka Rusi południowo-zachodniej z najazdami Tatarów krymskich na pocz. XVI w.*, Tarnowskie Góry 2024, s. 111–115.

5. Dawny Mińsk i Tatarzy

W X w. nad Świsłoczą zbudowano gród nazwany Menskiem (dopiero od początków XIX w. Mińsk). Otaczały go wały, które wzmocniono głazami. Od XI w. obok zaczęło rozwijać się miasto. Domy drewniane budowano na zrąb, ulice wykładano drewnem, jak w wielu miastach Rusi, Połabia czy Polski. Cerkiew z trzema absydami wzniesiono w wieku XII, zapewne za rządów ks. Gleba Wszewołodowica¹⁶².

Najstarsza, pisana w Kijowie kronika ruska, *Powieść minionych lat*, podała najstarszą wzmiankę o Mińsku pod rokiem 1067. „Rozpoczął wojnę Wsiesław z Połocka i zajął Nowogród. Jarosławowicze zaś trzej – Izjasław, Światosław i Wsiewołod – zgromadziwszy [w Kijowie] wojów i poszli na Wsiesława, wśród tęgiej zimy. I przysli pod gród Mensk. I mieszczenie zamknęli się w grodzie. Ci zaś bracia wzięli Mensk i wycięli mężów, a niewiasty i dzieci wzięli w niewolę”¹⁶³. Później, podczas kolejnych walk w początkach XII w., książę kijowski Włodzimierz Monomach wyprawił się na północ: „Poszliśmy z Czernihowcami do Menska, i zajęliśmy gród, nie zostawiliśmy w nim ani czeladina, ani bydłęcia”. Nieustanne walki trwały wówczas między licznymi książętami ruskimi i Połowcami. W *Pouczeniu*, tekście spisany dla synów Monomacha, wymieniono jego 69 wypraw zbrojnych.

Od połowy XI w. do lat 30. XIII w. na terenie północnozachodniej Rusi przewagę polityczną uzyskał Połock, później Smoleńsk, na szlaku wodnym Dźwiny, uchodzącej do Bałtyku w Zatoce Ryskiej.

¹⁶² W.R. Tarasenko, *Raskopki mńskiego zamczyszca w 1950 godu*, „Kratkije Soobszczenija”, t. 44, 1963, s. 125–132.

¹⁶³ *Powieść minionych lat*, wyd. F. Sielicki, Wrocław 1968, s. 331.

Ziemie te zamieszkiwało wtedy staroruskie plemię Krywicy. Od 1195 r. Mińsk podlegał władzy książąt litewskich, co spowodowało, że najazd Tatarów w 1241 r. ominął Mińsk i Smoleńsk. W XIV w. Ruś zachodnia została poddana zwierzchności Litwy: Połock 1307, Witebsk 1320, Briańsk 1357, Mińsk ok. 1320–1330¹⁶⁴. Rządzili tutaj różni książęta litewscy. W r. 1387 Mińsk wraz z Trokami otrzymał książę Skirgiełło, a od r. 1392 książę Witold. Grupy Tatarów przesiedlone przez niego z Krymu (1397–1398) otrzymały ziemie w pobliżu Wilna i Trok. Wiadomo, że ok. 1390 r. król Władysław Jagiełło ufundował w Mińsku pierwszy kościół rzymskokatolicki. W r. 1441 miasto otrzymało od króla Kazimierza Jagiellończyka zatwierdzenie samorządu, natomiast pełne prawo magdeburskie zyskało od króla Aleksandra Jagiellończyka w 1496 r.

Okres bez wojen przypadł w drugiej połowie XV w. Miasto rozwijało się na szlakach handlowych do Moskwy, do Słucka i Krymu, do Brześcia i Warszawy. Dużą część towarów w XVI–XVII w. przewozili Tatarzy litewscy, także mińscy. W r. 1505 Tatarzy krymscy złupili ziemie W. Ks. Litewskiego i spalili Mińsk. Najazdy krymskie niszczyły Litwę podczas wojny polsko-krzyżackiej 1519–1521, ponieważ chan Mengli Girej był wówczas sojusznikiem Wasyla III¹⁶⁵. W r. 1552 król Zygmunt August potwierdził przywileje Mińska. Ustanowił urząd starosty, którym został podskarbi litewski Iwan Hornostaj, później Dymitr Skumin Tyszkiewicz marszałek litewski i inni. W r. 1568 utworzono województwo mińskie.

Tatarzy osiedlili się w Mińsku w XVI w. W XVII w. żyli tutaj w trzech jurydykach: kapitulnej, Radziwiłłów i Ostrogskich. Wiek XVII cechował się zbudowaniem w mieście wielu kościołów i fundacji klasztornych. Wojna z Moskwą przyniosła zniszczenia i dwu-

¹⁶⁴ A. Bumblauskas, *Wielkie Księstwo Litewskie. Wspólna historia, podzielona pamięć*, Warszawa 2013, s. 68–70 i mapa: *Rozszerzanie się W. Ks. Litewskiego po śmierci Witolda*, s. 69. Wzmianka o Teodorze Świętosławowiczu, ostatnim księciu mińskim poddanym Litwie, pochodzi z 1326 r.

¹⁶⁵ J. Tyszkiewicz, *Ostatnia wojna z Zakonem Krzyżackim 1519–1521*, Warszawa 1991, s. 16, 54 et passim. W 1519 wojska moskiewskie wkroczyły na Litwę i dotarły do Miednik, Oszmiany i Krewa.

letnią okupację rosyjską (1655–1656). Wojny tutaj trwały przez XVI i XVII w. Pokój w Andruszowie (1667) pozostawił ziemię smoleńską, czernihowsko-siewierską i lewobrzeżne tereny ukraińskie w Rosji. Podczas wojen w XVIII w. miasto odwiedzili monarchowie: car Piotr Wielki (1706) i Karol XII (1708), a w początkach XIX w. Aleksander I (1819). Wielkie pożary zniszczyły miasto (1694, 1737, 1738), ponieważ prawie cała zabudowa była drewniana.

Po II rozbiórce Polski (1792) województwo mińskie zamieniono w gubernię. Odtąd mieszkali tutaj odpowiedni urzędnicy rosyjscy. Podczas wojny francusko-rosyjskiej (1812–1814), w miesiącach lipiec–listopad 1812 r. powołano w Mińsku odrębny departament pod zarządem gen. M. Bronikowskiego. W uruchomionej drukarni polskiej (odpowiednie czcionki) zaczęto wydawać „Gazetę Mińską”. Relacjonowano w niej miejscowe wydarzenia, m.in. obchody z rozmachem święto imienin cesarza Napoleona Bonaparte. Wszystkie kościoły, cerkwie i synagogi były oświetlone lampionami, miały różne napisy i hasła umieszczone na tkaninach i dużych afiszach papierowych. Delegacja mińskich Tatarów złożyła na ręce gen. M. Bronikowskiego oficjalne życzenia imieninowe Napoleonowi i jego rodzinie¹⁶⁶. Latem, po klęsce wojsk napoleońskich, ogłoszono oficjalną amnestię dla wszystkich, którzy w Mińsku poparli rządy francusko-polskie. Panowanie cesarza Aleksandra I było do r. 1830 stosunkowo liberalne. Dlatego w r. 1818 uczczono w Mińsku pierwszą rocznicę śmierci Tadeusza Kościuszki. Wiadomo, że w nabożeństwie żałobnym wzięli udział także muzułmanie mińscy.

Tatarzy, którzy mieszkali w państwie polsko-litewskim Jagiellonów, byli w większości przybyszami dobrowolnymi. Tylko część z mieszkających w miastach mogła być jeńcami wojennymi, dany mi magnatom przez króla i wielkiego księcia litewskiego. W XIV i XV w. więcej było przymusowych osiedleńców (z wyjątkiem sprowadzonych przez Witolda). W XVI–XVIII w. osadnictwo pozostawało rozproszone i bardziej żywiołowe (np. przybysze z Kazania).

¹⁶⁶ Archiwalne numery „Gazety Mińskiej” zachowały się w Polsce, m.in. w Bibliotece Uniwersytetu Warszawskiego.

Po dyskusjach badaczy w ostatnim półwieczu wyróżnia się obecnie cztery grupy Tatarów przebywających w ówczesnym państwie polsko-litewskim: Tatarów gospodarskich, kozaków osiadłych w dobrach prywatnych i rzemieślników w miastach – posiadających różne uprawnienia stanowe – oraz tzw. Tatarów prostych, wolnych i bez żadnych przywilejów.

W miastach W. Ks. Litewskiego mieszkali Tatarzy poddani, Tatarzy mieszczenie i Tatarzy ziemianie. Grupa pierwsza była związana z dworami pańskimi (możnowładczymi), natomiast mieszczenie tatarscy byli wolnymi rzemieślnikami czy woźnicami. Mieszkali więc w mieście lub na gruncie miejskim (ogrody) położonym pod miastem, będąc indywidualnymi garbarzami i ogrodnikami. Nie mieli prawa należeć do cechów. Jedyną formą organizacji Tatarów były gminy muzułmańskie (*dżamaty*), które posiadały swoich przewodników duchowych (imam, stp. *mołna*) i najczęściej w XVI–XVII w. meczet¹⁶⁷. Wśród ludności tatarskiej wyznaczone obowiązki urzędowe mieli także tzw. chorążowie (wojskowe, sądowe, skarbowe).

Na terytorium dawnego księstwa mińskiego nie było osad tatarskich, które skupiały się na terytorium Litwy centralnej. Grupa Tatarów mogła mieszkać pod zamkiem (brak informacji), ale przede wszystkim są poświadczeni od XVI w. jako mieszkańcy trzech jurydyk: kapitulnej (wileńskiej), radziwiłłowskiej i Ostrogskich. Tutaj pełnili różne obowiązki wobec patronów, udostępniających im ziemię pod uprawę, zgodnie z poleceniami i ustaleniami indywidualnymi. Były to głównie obowiązki kozaków (wojskowe, rozwożenie listów, naprawa dróg i in.). Najbliższe stare osadnictwo tatarskie, zorganizowane od XV w. w parafie muzułmańskie (*dżamaty*) z meczetami i mułłą (imamem), znajdowały się na zachód od Mińska: w Dowbuciszkach koło Oszmiany, Niekraszuńcach

¹⁶⁷ G. Błaszczuk, *Litwa na przełomie średniowiecza i nowożytności: 1492–1569*, Poznań 2002, s. 231–232. Dokładniej: A. Zakrzewski, *Struktura społeczno-prawna Tatarów litewskich w XV–XVIII w. Próba nowego ujęcia* [w:] *Inter orientem et occidentem, Studia z dziejów Europy Środkowowschodniej*, red. T. Wasilewski, Warszawa 2002, s. 123–132.

oraz Nowogródka. W Mińsku meczet zbudowali Tatarzy w jurydyce Radziwiłłów, kupując w 1598 r. grunt pod swoją świątynię od biskupa prawosławnego. Zbudowano go szybko, przed r. 1604¹⁶⁸. O funkcjonowaniu jurydyk w Mińsku trudno jest pisać dokładniej. Każda z nich miała place w mieście. Jurydyka kapitulna długo broniła się w XVII w. przed sprzedażą i oddaniem ziemi zamieszkałym tam Tatarom. Mając plac w mieście, Tatarzy zyskiwali prawa miejskie, trwałe możliwości zamieszkania i pracy. Król Zygmunt III Waza dał Mińskowi nowe przywileje i pobliskie grunty. Rzemieślników tatarskich, jak już wspominaliśmy, nie przyjmowano do cechów, byli jednak dobrymi specjalistami w obróbce skór i garbarstwie. Najczęściej zajmowali się ogrodnictwem, ale również przewoźnictwem, szczególnie przewozem towarów na długich trasach. Byli przedsiębiorczy, ruchliwi, zróżnicowani prawnie. Życie w jurydykach dawało im możliwość pełniejszego uczestnictwa w gospodarce i życiu społecznym miasta. Tatarzy zamieszkali w magnackich jurydykach byli w większości zobowiązani do służby wojskowej na rzecz patrona. W czasie wojen wielu z nich zginęło.

Sulimanowiczowie, Tatarzy hospodarscy, sprzedali swoją ziemię i przenieśli się do Mińska (1598). Po przyjęciu prawa miejskiego płacili stosowne podatki i nie mieli zobowiązań wojskowych czy innych. Wójtem jurydyki radziwiłłowskiej był Chalej Olejewicz (1588–1592). W r. 1617 wójtem wszystkich Tatarów mińskich został Suliman Zeckiewicz, mający prawa mieszczanina. W r. 1620 wójtem jurydyki radziwiłłowskiej był Jan Chalecki. Na czterdziestu siedmiu mieszczan, wśród których mieszkał, było dwudziestu trzech Tatarów. Wśród nich zapisano mułłę, konowalę, szewca i dwóch garbarzy. Tylko trzech miało grunty orne¹⁶⁹. Inwentarz jurydyki Radziwił-

¹⁶⁸ A. Konopacki, *Życie religijne Tatarów na ziemiach W. Ks. Litewskiego w XVI–XIX w.*, Warszawa 2010, passim. Tabela miejscowości z meczetami (i *dżemiatami*) z XVI–XVIII w., s. 212–216, i mapy ich rozmieszczenia.

¹⁶⁹ J. Tyszkiewicz, *Tatarzy na Litwie i w Polsce. Studia z dziejów XII–XVIII w.*, Warszawa 1989, s. 226–227; T. Strykiewicz-Korzon, *Szkic historyczny o Tatarach litewskich w Mińsku litewskim i jego okolicach*, „Rocznik Tatarski”, t. I 1932, s. 165–175.

łów z 1695 r. wymienił trzydziestu posiadaczy gruntów. Byli wśród nich: wójt Jan Hrechowicz, Żyd Kiwa Jakubowicz, kilkunastu Tatarów i aż dziesięć Tatarek wdów. Najbogatszy z Tatarów, Roman Mikołajewicz, miał 13 morgów i 52 pręty gruntu. Z każdej włóki na rozkaz księcia Radziwiłła stawiać się miał Tatar kozak, konno i w pełnym uzbrojeniu.

Pod koniec XVIII w. (w 1775 r.) w jurydyce radziwiłłowskiej mieszkało dziewięć rodzin tatarskich: Adamowiczowie, Półtorzyccy, Rajecy, Zdanowiczowie i inni. W XVII–XVIII w. w dawnym powiecie mińskim mieszkali także Tatarzy w rozproszeniu, często pojedynczymi rodzinami. Notowani byli w: Bulewiczynie, Janowszczyźnie, Krynicy, Nowosiołkach, Niegrozie, Mustapiczach, Myślewiczach, Starzynkach, Widziejewszczyźnie, Witkowszczyźnie, Wołkowszczyźnie, Wiewiórach, Ułanowszczyźnie i Zasulu¹⁷⁰.

W XVII w. wśród Tatarów mińskich ważną rolę odegrała rodzina Fursów. Jan Ułasowicz Furs przyjął katolicyzm i po r. 1655 został wybrany burmistrzem Mińska. Funkcję tę sprawował przeszło 20 lat, energicznie działając na korzyść miasta. Podobną rolę wzbogaconą rodzina Fursów sprawowała w Mińsku także w XVIII w. Wtedy jeden z Fursów przekazał bogatą darowiznę na rzecz zakonu jezuitów mińskich, budujących klasztor i zajmujących się szkolnictwem wśród młodzieży. Furs oddał jezuitom podmiejski folwark Wisienkę, z funkcjonującym tam młynem wodnym. Bogatą dokumentację pisemną posiada jurydyka kapituły wileńskiej z XVIII w., której grunty były przedmiotem kalkulacji i targów. Planowano bowiem oddać jej teren w ręce rozmaitych chętnych nabywców. Ze sprzedażą było jednak niespieszno; zwlekano, chcąc uzyskać większe sumy i korzyści z transakcji¹⁷¹.

Wiek XVIII był dla Mińska i całego województwa niespokojny i mało pomyślny. Szczególnie uciążliwe były bijatyki i swary z bronią w ręku stronnictw różnych kandydatów do obsadzanych

¹⁷⁰ T. Strykiewicz-Korzon, *Szkic historyczny*, s. 177–179.

¹⁷¹ A. Konopacki, *Życie religijne*, s. 43–47.

urzędów, ugrupowań różnych dygnitarzy. Po rozbiorach Polski i przyłączeniu ziem W. Ks. Litewskiego do Rosji w końcu XVIII w. starano się uporządkować sprawy Kościołów – rzymskokatolickiego i unickiego – w nowej sytuacji. W 1798 r. umieszczono w Mińsku siedzibę nowej katolickiej diecezji. Dopiero po wojnie z Napoleonem i utworzeniu Kościoła Polskiego pod berłem cara (1814) liczba ludności miasta zaczęła wzrastać. W XIX stuleciu przybyło dużo ludności żydowskiej. W mieście zamieszkali dobrze sytuowani rosyjscy urzędnicy i wojskowi. Ludności muzułmańskiej było nadal stosunkowo niewiele, dwieście, może dwieście pięćdziesiąt osób. Miejscowi muzułmańscy ziemianie wsparli finansowo gminę swoich współwyznawców. W r. 1901, w tzw. końcu tatarskim zbudowano duży meczet murowany. W administracji rosyjskiej pracowali tutaj również muzułmanie z głębi Rosji. Władza ograniczyła znacznie szkolnictwo niższe i średnie, prowadzone przez zakony katolickie. Nastąpił wolny rozwój gospodarczy. Zbudowano nowe młyny, uruchomiono gorzelnie, słodownie i browary. Rozbudowano cegielnie. Drewniana zabudowa miasta została urozmaicona budynkami murowanymi, pozwalającymi lepiej zabezpieczać się przed dużymi pożarami¹⁷².

¹⁷² A. Jelski, *Mińsk, Polski Słownik Geograficzny i innych krajów słowiańskich*, t. VI, 1885, s. 453–482. Tutaj szczegóły o stanie i rozwoju gospodarczym miasta w XIX w. Por. Z.J. Winnicki, *W Mińsku Litewskim mieście dawnej Rzeczypospolitej*, Wrocław 1999.

6. W armii Napoleona, 1812–1814

Po wojnie Prus i Rosji z Francją, 25 czerwca 1807 r. podpisano traktat pokojowy w Tylży (dziś Sowieck). Utworzono wtedy Księstwo Warszawskie, którego władcą został książę Fryderyk August. 22 lipca 1807 r. ogłoszono Księstwu konstytucję. Nastąpiło wówczas pełne zrównanie w prawach obywatelskich wszystkich mieszkańców bez względu na wyznawaną religię. Muzułmanie otrzymali wreszcie pełne prawa obywatelskie, prawa polityczne i dostęp do urzędów¹⁷³.

Od początku roku 1812 Napoleon przygotowywał się do wojny z Rosją. Następową koncentracją wojsk francuskich nad Wisłą, pozostających na utrzymaniu Księstwa Warszawskiego, które także mobilizowało swoje siły do konfliktu¹⁷⁴. Wojna zaczęła się od zajęcia obwodu białostockiego, jaki został przyznany Rosji w Tylży. Ofensywa wojsk napoleońskich na Rosję ruszyła w czerwcu 1812 r. 24 czerwca Francuzi sforsowali Niemen, kierując się ku Wilnu. Tutaj 29 czerwca nastąpiło uroczyste odnowienie unii W. Ks. Litewskiego z Koroną Polską. Zaczęto organizować Gwardię i Żandarmerię Narodową w celu wzmocnienia armii francuskiej. W lipcu utworzono trzy litewskie pułki ułanów Gwardii Cesarskiej i pięć pułków piechoty.

Były kłopoty z wyposażeniem i ustaleniem dowódców. Rekrutacja do pułków piechoty odbywała się w Klecku, Lubaszowie, Pińsku, Chorynicach, Nieświeżu, Świerznie, Mirze, Snowie, Kojdanowie oraz innych miejscowościach. Kleck, Mir i Kojdanów miały tatarskich garbarzy, rymarzy i siodlarzy, którzy mogli przyczynić się do

¹⁷³ I. Rychlikowa, *Tatarzy litewscy 1764–1813 częścią szlacheckiego stanu*, „Kwartalnik Historyczny”, t. 97, 1990, nr 3–4, s. 110–115.

¹⁷⁴ S. Kirkor, *Legia Nadwiślańska 1808–1814*, Londyn 1981; M. Łukasiewicz, *Armia księcia Józefa 1813*, Warszawa 1986.

szybszego wyposażenia żołnierzy w elementy skórzane (pasy, siódła, buty itp.)¹⁷⁵. Wśród ludności nie było jednak entuzjazmu, tym bardziej, że administrację wyznaczono odgórnie.

Zdawano sobie sprawę, że należy przywrócić oddziały lekkiej jazdy tatarskiej, tzn. Straż Przednią, w której służyli przede wszystkim Tatarzy. Ta formacja była niezbędną, żeby przeciwstawić się jeździe kozackiej i tatarskim oddziałom rosyjskim. Awangarda i stała służba wywiadowcza zabezpieczały główny korpus każdej posuwającej się armii¹⁷⁶. 16 lipca 1812 gen. M. Sokolnicki z 2 Pułku Ułanów III Dywizji Armii Polskiej zwrócił się do księcia Dirka von Hogendorpa, generalnego gubernatora Litwy, z propozycją utworzenia odrębnego pułku litewskiego jazdy tatarskiej. W tatarskich osiedlach Suwalszczyzny, tzn. suwalskiego departamentu Księstwa Warszawskiego i Podlasia, panowały wtedy nastroje pronapoleońskie. Warto powiedzieć, że w dniu imienin cesarza Napoleona – 12 sierpnia 1812 r. – w Mińsku, głównym mieście na wschodzie W. Ks. Litewskiego, odbył się przegląd wojsk przed kampanią wojenną. Podczas tej uroczystości delegacja miejscowych Tatarów z imamem złożyła oficjalne życzenia cesarzowi i jego rodzinie. Przyjął je generał M. Bronikowski, gubernator Mińszczyzny¹⁷⁷.

Jednak w mniejszych miasteczkach zamieszkałych przez Tatarów, w Lachowiczach czy Morawszczyźnie pod lwim, mężczyźni woleli ukryć się przed nadchodzącymi wojskami napoleońskimi. Wiedziano o grabieżach dokonywanych przez wojska francuskie na Wileńszczyźnie. Obawiano się także przymusowego poboru. Zresztą w tym czasie wielu krewnych służyło w armii rosyjskiej.

2 sierpnia 1812 r. w wileńskiej „Gazecie Korespondenta” opublikowano odezwę wzywającą tatarską szlachtę, aby zaciągała

¹⁷⁵ J. Tyszkiewicz, *Histoire de 17me Reg de Cavalerie Polonoise*, Cracovie 1904; imienne obsady oficerskie w pułkach, s. 11–15; miejsca mobilizacji s. 19.

¹⁷⁶ M. Kukiel, *Wojna 1812 roku*, t. I, Kraków 1937, s. 264–265.

¹⁷⁷ S. Kryczyński, *Strzępy legendy w tatarskich zaściankach*, „Słowo”, t. XVI, nr 196, 18.07.1937, s. 2.

się ochotniczo do tworzonego pułku ułańskiego¹⁷⁸. 24 sierpnia generalny gubernator D. von Hogendorp wydał oficjalne polecenie tworzenia nowego pułku Armii Litewskiej, przy 3 Pułku Lekkokonnym polskiej Gwardii Cesarskiej. Jego formowanie powierzone kapitanom: Abrahamowi Koryckiemu i Samuelowi Ułanowi, pochodzącym z tatarskich rodzin zawodowych żołnierzy.

Rodzina Ułanów od połowy XVIII w. mieszkała na Podlasiu (majątek Ortel koło Łomaz). Aleksander Mustafa Ułan był w r. 1792 pułkownikiem w VII Pułku Straży Przedniej wojsk W. Ks. Litewskiego, stacjonującym z oddziałem w Janowie Podlaskim. Nieco później uczestniczył w Powstaniu Kościuszkowskim. Samuel był jego młodszym bratem. Inna część rodziny Ułanów mieszkała pod Oszmianą i od około 1800 r. służyła w wojsku rosyjskim. Pochodzący stąd Dawid Ułan był w roku 1791 rotmistrzem w pułku gen. Józefa Bielaka. Teraz w wojnie 1812–1813 miał stopień pułkownika wojsk rosyjskich. Również Ibrahim, syn Dawida, w latach 1812–1813 służył w wojsku rosyjskim. Zawodowi żołnierze nie mogli przewidzieć, że wybuchnie szybko wojna francusko-rosyjska. W obu armiach służyli Tatarzy z W. Ks. Litewskiego i Podlasia¹⁷⁹.

Brak lekkiej jazdy w siłach francuskich powodował wielkie straty w ludziach i ograniczał możliwości ich zaopatrzenia. 29 września 1812 r. Napoleon, przebywający już w Moskwie, przysłał pisemne ponaglenie w sprawie formowania tatarskich oddziałów na Litwie. Zgromadzenie odpowiedniej liczby rekrutów tatarskich z końmi i wyposażeniem było trudne. 23 września 1812 r. major Mustafa Achmatowicz, mianowany szefem pułku, powtórnie opublikował *Odezwę do Narodu Tatarskiego. Od Mustafy Murzy Achmatowicza, szefa 1 Szwadronu Jazdy Tatarskiej*. Została ona rozprowadzona jako druk ulotny. Stare tradycje przewidywały ogłaszanie zaciągu wśród Tatarów przez imamów po piątkowych modlitwach w meczecie. Odezwę odczytano w gminach mużul-

¹⁷⁸ „Gazeta Korespondenta”, Wilno, 2.08.1812, s. 1057.

¹⁷⁹ S. Dziadulewicz, *Herbarz rodzin tatarskich w Polsce*, Wilno 1929, s. 348–352.

mańskich w powiatach: nowogródzkim, mińskim, oszmiańskim, lidzkim, kowieńskim i kalwaryjskim. W powiatach, gdzie meczetów nie było, *Odezwę* rozdano.

Z Mińska zaciągnęli się wówczas Aleksander Aleksandrowicz, Sulejman Biciuczko i Chasień Rajewski, a być może także inni. Do początku grudnia 1812 r. zdołano uformować jeden szwadron tatarski, liczący około 140 żołnierzy i oficerów. W tym czasie armia Napoleona dotarła do Moskwy, ale, nie posiadając lekkiej jazdy niezbędnej do prowadzenia zwiadu i ubezpieczenia, poniosła duże straty. Rosyjskie oddziały kozackie całkowicie dominowały w terenie trudnym i bez sieci drożnej. Konie kozackie były lekkie, szybkie i mało wymagające¹⁸⁰.

Armia Napoleona była wielonarodowościowa. Służyli w niej: Francuzi, Polacy, Niemcy, Szwajcarzy, Belgowie, Hiszpanie, Portugalczycy, Włosi, Chorwaci i Holendrzy. Brak znajomości języka francuskiego bardzo utrudniał porozumienie z dowództwem. Brakowało pożywienia i paszy dla koni. Zima 1812/1813 była szczególnie ciężka, przy dużych śniegach i temperaturze do minus 20°C¹⁸¹. Szacuje się, że wojska napoleońskie mogły jesienią 1812 r. liczyć ok. 670 tys. żołnierzy i kilkaset tysięcy koni. W szeregach znajdowało się ok. 40% Francuzów i 20% Polaków, którzy pochodzili prawie wyłącznie z terenów Księstwa Warszawskiego i byli tłumaczami dla reszty żołnierzy, znali bowiem rosyjski i niektórzy także francuski.

Nowych oddziałów z terytorium W. Ks. Litewskiego nie udało się zorganizować w odpowiedniej liczbie. Do 15 listopada 1812 r. uformowano tylko cztery pułki piechoty i dwa pułki jazdy. Zamiast oczekiwanego na froncie pułku tatarskiego zmobilizowano jedynie szwadron. Przy czym nie zdążono go wysłać do walk w głębi Rosji. W rezultacie na front poszli walczyć Tatarzy rozproszeni w różnych pułkach polskich i litewsko-białoruskich.

¹⁸⁰ A. Fredro, *Trzy po trzy. Pamiętniki z doby napoleońskiej*, wyd. H. Mościcki, Warszawa 1957, s. 161.

¹⁸¹ R. Bielecki, *Wielka Armia*, Warszawa 1995, s. 478–487.

17 sierpnia 1812 r. stoczono nierozstrzygniętą bitwę pod Smoleńskiem. W zaciętym boju poległo tutaj blisko 7 tysięcy żołnierzy armii Napoleona, w tym około 2 tysiące Polaków. Do najważniejszego starcia z Rosjanami doszło pod Szewardino (5 września), gdzie wykonano szarżę. Tutaj Polacy z brygady J. Skrzyneckiego w zaciętej walce odparli kilkakrotnie szarżę konnicy rosyjskiej. Nieopodal gen. M. Kutuzow wzniósł swoje szarżę i stoczył całodniowy bój obronny w Borodino (7 września). Siły były wyrównane. Rosjanie wystawili 121 tys. żołnierzy i 640 dział, siły napoleońskie liczyły 130 tys. i 587 dział. W obozie rosyjskim batuszkowie ustawili zabraną ze Smoleńska cudowną ikonę Matki Boskiej. W bitwie zginął rosyjski gen. P. Bagration. Szarżę przechodziły z rąk do rąk parokrotnie. Bitwa nie została rozstrzygnięta. Każda ze stron straciła po 50 tysięcy żołnierzy¹⁸², zabitych i rannych.

15 września Napoleon, z pułkiem huzarów Księstwa Warszawskiego na czele, zajął opuszczoną Moskwę. Cesarz na próżno oczekiwał pertraktacji z Rosjanami, którzy woleli podpalić miasto. 12 października zaczęła padać w Moskwie śnieg. Brak zaopatrzenia i kontaktu z wrogiem spowodował odwrót Francuzów (19 października). Wracali ponownie przez Smoleńsk. Napoleon dysponował jeszcze ok. stu tysiącami żołnierzy zdolnych do walki. Wojska rosyjskie były bezustannie w pobliżu, uniemożliwiały zaopatrzenie w żywność i paszę dla koni. Śnieg ciągle padał.

17 listopada cesarz dotarł do Smoleńska, tocząc walki osłowne. Część wojsk przeszła po zamarzniętym Dnieprze. Walki pod Borysowem trwały od 21 do 23 listopada. Śnieg ciągle padał. 26 listopada polscy saperzy zbudowali dwa mosty na Berezynie, po których nastąpiła przeprawa zdeorganizowanej armii Napoleona (26–29 listopada). Cesarz Francuzów dysponował wówczas dwudziestoma siedmioma tysiącami żołnierzy, wśród których blisko połowę stanowili Polacy. Po spaleniu mostów ok. dziesięć tysięcy maruderów francuskich wraz z ciągniętymi łupami dostało

¹⁸² R. Bielecki, *Napoleon*, Warszawa 1979, s. 191–193.

się w ręce Rosjan. Stąd kilka tysięcy żołnierzy napoleońskich zdolnych do walki i blisko 50 tys. maruderów podążyło do Wilna¹⁸³.

W ważnych bitwach (Smoleńsk, Szewardino i Borodino) walczyły duże masy wojsk. Wykrwawiały się różne pułki polskie i litewskie. Brak informacji o działaniach tatarskich ułanów litewskich, którzy stanowili mały oddział w wielkiej armii francuskiej. Napoleon porzucił swoje rozbite wojska w Smorgoniach (5 grudnia) i z małą eskortą dojechał do Miednik. Przez Wilno, Kowno i Pułtusk dotarł do Warszawy (10 grudnia 1812 r.). Stąd, przez Poznań, ruszył do Drezna, podjąc negocjacje polityczne.

Główna grupa maruderów z rozbitej armii napoleońskiej szła do Wilna, następnie do Kowna, Królewca (obecnie Kaliningrad) i Gdańska. Próbę obrony Wilna podjęła uszczuplona dywizja generała L. Loisona. W jej składzie znajdowały się oddziały Legii Nadwiślańskiej dowodzone przez gen. Mikołaja Bronikowskiego i Stanisława Kickiego, a także Wileńska Gwardia Narodowa, 3 Batalion Strzelców Litewskich oraz późno sformowany szwadron tatarski. W całej dywizji stanowił on jedyny sprawny do boju oddział jazdy z dobrze odżywionymi wierzchowcami¹⁸⁴. Tatarzy z tego szwadronu, pod dowództwem majora Mustafy Achmatowicza, autora *Odezwy* i organizatora oddziału, stoczyli wówczas krwawy bój z rosyjskimi kozakami, broniąc wjazdu do Wilna przez Ostrą Bramę. Walka z przeważającymi siłami jazdy rosyjskiej trwała kilka godzin. Dopiero w kolejnej, czwartej czy piątej szarży kozackiej, poległ Mustafa Achmatowicz, a reszta oddziału ustąpiła z pola.

Dowództwo nad uszczuplonym szwadronem objął kpt. Samuel Ułan. Osłaniał ze swoimi ułanami wycofujących się, na drodze z Wilna do Kowna (11–12 grudnia), ponosząc wówczas kolejne straty. Poległo dziesięciu oficerów oraz osiemdziesięciu podoficerów i żołnierzy. Z raportów francuskich wiadomo, że szwadron

¹⁸³ R. Bielecki, *Wielka Armia*, s. 478–487. Tutaj realistyczne opisy tragicznego odwrotu: głód, mróz, krwawe konflikty o łupy.

¹⁸⁴ M. Kukiel, *Dzieje wojska polskiego w dobie napoleońskiej: 1795–1815*, cz. II, Warszawa 1920, s. 154.

tatarski pod dowództwem kpt. Samuela Ułana dotarł do Warszawy 24 grudnia 1812 r. Ogółem udało się wycofać dwa pułki artylerii koronnej pod dowództwem Rudolfa Tyzenhauza (wraz z armatami) oraz trzy pułki piechoty litewskiej, które nie wzięły udziału w ofensywie moskiewskiej, w sumie 2614 żołnierzy.

Oddział ułański kpt. S. Ułana liczył 1 stycznia 1813 r. w Warszawie dwóch oficerów i czterdziestu sześciu żołnierzy. Otrzymali rozkaz stawienia się w Poznaniu, gdzie 21 stycznia 1813 r. zostali włączeni do 3 Pułku Litewskiego Szwoleżerów Gwardii¹⁸⁵. Od tego momentu kpt. S. Ułan podjął inicjatywę poszukiwania żołnierzy nadających się do jego szwadronu. Kandydatów poszukiwał wśród rosyjskich jeńców, skoszarowanych w Magdeburgu. Od mniej więcej 15 marca do 15 kwietnia 1813 r. objeżdżał obozy jeńców rosyjskich w Moguncji, Metz, Magdeburgu i Soissons. Liczył, że znajdzie wziętych do niewoli Tatarów z pułku uformowanego w Prusach i walczącego na wschodzie.

Kpt. S. Ułan prowadził także korespondencję z francuskim ministrem wojny w Paryżu, przekonując go o potrzebie powołania odrębnego pułku jazdy lekkiej, wzorowanego na polskich pułkach tatarskich Rzeczypospolitej. Argumentował, odwołując się do niedawnych doświadczeń z walk w Rosji z oddziałami kozackimi. Proponował także ministrowi, ażeby przekazano mu pod komendę żołnierzy muzułmanów z 1 i 2 Pułku Legii Cudzoziemskiej¹⁸⁶. Był pewny, że potrafi sformować z nich liczniejszy oddział, w połączeniu z grupą, którą wyprowadził z Warszawy.

S. Ułan zastosował jeszcze inną metodę poszukiwań kandydatów do swego oddziału. Wśród jeńców francuskich szukał żołnierzy deklarujących narodowość tatarską, z Krymu, Powołża i Kazania oraz wszystkich wyznawców islamu. Zachowała się przestana do niego lista z obozu jeńców rosyjskich oraz 2 Pułku Legii Cudzoziemskiej.

¹⁸⁵ M. Kukiel, *Dzieje oręża polskiego w epoce napoleońskiej*, Poznań 1912, s. 385, 399.

¹⁸⁶ J. Chabanier, *Les Tartares Lithuaniens aperçus historiques et militaires*, "Revue Historique de Armées", 1960, nr 3, s. 15–32.

4 lipca 1813 r. wymieniono imiennie 34 szeregowych, zaś na drugiej liście z 13 sierpnia 1813 r. podano jedenaście nazwisk, wśród których było sześciu Tatarów z Krymu, jeden z Polski (tzn. Księstwa Warszawskiego, zapewne z Podlasia), jeden z Litwy i trzech Tatarów kazańskich. W rezultacie, po uzyskaniu zgody wojskowych władz francuskich, pod koniec lipca 1813 roku kompania jazdy tatarskiej pod dowództwem kpt. S. Ułana liczyła trzech oficerów i 50 żołnierzy. W sierpniu dołączono jeszcze innych muzułmanów, co spowodowało zwiększenie liczby żołnierzy do 61¹⁸⁷.

Z pisma francuskiego ministra wojny z 5 maja 1813 r., czyli przed uzupełnieniem oddziału kpt. S. Ułana przez uwolnionych jeńców, wiadomo, że znajdował się w nim także imam Asan Alej. Świadczy to o przestrzeganiu zasad obowiązujących w wojskach Rzeczypospolitej, w Koronie i W. Ks. Litewskim. A. Alej pełnił jednocześnie funkcję zastępcy dowódcy oddziału.

Wzmocniony liczebnie oddział kpt. S. Ułana dołączony został do 1 Pułku Szwoleżerów Gwardii. Niebawem walczył już pod Lutzen, Budziszynem (20 maja 1813 r.), Reichenbach (22 maja), Pleswitz, Peterswalde (16 sierpnia), Lipskiem (16–19 października), Eisenbach i Hanau (30 października). W grudniu 1813 roku oddział tatarsko-muzułmański został przeformowany na tzw. oddział kozaków francuskich. W lutym–marcu 1814 r. brał udział w utarczkach i walkach na terenie Francji. Jeszcze 15 marca 1814 r. Tatarzy Ułana uczestniczyli w pokonaniu pod Boryan Bac doborowych oddziałów jazdy rosyjskiej pod dowództwem księcia Jurija Gagarina. Ostatnia bitwa, którą stoczył osobiście Napoleon z gen. Schwarzenbergiem, pozostała nierozstrzygnięta (20–21 marca 1814 r.), ponieważ dysponował pięciokrotnie mniejszymi siłami aniżeli przeciwnik (20 tys. przeciwko 100. tys. żołnierzy).

31 marca car Aleksander uroczyście wjechał do Paryża. 6 kwietnia 1814 r. cesarz Napoleon abdykował. W Paryżu 30 maja

¹⁸⁷ R. Bielecki, *Wielka Armia*, s. 126. O losach oddziału Samuela Ułana we Francji w l. 1813–1814: T. Borawski, *Tatarzy Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Dzieje wojenne i tradycje*, t. I, Tarnowskie Góry 2023, s. 400–407.

zawarto tzw. pokój paryski, wstępne zawieszenie broni bez żadnych zobowiązań. Porozumienie obejmowało jednak wszystkie państwa i księstwa uczestniczące w wojnach z Francją napoleońską. Szczegółowe uregulowanie stosunków politycznych, terytorialnych i gospodarczych między państwami nastąpiło w wyniku długich pertraktacji wszystkich stron zainteresowanych (blisko 20 jednostek politycznych). Dokonano tego na Kongresie Wiedeńskim, który trwał prawie trzy miesiące i zakończył się 9 czerwca 1815 r. W jego wyniku utworzone zostało Królestwo Polskie pod berłem cara Aleksandra.

Wszystkie, wykrwawione w bojach oddziały utworzone na ziemiach polskich i W. Ks. Litewskiego, które uczestniczyły w wojnach napoleońskich (1806–1814), zgromadzono w Saint Denis. Tutaj 21 czerwca 1814 r., zgodnie z postanowieniami pokoju paryskiego, podporządkowano je dowództwu księcia Konstantego. W odtworzonym Królestwie Polskim, połączonym sojuszem z Cesarstwem Rosyjskim, wielki książę Konstanty, brat cara Aleksandra, został głównodowodzącym armii polskiej¹⁸⁸. W szeregach wracającego do Polski 1 Pułku Szwoleżerów Gwardii Cesarskiej znalazło się piętnastu Tatarów polsko-litewskich wraz z kpt. Samuelem Ułanem. To dowodzi, że oddział opuścili żołnierze późno zwerbowani, pochodzący z Krymu oraz Powołża, dla których Polska nie była ojczyzną. Ich losu nie znamy. Kpt. Ułan, dowódca oddziału, wrócił do Polski i pozostał w Armii Królestwa Polskiego. Wiadomo, że następnie, w latach 1815–1830, znajdował się w tzw. korpusie weteranów Wojska Polskiego.

Z dokumentacji wojskowej – francuskiej i polskiej – wiadomo, że w grupie żołnierzy oddziału Ułana, która wróciła z nim do Polski, byli także Samuel Januszewski (rodzina z Rejz i Poporci na Litwie właściwej) oraz Benedykt Achmatowicz, syn Mustafy Achmatowicza (poległego w obronie Ostrej Bramy). S. Januszewski

¹⁸⁸ Uroczystości z 21.06.1814 r. objęcia dowództwa przez w. ks. Konstantyna nad oddziałami polskimi we Francji zostały opisane: A. Fredro, *Trzy po trzy*, s. 66–67.

służył od początku powołania szwadronu tatarskiego (1812). Po powrocie do Polski pozostał w służbie wojskowej w randze kapitana (do 1814).

Por. B. Achmatowicz uczestniczył już w wojnie francusko-pruskiej (1807–1808), później także w kampanii napoleońskiej do Moskwy (1812). Następnie, aż do zawarcia pokoju paryskiego, walczył w bitwach prowadzonych w Niemczech i Francji. W latach 1814–1818 pozostawał w wojsku polskim. Wziął też udział w powstaniu listopadowym (1830), w randze kapitana 7 Pułku Ułanów¹⁸⁹. O trzynastu innych Tatarach, którzy wrócili do kraju, nie mamy bliższych wiadomości, ponieważ byli zapewne szeregowymi.

¹⁸⁹ S. Dziadulewicz, *Herbarz rodzin*, s. 9: r. Bielecki, *Słownik biograficzny oficerów powstania listopadowego*, t. I, A–D, Warszawa 1995, s. 138.

Meczet w Mińsku w 1903 r. Fot. Seweryn Niekrasow.

Przewoźnicy tatarscy, 1838 r. (własność J.T.).

Zamek w Mirze.

[https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Mirski_zamek_\(N_Orda_1877\)](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Mirski_zamek_(N_Orda_1877)).

Ułan tatarski w Cesarskiej Gwardii Napoleona. Autor: Richard Knötel (1857–1914). https://pl.wikipedia.org/wiki/Plik:Tartares_lituaniens.

III. POLSKA

1. Innowiercy – poganie i muzułmanie – w polskich wojnach od w. X do początków XVI

W najstarszej polskiej kronice, spisanej przez Galla Anonima w połowie XII wieku, jest umieszczony krótki opis położenia geograficznego Polski. Podano tutaj, że na północy graniczy ona z trzema niebezpiecznymi ludami: Wioletami, Pomorzanami i Prusami. Wszystkie one są skłonne do napaści, rabunku i niechętnie władcom polskim. Wieleci stanowili silny związek plemienny Słowian, mieszkający nad Bałtykiem na zachód od ujścia Odry. Z Pomorzanami i Wolinianami Mieszko I (zm. 992) walczył i zajął region przy ujściu Wisły. Dlatego Bolesław Chrobry (zm. 1025) na misję chrystianizacyjną do Prus wysłał biskupa Wojciecha Sławnikowica (zm. 999) łodzią. Wyprawa zakończyła się śmiercią Wojciecha, wykupieniem ciała i pogrzebaniem w Poznaniu. Cesarz Otton III i papież Sylwester II podjęli wtedy decyzję o utworzeniu dla Polski arcybiskupstwa. Mieszko I i Bolesław Chrobry próbowali chrystianizować pogańskich sąsiadów na północy orężem, rzadziej misją¹⁹⁰.

W XII i XIII w. księstwa polskie, ponieważ Bolesław Krzywousty (zm. 1138) podzielił swoje państwo między synów, pozostały w konflikcie z Pomorzanami. Podporządkowanie Pomorza Polsce łączyło się z chrystianizacją. Przeprowadzono ją po uzgodnieniu z cesarzem niemieckim i hierarchią kościelną najbliższych biskupstw. Biskupstwo w Wolinie (mieście), na wyspie tejże nazwy,

¹⁹⁰ Anonim tzw. Gall, *Kronika polska*, opr. M. Plezia, Wrocław 1982, ks. I, s. 9; J. Tyszkiewicz, *Poganie wokół Polski [w:] Pogańska Polska. Wierzenia. Kalendarz. Zwyczaję*, Warszawa 2020, s. 131–157.

założono oficjalnie w 1180 r. Były to typowe procesy kształtowania się odrębnych księstw słowiańskich na Połabiu, które objęły również Pomorze. Wpływ na nie mieli wszyscy sąsiedzi chrześcijańscy; dla ziem położonych między ujściami Odry i Wisły do Bałtyku przede wszystkim książęta polscy. W całej Europie, także środkowej i wschodniej, już od XI czy XII w. istniała sieć organizacyjna biskupstw Kościoła rzymskiego albo Kościoła prawosławnego na rozległym terenie Rusi, ochrzczonej w 988 roku. Władcy kijowscy prowadzili w X–XII w. intensywne walki z Jaćwingami i Litwinami nad środkowym Bugiem i Niemnem. Węgrzy, którzy przybyli nad środkowy bieg Dunaju w końcu IX wieku, przyjęli chrześcijaństwo rzymskie w X stuleciu.

Wszyscy władcy europejscy, poczynając od Karola Wielkiego (zm. 814) obrali koncepcję obowiązkowego wspierania Kościoła, zwalczania pogan i muzułmanów na Półwyspie Iberyjskim. W średniowieczu, do XV wieku, nad Morzem Śródziemnym, w Afryce północnej i na Półwyspie Iberyjskim rozwinęły się władztwa muzułmańskie. Ziemie opanowane przez kolejne wyprawy krzyżowe zostały szybko utracone. W ciągu kilku stuleci doszło do stabilizacji kosztem ludności chrześcijańskiej, która została zmuszona do uznania zwierzchności władz muzułmańskich.

Wiekі X–XV w basenie Morza Śródziemnego stały się czasem zmaganiań militarnych, ale również formowania warunków współżycia chrześcijan i muzułmanów. Wielowiekowe zmagania dały różne rezultaty i niestety nie eliminowały agresji występującej na terenach zamieszkałych jednocześnie przez chrześcijan, Żydów i muzułmanów. Wiele zależało od trzeźwej oceny sytuacji władzy zwierzchniej. Krucjaty jako odpowiedź na ekspansję islamu nad Morzem Śródziemnym nie przywróciły władzy Cesarstwa Bizantyńskiego i książąt chrześcijańskich na pograniczu Azji, Europy i Afryki¹⁹¹. W zjeździe monarchów środkowoeuropejskich

¹⁹¹ D. Wiśniewski, *Europa i islam w średniowieczu. Konfrontacja i współżycie*, wyd. Poligraf 2016; zwłaszcza rozdz. 5: *Życie codzienne w społeczeństwie wielokulturowym*, oraz rozdz. 8: *Wojna czy misja*.

w Krakowie w roku 1364 wziął udział tytułarny król Królestwa Jerozolimy, dysponujący wyspą Cypr. Żadnych terytoriów w Palestynie czy Syrii już dawno nie posiadał. Żadnej pomocy mu nie obiecano.

Ponieważ Prusowie przez wiek XII i w początkach XIII w. robili łupieżcze wyprawy na księstwa polskie, do walki z nimi sprowadzono krzyżaków, czyli Zakon Szpitala Najświętszej Marii Panny Domu Niemieckiego w Jerozolimie. Otrzymali ziemię chełmińską nad dolną Wisłą jako bazę wypadową przeciw napastnikom. Krzyżacy mieli podporządkować plemiona pruskie i podzielić ich terytoria według wstępnej umowy. Początkowe decyzje w tej sprawie były później dyskutowane i zmieniane (falsyfikowane). Dziesięciolecia walk wspieranych przez „zbrojnych pielgrzymów” z różnych państw europejskich (najczęściej niemieckojęzycznych) doprowadziły do pokonania wszystkich plemion pruskich. W ostatnim ćwierćwieczu XIII w. ulegli Jaćwingowie, którzy od wschodu mieli granicę na dolnym biegu Niemna. Po roku 1300 pozostały na wschodzie dwa duże związki polityczne pogan: Żmudź i Litwa. Trzeba pamiętać, że w średniowiecznej Europie (VI–XV w.) obowiązywały różne warianty doktryny wojennej, w której dominowały wskazania zwalczania pogan i innowierców. Wyznawców mozaizmu tolerowano, poddając surowym ograniczeniom i żądając separacji od chrześcijan w życiu codziennym. Jedynie uczony franciszkanin Roger Bacon (zm. 1292) sprzeciwiał się stosowaniu siły w życiu religijnym i odrzucał zasadność prowadzenia krucjat¹⁹².

Idea krucjat była doktryną rekonkwisty na całym odcinku granic między państwami chrześcijańskimi i muzułmańskimi, od Morza Czarnego do Hiszpanii. Zamierzano zahamować ekspansję islamu i zatrzymać procesy islamizacji miejscowej ludności. Wszyscy teoretycy średniowiecza, włącznie z Tomaszem z Akwinu, przy rozpatrywaniu tego problemu przyjmowali potrójną podstawę prawną. Chodziło o: 1) relacje i obowiązki panujące między wszystkimi istotami żywymi, 2) prawo zwyczajowe i 3) prawo stanowio-

¹⁹² D. Wiśniewski, *Europa i islam*, s. 160–161.

ne. Na tych trzech filarach rozwijano rozważania także w późnym średniowieczu, zwłaszcza w XV stuleciu, kiedy w toku polemik na soborze w Konstancji (1414–1418) uformowano tzw. polską doktrynę *ius gentium*¹⁹³.

Intelektualistów i ludzi wykształconych, którzy w Polsce XII–XIII w. znali teksty teoretyczne kanonistów, filozofów i zalecenia papieskie dotyczące krucjat, było niewielu. Ogólnikowe zachęty do udziału w krucjatach, skierowane do książąt i możnych, wygłaszali niektórzy biskupi. Przez kilkadziesiąt lat wiadomo o kilku wyprawach do Ziemi Świętej nielicznych grup wiernych z archidiecezji gnieźnieńskiej (m.in. Jaksa z Miechowa, Władysław Wygnaniec). Lepiej wykształconych biskupów było mało (bp krakowski Baldwin 1103–1109, bp krakowski Maurus 1110–1117). Wyjątkiem był Jaksa, fundator klasztoru tzw. bożogrobców, tj. czcicieli Grobu Pańskiego, w Miechowie w r. 1163. Teoretycznie powinni oni organizować z Polski „zbrojne pielgrzymki”. Terminem krucjata posługiwano się podczas wyprawy zbrojnej na Połabie w roku 1147 i później, walcząc z Prusami¹⁹⁴.

Ideologię krucjatową głosił zakon krzyżacki, nawet po opowaniu ziem pruskich. Podobnie zakon inflancki, który walcząc z pogańskimi plemionami Estów, dążył do ich pokonania, ochrzczenia i włączenia pod swoje panowanie¹⁹⁵. Książęta polscy, Świętopełk Wielki na Pomorzu, książęta mazowieccy i Władysław Łokietek, zawierali sojusze antykrzyżackie z poganami. Książęta mazowiec-

¹⁹³ W. Świeboda, *Innowiercy w opiniach prawnych uczonych polskich w XV w. Paganie, żydzi, muzułmanie*, Kraków 2013, s. 169–338; J. Tyszkiewicz, *Wojna sprawiedliwa. O doktrynie prowadzenia wojen z poganami i innowiercami w Polsce średniowiecznej* [w:] *Działalność społeczno-kulturalna jako czynnik wzmacniający tożsamość Tatarów*, red. A. Konopacki, Warszawa 2023, s. 111–125.

¹⁹⁴ L. Winowski, *Innowiercy w poglądach uczonych zachodniego chrześcijaństwa XIII–XIV w.*, Wrocław 1985, zwłaszcza s. 93–163; *Bożogrobcy, w Polsce od 1103 r.*, Encyklopedia Katolicka, t. II, Lublin 1976, s. 878–880; *Bp Maurus (1110–1117)*, Encyklopedia Katolicka, t. IX, Lublin 2002, s. 1150.

¹⁹⁵ M. Gładysz, *Zapomniani krzyżowcy. Polska wobec ruchu krucjatowego w XII–XIII w.*, Wrocław 2002; J. Turpida, *Ideologia krucjatowa w Kronice Piotra Dusburga*, Gdańsk 1999.

cy żenili się z córkami książąt litewskich, aby uchronić swoje terytoria przed najezdami litewskimi. Głębokie najazdy Litwinów na Mazowsze i nawet ziemie Polski centralnej trwały do połowy XIV w. i wojen z Kazimierzem Wielkim¹⁹⁶.

Sojusze Władysława Łokietka z królem Robertem węgierskim (1320) i księciem Giedyminem (1325) pozwoliły mu obronić się przed Brandenburgią. Próby i projekty chrystianizacji Litwy trwały przez cały okres panowania króla Kazimierza Wielkiego (do 1370). Najazdy litewskie docierały do Sochaczewa (1350) i Małopolski. Sojusze poszczególnych książąt piastowskich z książętami litewskimi były potrzebne podczas walk dzielnicowych. Pogaństwo Litwinów nie było przeszkodą w ich zawieraniu. Od roku 1325 książę halicki Bolesław Trojdenowicz sprzymierzył się z Polską, Węgrami i wielkim księciem litewskim Giedyminem. Po jego zgonie (1340) nastąpiły sojusze i walki między książętami litewskimi a Kazimierzem Wielkim. Walkę o Ruś Halicką wygrał Kazimierz, przełamując opór bojarstwa halickiego, wspomaganego przez Tatarów z Ordy, formalnych zwierzchników Halicza. W r. 1351 król Ludwik Andegaweński zawarł z księciem Kiejstutem umowę sojuszniczą przeciw Polsce i zakonowi, szybko wszakże odrzuconą.

W r. 1352 Kazimierz Wielki zawarł rozejm z Olgierdem i Kiejstutem. Litwa potwierdziła swoje panowanie we Włodzimierzu, Bełzie, Chełmie, Brześciu i Łucku. Kazimierz Wielki zajął Ruś Halicką. Zbrojne utarczki polsko-litewskie – w latach 1355, 1356, 1365, 1366 – doprowadziły do nowych podziałów i utworzenia księstw lennych wobec Polski: Jerzego Narymuntowicza (Bełz, Chełm) i Aleksandra Koriatowicza (Włodzimierz)¹⁹⁷. W tych czasach główni książęta litewscy pozostali poganami, zaś lennicy Kazimierza

¹⁹⁶ Małżeństwa książąt mazowieckich z Litwinkami: Bolesław II (zm. 1313), Wacław I (zm. 1396), Janusz (zm. 1429), Kazimierz Wielki i żona Anna, córka Giedymina (ślub 1325). Por. J. Grabowski, *Dynastia Piastów mazowieckich. Studia nad dziejami politycznymi Mazowsza, intytulacja i genealogia książąt*, Kraków 2012, passim.

¹⁹⁷ J. Wyrozumski, *Historia Polski do roku 1505*, Warszawa 1982, s. 164–165.

na Wołyniu byli prawosławni. Pomimo starań obu królów, Kazimierza Wielkiego (zm. 1370) i Ludwika Węgierskiego (zm. 1382), chrztu Litwy nie udało się przeprowadzić. Wielcy książęta litewscy chcieli i pozostali poganami¹⁹⁸. W ostatnim ćwierćwieczu XIV w. żadne zabiegi nie doprowadziły do włączenia się Tatarów do polityki polskiej. Wydaje się, że chanowie Ordy cenili rozagę Jagiełły.

Polscy prawnicy krakowscy wprowadzili do dyskursu prawnopolitycznego ważne pojęcie: *ius gentium* i wojna sprawiedliwa. W literaturze historycznej przywołuje się tutaj prawników: Stanisława ze Skarbimierza, Pawła Włodkowica i innych¹⁹⁹. Najpełniejszym opracowaniem wspomnianej tematyki pozostaje nadal edycja i komentarz do wykładu Stanisława ze Skarbimierza, *De bellis iustis*. Uznaje się go za szlachetny i mądry. Na jego podstawie oparte zostało kazanie biskupa płockiego Jakuba Kurdwanowskiego, wygłoszone w Czerwińsku do rycerstwa podążającego do walki z armią zakonu krzyżackiego (pod Grunwald) 2 lipca 1410 r. Powiedziano w nim, że wojnę prowadzić może tylko osoba świecka w celu obrony ojczyzny lub odzyskania własności; bez uczucia nieważności i mając upoważnienie monarchy lub Kościoła²⁰⁰.

¹⁹⁸ J. Dąbrowski, *Kazimierz Wielki: Twórca korony Królestwa Polskiego*, Wrocław 1964; D. Baronas, *Od pierwszych misji do chrztu Litwy (1009–1387)* [w:] *Dzieje chrześcijaństwa na Litwie*, red. A. Ališauskas, Warszawa 2014, s. 35–48.

¹⁹⁹ M. Zahajkiewicz, *Chrzest Litwy* [w:] *Chrzest Litwy*, red. M. Zahajkiewicz, Lublin 1990; H. Boockmann, *Zakon Krzyżacki*, Warszawa 1998; o nasilonej propagandzie krzyżackiej przeciw Jagielle i Witoldowi s. 207–210; J. Tyszkiewicz, *Dwa hufce tatarskie w bitwie pod Grunwaldem* [w:] *Tatarzy w Polsce i Europie. Fragmenty dziejów*, Pułtusk 2008, s. 71–88; J. Tyszkiewicz, *Tatarzy na Litwie w pocz. XV w. pod obserwacją wywiadu krzyżackiego* [w:] *Położenie społeczne ludności tatarskiej w Europie Środkowo-Wschodniej w XIV–XXI w.*, red. A. Konopacki, Poznań 2021, s. 11–19.

²⁰⁰ S. Wielgus, *Polska średniowieczna doktryna ius gentium*, Lublin 1996. Por. też: *Prawo ludów i wojna sprawiedliwa*, red. M.A. Cichocki, A. Talarowski; teksty: Mateusza z Krakowa, Stanisława ze Skarbimierza, Pawła Włodkowica i Benedykta Hesse; Jan Długosz, *Roczniki czyli Kronika Sławnego Królestwa Polskiego*, ks. 10–11, sub anno 1410. Por. L. Ehrlich, *Polski wykład prawa wojny w XV wieku*, Warszawa 1955.

Przy poważnych konfliktach pomijano zasady i nawiązywano sprzyjające sojusze. Zakon zawarł korzystną dla siebie umowę z Witoldem na wyspie Salin (18 października 1398 r.), w której Witold oddawał Żmudź. Były to przygotowania do wojny z Ordą, do której krzyżacy obiecali dać posiłki zbrojne. Jak trafnie zauważono: „Rycerze zakonni byli w niej nie tylko w sojuszu z tymi, których jeszcze do niedawna nazywali poganami, ale także u boku prawosławnych, czyli schizmatyków, a co najdziwniejsze, u boku Tatarów, którzy wypowiedzieli posłuszeństwo Złotej Ordzie. W rezultacie, w jednym szeregu walczyć mieli chrześcijanie rzymskokatolicki, prawosławni-schizmatycy i poganie-muzułmanie, za aprobatą Stolicy Apostolskiej, która wyprawie Witolda i Tochtamysza przyznała miano krucjaty”²⁰¹.

Oczywiście w wojskach księcia Witolda jechały także oddziały Tatarów przybyłych na Litwę w latach 1397–1398; odtąd tzw. Tatarów litewskich. Plany Witolda upadły po bitwie nad Worskłą. Plany Zakonne zamiary zajęcia Żmudzi, za zgodą Witolda, trwały jeszcze 10 lat, do bitwy grunwaldzkiej. Hasła krucjaty przeciw Złotej Ordzie zmobilizowały niektórych rycerzy z księstw mazowieckich. W sprawie dostarczenia posiłków polskich do wyprawy, Witold osobiście zabiegał w Krakowie, gdzie spotkał się z obojętnością możnych i rycerstwa. Otrzymał też zdecydowaną odmowę ze strony obojga królów, Jadwigi i Jagiełły. Oboje mieli już przemyślane tezy o wojnie sprawiedliwej. Chcieli unikać wojny i uczestnictwa w ataku na Ordę. Tochtamysz i Witold byli niewątpliwie napastnikami. Złota Orda, która miała być ofiarą, rozprawiła się z przeciwnikami w jednej bitwie nad Worskłą (12 sierpnia 1399 r.). Żmudź nie została zajęta przez zakon. Chrzest Żmudzi w roku 1417 zlikwidował ostatecznie uzasadnienie ostatnich zarzutów wysuwanych przez krzyżaków²⁰². Jednocześnie władcy europejscy otrzymali wiążącą informację, że w Wielkim Księstwie Litewskim mieszkają chrześcijanie

²⁰¹ H. Boockmann, *Zakon Krzyżacki*, s. 207.

²⁰² M. Banaszak, *Chrzest Żmudzi i jego reperkusje w Konstancji [w:] Chrzest Litwy*, red. M. Zahajkiewicz, Lublin 1990, s. 57–76.

obu rytów (katolicy, prawosławni) oraz muzułmanie, mający tutaj odpowiednie prawa obywatelskie.

Priorytetem dla Kazimierza Jagiellończyka (1444–1492) były cele dynastyczne: osadzenie synów na tronach Czech i Węgier. Dlatego robił znaczne ustępstwa terytorialne wobec Moskwy. Za jego rządów wielokrotnie nawiązywano krótkotrwałe sojusze ze Złotą Ordą i chanami krymskimi. Napady tatarskie z Krymu nasiliły się w drugiej fazie rządów Mengli Gireja, kiedy został lennikiem Turcji (od 1475)²⁰³. Pomimo klęski pod Warną (1444) i stałych konfliktów turecko-węgierskich, Polska i Litwa nie angażowały się poważniej w walkę z Turcją. Tymczasem Wysoka Porta wyrosła na głównego przeciwnika państw wschodniej Europy. W r. 1453 Konstantynopol i całe kontynentalne terytorium Cesarstwa Bizantyńskiego zostało zajęte przez Osmanów. W Polsce rabunkowe najazdy Tatarów krymskich traktowano jak wczesnośredniowieczne napa- dy plemion znad Bałtyku. Dotkliwe zniszczenia dokonał najazd z Krymu na południowe obszary W. Ks. Litewskiego w 1482 r. Ale w wojnach z Krymem idea wojny religijnej nie występowała. Podobnie zatarg Polski z Turcją wystąpił na tle prawa do korzystania z portów czarnomorskich (Kilia, Białogród). Polska przegrała także wojnę o wpływy w Mołdawii²⁰⁴.

Wyprawa Kazimierza Jagiellończyka w r. 1485 doprowadziła do zhołdowania hospodara mołdawskiego Stefana Wielkiego (1485). Nie doszło jednak wtedy do bezpośredniej walki z Turcją. Jednak już w roku 1487 Stefan zawarł układ z Turcją, uznał się jej lennikiem i zobowiązał się płacić coroczny haracz (4 tys. dukatów). W tej sytuacji Kazimierz Jagiellończyk podpisał z Turcją dwuletni rozejm (1489), który przedłużono później do 1497 r. Węgry nie chciały współdziałać z Polską przeciwko sułtanowi, uważając

²⁰³ J. Tyszkiewicz, *Zwrot przymierzy za Mengli Gireja: chanat krymski z Turcją przeciw Polsce* [w:] *Stosunki polsko-tureckie*, red. T. Majda, Warszawa 1995, s. 6–18.

²⁰⁴ K. Baczkowski, *Dzieje Polski późnośredniowiecznej (1370–1506)*, Kraków 1999, s. 277–305.

wbrew faktom, że Mołdawia jest węgierskim lennem. Wojnę podjął Jan Olbracht w r. 1497, ale współpraca z braćmi (Władysław czesko-węgierski, Aleksander, wielki książę litewski) zawiodła. Pomoc zbrojna ze strony Litwy została zatrzymana przez cara moskiewskiego, który zagroził włączeniem się do wojny. Stefan Wielki uprzędił uderzenie polskie i najechał Pokucie. W rezultacie wojska Jana Olbrachta nie dotarły do portów czarnomorskich, lecz zaczęły oblegać Suczawę, stolicę Mołdawii.

Jan Olbracht prowadził przeciw Mołdawii mało sprawne wojsko zorganizowane z pospolitego ruszenia. Poniosło w walkach duże straty, co przyczyniło się do powstania przysłowia: „Za króla Olbrachta wyginęła szlachta”. Wycofano się z osiągnięcia celów. Wojska tureckie, wspierane przez Tatarów krymskich, dokonały w 1498 r. odwetowych najazdów na województwo ruskie i wschodnią Małopolskę i powtórzyły je w latach następnych (1499, 1500). Dopiero pertraktacje doprowadziły do zawarcia pokoju w roku 1503. Cel polskich wypraw nie został osiągnięty, porty czarnomorskie Białogród i Kilia pozostały pod władzą Turcji, a gospodarstwo mołdawskie, bronione przez Turcję i Węgry, pozostał przy swoich planach zajęcia Pokucia.

Stulecia XVI i XVII przyniosły dalsze zmagania z muzułmańską Turcją i Chanatem Krymskim. Jednak głównym wrogiem Polski w początkach XVI w. okazał się znowu zakon krzyżacki, który wszedł w antypolskie porozumienie z cesarzem Maksymilianem I i sojusz wojenny z wielkim księciem moskiewskim Wasylem III (1513). Wojna polsko-krzyżacka (1519–1521) mogła być prowadzona, gdyż zawarto rozejm z Turcją (1519), przedłużany na kolejne czterolecia. Wojna z zakonem została przez Zygmunta I wygrana, ale wymagała poniesienia wielkich kosztów²⁰⁵. Moźni węgierscy spowodowali odrzucenie propozycji pokojowych proponowanych przez Turcję, co doprowadziło do najazdu tureckiego i klęski Węgrów w bitwie

²⁰⁵ J. Tyszkiewicz, *Ostatnia wojna*, s. 13–58; J. Tyszkiewicz, *Polska i Litwa Jagiellonów na przełomie XV i XVI w. Polityka. Dyplomatyka. Wojny*, Warszawa 2019, s. 11–40.

pod Mohaczem (1526). Zginął w niej drugi (po Warneńczyku) Jagiellon, Ludwik. Sułtan Sulejman Wspaniały, po uzyskaniu wyraźnej przewagi politycznej i militarnej w dorzeczu Dunaju i zajęciu dużej części Węgier, zawarł dożywotni pokój z Zygmuntem I i jego małoletnim synem (1 maja 1533 r.).

Turcja zajmowała kolejne terytoria i tak było przez najbliższe 150 lat, aż do bitwy pod Wiedniem (1683). W drugiej połowie XVI i XVII w. dynamicznie postępował w całej Europie rozwój propagandy antytureckiej. W dużym stopniu przybierał formę propagandy antyislamskiej. Dotąd, w późnym średniowieczu, do początków XVI w. nie było atmosfery nienawiści religijnej. Toczyło natomiast długie i mało owocne negocjacje, mające doprowadzić do jedności chrześcijaństwa w Europie. Tymczasem Cesarstwo Bizantyńskie zostało zlikwidowane przez Turków (1453), a rozdział Kościoła rzymskiego z Cerkwią się utrzymał. Opór w negocjacjach, polityczne tendencje i stanowisko patriarchatu moskiewskiego były też przeszkodą w dążeniu do jedności²⁰⁶.

W początkach XVI w. przestano dyskutować i odwoływać się do zasad prowadzenia wojny sprawiedliwej. Jedynie zakon krzyżacki utrzymywał jeszcze propagandę „walki z pogaństwem” i „fałszywym chrześcijaństwem”, muzułmanami i innowiercami (husyci czescy). Sojusz z Moskwą, zawarty przez wielkiego mistrza Albrechta Hohenzollerna (1516) przeciwko Polsce, był obiecujący dla obu stron. Wasyl III obiecał Albrechtowi, że w decydującym momencie wojny uruchomi do walki swoich krymskich sprzymierzeńców. Ale tym spieszyło się do łupów i zapuścili swoje czambuły na Ruś, a nawet Małopolskę już jesienią 1519 r. Tymczasem wojna między wojskami krzyżackimi i polskimi jeszcze się nie zaczęła (grudzień 1519 r.). Czambuły krymskie w Polsce działały sprawnie i ostrożnie,

²⁰⁶ Skomplikowanych zabiegów o jedność Kościoła nie przedstawiamy. J. Smołucha, *Papieżstwo a Polska w l. 1484–1526. Kontakty dyplomatyczne na tle zagrożenia tureckiego*, Kraków 1999; A. Dziubiński, *Turcja osmańska w Europie do 1526 roku* [w:] *Schyłek średniowiecznej Europy*, red. H. Samsonowicz, Warszawa 2003, s. 242–265.

nie rozpraszając swoich sił. Dlatego odniosły duży sukces w bitwie pod Sokalem (2 sierpnia 1519 r.), uprowadzając cały zgromadzony łup i brańców. Wcześniejsze najazdy krymskie, w r. 1506 i 1512, złupiły ruskie ziemie W. Ks. Litewskiego, Mińszczyznę, Nowogródzkie i okolice Nieświeża²⁰⁷.

Przez dużą część XV w. Jagiellonowie zabiegali o utrzymanie pokoju z Turcją, co dawało sułtanowi większą swobodę działania wobec innych państw. Utrzymanie pokoju ze spokojnymi innowiercami i wspólna obrona przed napaścią występowała w XVI w., ale rzadko. Jest natomiast faktem, że wielokrotne propozycje ze strony wielkiego księcia moskiewskiego o zawarcie przymierza z sułtanem były zawsze odrzucane. O przyczynach tego faktu zależałoby napisać odrębny szkic historyczny. Przeszkodą jest trudny dostęp do odpowiednich dokumentów, pozostających w Stambule i Petersburgu.

²⁰⁷ J. Tyszkiewicz, *Ostatnia wojna*, s. 13–58; J. Tyszkiewicz, *Polska i Litwa Jagiellonów na przełomie XV i XVI w. Polityka. Dyplomatyka. Wojny*, Warszawa 2019, s. 11–40.

2. Tatarzy u książąt mazowieckich

Tatarzy zamieszkali na Mazowszu średniowiecznym jako poddani rządzących tutaj książąt z rodu Piastów, których to dynastia wymarła w początkach XVI w. Ostatni książę mazowiecki Janusz III, zmarły 10 marca 1526 r., używał tradycyjne tytułatury: *Dei gratia dux Masouie, Russie etc.* Rządził ziemiami: czerską, warszawską, liwską, wyszogrodzką, ciechanowską, łomżyńską, różano-makowską i wiznąską²⁰⁸. W okresie od wieku XII do początków XVI terytorium Mazowsza ulegało zmianom, a po śmierci Janusza III zostało włączone do Królestwa Polskiego. Trzeba wskazać na związki polityczne i dyplomatyczne książąt mazowieckich z książętami ruskimi i litewskimi. Występowały między nimi zatargi, zaś ich przedmiotem były ziemie podlaskie, nadbużańskie i ziemia wiska (Wizna) na północy. Od XIV w. książęta mazowieccy prowadzili także spory terytorialne z zakonem krzyżackim. Książęta mazowieccy nie dysponowali żadnymi oddziałami tatarskimi.

Terytorium Mazowsza średniowiecznego przedstawiają mapy w atlasach historycznych²⁰⁹. Dzielnica przydzielona przez Bolesława Krzywoustego synowi, Bolesławowi Kędzierzawemu, przeszła w ręce Kazimierza Sprawiedliwego (zm. 1194), później Konrada I Mazowieckiego (zm. 1247) i Siemowita I (zm. 1262). Siemowit

²⁰⁸ Por. A. Świeżawski, *Tytułatura ruska książąt mazowieckich*, Częstochowa 1994; J. Grabowski, *Dynastia Piastów mazowieckich*, Kraków 2012, Aneks II: *Katalog tytułatury książąt mazowieckich (poł. XIII w.–1526)*, s. 618.

²⁰⁹ *Atlas historyczny Polski*, red. W. Czapliński, T. Ładogórski, Warszawa 1970; „Polska za panowania Kazimierza Wielkiego”, s. 12–13. „Polska i Litwa w XV w.”, s. 16–17. „Ziemie podlaskie w XIII–XVI w.” mapa [w:] J. Tyszkiewicz, *Ziemie podlaskie w średniowieczu i nowożytności (do poł. XVII w.)* [w:] *Z nieznaney przeszłości Białej i Podlasia*, red. T. Wasilewski, Biała Podlaska 1990, s. 24.

wszedł w porozumienie z zakonem krzyżackim i księciem halicko-włodzimierskim Danielem, w celu wspólnej walki z Jaćwingami (1248–1254). Książę litewski Trojnat najechał Mazowsze dwukrotnie (1258, 1262). Podczas walk w napadniętym przez Litwinów Jazdowie zginął Siemowit I (1262).

Bolesław II (zm. 1313) zjednoczył całe Mazowsze i lokował miasto Warszawę. Ważnym wydarzeniem dla Mazowsza i Korony Polskiej było osadzenie Bolesława Trojdenowica (jako Bolesława Jerzego II) na tronie w Haliczu (1324), co nastąpiło po wymarcu książąt Romanowiczów (Rurykowiczów). Stało się tak w wyniku porozumienia sąsiednich władców: Polski, Mazowsza, Węgier i Litwy²¹⁰. W roku 1331 Bolesław Trojdenowic (zm. 1340) poślubił Eufemię Giedyminównę, księżniczkę litewską. Po jego śmierci nastąpiły długie walki między władcami Litwy, Polski i Mazowsza o Podlasie, które zajęli na stałe Litwini (do 1390), może bez lat 1340–1342.

Od początków XIV w. zaczął nasilać się nacisk polityczny (różne negocjacje i umowy) zakonu krzyżackiego na książąt mazowieckich. Wreszcie doprowadziło to do wojen Władysława Łokietka z zakonem. Krzyżacy dążyli do zajęcia terenów na północ od Narwi. Ten szeroki wątek tutaj pomijamy. Siemowit III (zm. 1381) wziął udział w wyprawie Kazimierza Wielkiego na ziemię bełską (1366). Litwini odpowiedzieli najazdem na Mazowsze i spaleniem Pułtusza (1368). Po śmierci Kazimierza Wielkiego, Siemowit został suwerennym władcą Mazowsza, zgodnie z umowami i prawem lennym²¹¹. Jego syn, Janusz I, po śmierci ojca (1381) posiadał ziemie: czerską, liwską, zakroczymską, wyszogrodzką, ciechanowską, warszawską, różańską, łomżyńską i nurską. Wysuniętą na północny wschód ziemię wiską odstąpił bratu Siemowitowi IV (1381).

²¹⁰ K. Jasiński, *Rodowód Piastów mazowieckich*, Poznań, Wrocław 1998, s. 58–61; J. Grabowski, *Dynastia Piastów mazowieckich*, Kraków 2012, s. 64–65.

²¹¹ J. Grabowski, *Dynastia Piastów; Tytułatura książąt mazowieckich*, s. 593–594. W ostatnich latach życia Siemowit IV tytułował się: *senior dux Masouie, Russiae princeps*, wylczył wszystkie ziemie, które posiadał na Mazowszu. Żona jego Anna (córka Giedymina) używała tytułu: *ducissa Masouie, Russae Betze* [...].

W Polsce są obecnie trzy miejscowości noszące nazwę Tatarzy. Dwie znajdują się na Mazowszu centralnym, trzecia koło Tykocina. Jak udało się ustalić, niewielkie grupy Tatarów z Litwy sprowadzone zostały przez książąt mazowieckich. Tak trzeba wyjaśnić osiedle pod Ciechanowem, zapewne także osiedle pod Czerskiem. Obie osady umieszczono przy zamkach z rezydencjami książęcymi. Wieś pod Ciechanowem występuje w źródłach w roku 1471 i 1476 oraz później. Osada pod Czerskiem mogła powstać później niż ciechanowska, ponieważ istnienie jej poświadczono zostało dopiero w r. 1564²¹².

Mazowieccy Piastowie zawierali małżeństwa najczęściej z linią Piastów śląskich (15). Na drugim miejscu były związki z dynastiami litewskimi (8)²¹³, ściślej z księżniczkami litewskimi. Janusz I (1346–1429) zawiadywał grodami: Ciechanów, Wyszogród, Zakroczym, Warszawa i Czersk jako czołami odrębnych ziem, oraz w latach 1397–1415 lennem na Podlasiu. Ożeniony z Anną Danutą Kiejstutówną, pozostawał z nią w małżeństwie od roku 1373 do 1429. Anna z ojcem Kiejstutem zaproponowali zapewne przesiedlenie grupy Tatarów na podległe Januszowi I Mazowsze. Wybór miejsca ku temu wiązał się z potrzebami Anny, ale również ojca i męża. Stąd było najbliżej do Litwy. Tatarzy przyjechali z rodzinami.

Po śmierci Janusza I w *Metryce Księstwa Mazowieckiego* pod datą 8 sierpnia 1432 r. zapisano wypłatę dwóch sum. Jedna dotyczyła zakupu butów dla Tatarów, zapewne na sezon zimowy. Druga stanowiła wynagrodzenie „za wierną służbę”, i jak nadmieniono, dokonana została na osobiste polecenie księżnej Anny. Jeżeli Tatarzy przyjechali do Ciechanowa wkrótce po ślubie Janu-

²¹² J. Tyszkiewicz, *Pod murami miasta i zamku. Tatarzy na późnośrednio-wiecznym Mazowszu*, „Rocznik Mazowiecki”, t. XIII, 2001, s. 193–197.

²¹³ J. Grabowski, *Dynastia Piastów*, Aneks IV, s. 605: Bolesław II ks. płocki, ślub 1288 r. z Gaudemundą Zofią Trojdenówną; Wacław I ks. płocki, ślub 1316 r. z Elżbietą Giedyminówną; Siemowit IV ks. płocki, ślub ok. 1400 r. z Aleksandrą Olgierdówną; Janusz I, ks. czerski, warszawski, ślub 1373 r. z Anną Danutą Kiejstutówną; Bolesław IV ks. warszawski, ślub 1443 r. z Barbarą Olelkówną. Janusz I od 1397 używał tytułatury *dux Masoviae et Rusie*.

sza I z Anną Danutą, to w chwili śmierci Anny (1448) przebywali tutaj 75 lat. Najstarsi z nich doczekali się więc dorosłych wnuków. Młode pokolenie Tatarów pod Ciechanowem służyło następnemu pokoleniu książąt mazowieckich. Tatarzy mogli także mieszkać w pobliżu innych zamków mazowieckich. Czersk był dla książąt mazowieckich ważniejszym ośrodkiem od Warszawy. Osadę Tatarzy pod Czerskiem mógł założyć, najpóźniej w połowie XVI w., król Zygmunt.

Tatarzy sprowadzeni na Mazowsze odbywali zapewne służbę jak ich ojcowie i krewni na Litwie – jako wojownicy, oddziały przyboczne, wywiadowcy czy kurierzy, zapewniający łączność i informację między dworami. Także jako wytrawni hodowcy, konowałowie (weterynarze) i sprawni jeźdźcy mogli zajmować się stajnią książęcą. Mazowieccy książęta nie formowali żadnych oddziałów wojskowych z Tatarów. Tutejsze dwory książęce mogły mieć kontakt z przewoźnikami towarów luksusowych (futra z Rusi) do Niemiec. Inne towary, z Krymu i Turcji, docierały do Lublina i Brześcia²¹⁴, stąd na Mazowsze. Tatarów pod Czerskiem, zapewne kurierów, osiedlił jeden z książąt mazowieckich, najpóźniej zaś król Zygmunt Stary. To on, chcąc mieć dobrą łączność z Litwą i Prusami, po wojnie z krzyżakami (1519–1521) umieścił w Malborku oddział Tatarów. Byli kurierami i mieli na zamku dogodną stajnię.

W roku 1382 książę Janusz I zajął na Podlasiu grody Drohiczyn i Mielnik. Traktował to jako odebranie Litwinom terenów należnych Mazowszu, jednak wiosną następnego roku odbił je zbrojnie Jagiełło. Od r. 1385 Janusz I miał trwałe porozumienie z Jagiełłą. Był w Krakowie na jego chrzcie (1386). Kiedy Witold uciekł do Malborka, wojska litewsko-mazowieckie przejęły (do kwietnia 1390 r.) Brześć i Grodno z rąk zakonu. Trzeba przypomnieć, że władztwo Witolda w latach

²¹⁴ H. Samsonowicz, *Handel Lublina na przełomie XV i XVI w.*, „Przegląd Historyczny”, t. LIX, 1968, nr 1, s. 612–628; J. Tyszkiewicz, *Służba tatarskich gońców w państwie Jagiellonów na tle dawnych usług komunikacyjnych* [w:] *Komunikacja i komunikowanie w dawnej Polsce*, red. K. Stępnik, M. Rajewski, Lublin 2008, s. 309–319.

1386–1389 obejmowało: Grodno, Brześć, Drohiczyn, Mielnik, Bielsk, Suraż, Kamieniec i Wołkowysk. To była jego ojcowizna²¹⁵. Janusz I otrzymał od Jagiełły ziemię drohicką jako lenno (marzec 1390 r.). Po ugodzie Jagiełły z Witoldem (Ostrów, sierpień 1392 r.) Janusz I oddał Witoldowi Podlasie, co następowało etapami do 1425 r. (najpóźniej Tykocin). Powiat goniądzki stracił na rzecz Witolda w latach 1398–1405. Mazowiecki książę pozostawał wiernym sprzymierzeńcem Jagiełły, uczestniczył też w bitwie pod Grunwaldem.

Walki stronnictw na Litwie doprowadziły do zabójstwa wielkiego księcia litewskiego Zygmunta Kiejstutowicza (1440), co wywołało reakcję ze strony Mazowsza. Bolesław IV (1420–1454) zajął w roku 1440 ziemię drohicką (Mielnik, Drohiczyn, Bielsk) i dzierżył ją przez cztery lata. Zjazd dostojników litewskich i mazowieckich w Parczewie (11 listopada 1441 r.) nie rozstrzygnął sporu. Dopiero sejm w Piotrkowie (1444) nakazał zwrócić Podlasie Litwie. Wcześniej Litwini zajęli powiat goniądzki (z Tykocinem), za co Bolesław IV otrzymał odszkodowanie. Zanotowano, że w wojskach litewskich odbierających Mazowszanom Podlasie były oddziały Tatarów litewskich²¹⁶. Podlasie za rządów Bolesława IV przyjęło liczne osadnictwo mazowieckie. Procesy polonizacji spowodowały przyjęcie w ziemi drohickiej prawa polskiego (1516) i utworzenie województwa podlaskiego (drohickiego) w roku 1520. Unia lubelska (1569) spowodowała przyłączenie tego województwa do Korony Polskiej²¹⁷.

²¹⁵ Problem walki książąt mazowieckich z litewskimi o terytorium Podlasia został pominięty w monografii: J. Nikodem, *Witold wielki książę litewski (1354 lub 1355 – 27 października 1430)*, Kraków 2013, por. tylko s. 92–93.

²¹⁶ L. Kolankowski, *Dzieje W. Ks. Litewskiego za Jagiellonów*, t. I, Warszawa 1930, s. 235–240; J. Grabowski, *Dynastia Piastów*, s. 164–168; J. Tyszkiewicz, *Książęta mazowiecy na Podlasiu: 1386–1440. Od unii krewskiej do Kazimierza Jagiellończyka*, „Rocznik Mazowiecki”, t. XVII, 2005, s. 27–36.

²¹⁷ J. Tyszkiewicz, *Ziemie podlaskie w średniowieczu i nowożytności*, s. 22–31; J. Wiśniewski, *Rozwój osadnictwa na pograniczu polsko-rusko-litewskim od koń. XIV do poł. XVII w.*, „Acta Baltico-Slavica”, t. I, 1964, s. 115–135; S. Alexandrowicz, *Powstanie i rozwój miast województwa podlaskiego: XV–poł. XVII w.*, tamże, s. 137–156.

Skrupulatne badania osadnicze dotyczące Podlasia w XIV–XVII w. nie stwierdziły tutaj żadnej osady tatarskiej. Wszędzie mieszkali Rusini i Mazowszanie, natomiast w miastach od XVI w. pojawili się Żydzi. Nadania królewskie dla rotmistrzów tatarskich i ich podkomendnych nastąpiły dopiero z rąk króla Jana Sobieskiego (1629–1696). Monarcha nadał rotmistrzowi Samuelowi Krzeczowskiemu (1679) wsie Kruszyniany, Łožany i Nietupę, zaś rotmistrzowi Bohdanowi Kieńskiemu i Gazie Sieleckiemu Bohoniki oraz Drahle, znajdujące się w granicach Podlasia i W. Ks. Litewskiego.

3. Jazda tatarska w wojnie trzynastoletniej

W wojnie trzynastoletniej Polski z zakonem krzyżackim (1454–1466) udział wzięły oddziały jazdy, uformowane z Tatarów litewskich. Formalnie W. Ks. Litewskie nie wypowiedziało wojny zakonowi i nie utworzyło zbrojnych sił sojuszniczych dla Królestwa Polskiego. Tatarzy litewscy zaciągali się jednak ochotniczo do wojsk koronnych, na zasadzie zaciągu lub tradycyjnego powoływania przez króla. Kazimierz Jagiellończyk był przecież jednocześnie wielkim księciem litewskim i korzystał ze starych prerogatyw hospodara (powoływanie pod broń). W XV w. za służbę Tatarów dużą część żołdu płacił król. W wojnie polsko-krzyżackiej o Pomorze główne siły zbrojne tworzyły wojska koronne (polskie) i oddziały Związku Pruskiego, obywateli Prus, którzy wypowiedzieli posłuszeństwo Zakonowi.

Tatarzy byli cennym elementem w walkach, które wówczas prowadzono, jako lekka jazda przydatna do wykonywania różnorodnych działań. W początkowej fazie wojny król powołał pospolite ruszenie z Wielkopolski, 10–12 tysięcy jazdy, i dysponował oddziałami zaciężnych liczącymi kilka tysięcy ludzi. Oddziały tatarskie z W. Ks. Litewskiego były niewielkie, tylko w dwóch kwartałach (8 miesięcy) wojny dochodząc do sześciuset jezdnych²¹⁸.

Wiadomości o ich udziale w wojnie trzynastoletniej są najczęściej nieprecyzyjne i bałamutne. Przyczyniała się do tego propaganda, jaką krzyżacy ciągle uprawiali w pismach urzędników zakonu. Czterdzieści lat po bitwie pod Grunwaldem pisano, że „wojska chrześcijańskie” dowodzone przez wielkiego mistrza Ulricha von

²¹⁸ K. Górski, *Pomorze w dobie wojny trzynastoletniej*, Poznań 1932; M. Biskup, *Trzynastoletnia wojna z Zakonem Krzyżackim: 1454–1466*, Warszawa 1967, s. 523–526.

Jungingena doznały porażki od „armii Tatarów” sprzymierzonych z Polską i „pogańskimi Litwinami”. Na zachodzie Europy krzyżacy nadal rozpowszechniali informacje o zagrożeniu ze strony Polski i Tatarów. Nie przyjmowano do wiadomości faktu, że w tym czasie Jagiellonowie zmuszeni są nieustannie walczyć z Turcją i Tatarami krymskimi przy braku poparcia ze strony chrześcijańskiego władcy Moskwy, czy przeciw połączonym siłom sojuszu moskiewsko-krymskiego. Wielki mistrz Ludwik von Erlichshausen, całkiem jak pół wieku wcześniej, skierował pisemny apel (29 września 1454 r.) do rycerstwa i książąt niemieckich, żeby wsparli wysiłek Zakonu w zatrzymaniu natarcia niewiernych, Tatarów, Rusinów i ich sprzymierzeńców, Litwinów i Polaków.

Propaganda krzyżacka była na tyle sugestywna i jednolita, że wybitny polski historyk, pisząc o wojnie trzynastoletniej (1967), podaje, jakoby chan krymski Hadzi Girej, przysłał pod Toruń posiłki zbrojne dla polskiego króla (1455). Także mylnie powtarza wiadomość o posiłkach krymskich przyprowadzonych rzekomo pod Bydgoszcz przez Sajtaka Mamakowicza²¹⁹. W rzeczywistości nie było żadnych posiłków z Krymu do walki z zakonem w Prusach. Nawet oryginalne źródła krzyżackie, zachowane z połowy XV w., wymagają wnikliwej krytyki i dobrej orientacji w wydarzeniach tamtej epoki²²⁰.

Jest natomiast faktem, że Hadzi Girej współpracował z królem Kazimierzem w sprawie opanowania separatystycznych dążeń możnych litewskich. Oto opozycja litewska domagała się przekazania władzy wielkksiążęcej na Litwie Semenowi Olelkowiczowi, podobnie jak było to niegdyś ze Skirgiełłą czy Witoldem. Zresztą spory wewnętrzne i opozycja wobec króla Kazimierza wystąpiły w łonie elity władzy w W. Ks. Litewskim dwukrotnie: w roku 1456 i 1461.

²¹⁹ M. Biskup, *Trzynastoletnia wojna*, s. 94, 226, 234, 292, 383, 401. Badacz ulegał fałszywym informacjom propagandowym krzyżaków, które znalazł w Archiwum Zakonu: Ordensbriefarchiv Staatliches Archivalager.

²²⁰ K. Górski, *Nowa praca o wojnie trzynastoletniej*, „Zapiski Historyczne”, t. 34, 1969, nr 2, s. 63–69.

Były to akcje prowadzone w porozumieniu z niektórymi wysokimi urzędnikami zakonu²²¹. Obserwatorzy i informatorzy krzyżacy dostarczali z terenu Litwy ogólnikowe i mylące informacje, powierzchownie interpretując fakty licznych poselstw skierowanych do Kazimierza od książąt ruskich jako bliskie sojusze z Krymem i Ordą. Dowodzić to może istnienia pewnego standardu w stroju i uzbrojeniu dla całej strefy Europy Wschodniej; księstw ruskich i litewskich w składzie W. Ks. Litewskiego, W. Ks. Moskiewskiego oraz w ordach tatarskich z Wielkiego Stepu i dorzecza dolnej Wołgi. Strój i uzbrojenie na sposób tatarski było zapewne typowe dla owych czasów w Europie Wschodniej.

Dla władców i elit ówczesnej Europy fakt odrębności politycznej W. Ks. Litewskiego od Królestwa Polskiego – przy jednym władcy – królu i gospodarze – był trudny do zrozumienia. Oczywiście powrót do pełnej separacji tych dwóch organizmów politycznych byłby dla zakonu korzystny. Król musiał obalić nadzieje w tym zakresie, przede wszystkim w gronie separatystów litewskich. Przy osobistym udziale monarchy doprowadzono do zerwania kontaktów opozycji litewskiej z urzędnikami krzyżackimi.

Dotkliwa klęska wojsk polskich pod Chojnicami (18 września 1454 r.) ujawniła słabość bojową polskiego pospolitego ruszenia. Armia polska licząca szesnaście tysięcy jazdy i 500 piechoty została rozbita przez siły krzyżackie, złożone z dziewięciu tysięcy jazdy i sześciu tysięcy piechoty²²². W rezultacie tego, w miarę prowadzenia walk o umocnione miasta i zamki król zwiększył liczbę piechoty i artylerii. Zrobiono nowe zaciągi żołnierzy zaciężnych²²³. W. Ks. Litewskie nadal nie uczestniczyło w wojnie.

²²¹ L. Kolankowski, *Dzieje Wielkiego Księstwa Litewskiego*, t. I, Warszawa 1930, s. 281, 290–293; S.M. Kuczyński, K. Górski, *Lata wojny trzynastoletniej w „Rocznikach czyli Kronikach” inaczej „Historii Polski” J. Długosza (1454–1466)*, cz. 1, Łódź 1964, s. 46–47, 59, 73–74.

²²² M. Biskup, *Wojny Polski z Zakonem Krzyżackim (1308–1521)*, Gdańsk 1993, s. 220–222.

²²³ K. Górski, *Pomorze w dobie wojny trzynastoletniej*, Poznań 1932, s. 184–256.

Udział chorągwi tatarskich z Litwy został ustalony tylko dla pewnych okresów. Był w zasadzie stały, ale ograniczony liczebnie. Król na wojnie w Prusach dysponował nieprzerwanie tatarskim oddziałem przybocznym, niezbędnym do szybkiej i dalekiej służby informacyjnej. Nie wiadomo, na jakiej podstawie i dlaczego Maciej Strykowski napisał, że w r. 1455 W. Ks. Litewskie zmobilizowało pomoc zbrojną dla Polski jakoby w liczbie ośmiu tysięcy jazdy: pięciu tysięcy wojowników utworzonych z pocztów książąt, możnych i dworzan litewskich oraz trzech tysięcy Tatarów²²⁴. Informacja ta nie jest niczym potwierdzona, a nawet wykluczona. Przestrzegano bowiem bardzo, aby zachować w tej sprawie neutralność W. Ks. Litewskiego i nie wystawiać ziem litewskich na zniszczenie ze strony krzyżackiej.

W prowadzonych walkach oddziały tatarskie z Litwy poświęcone zostały najczęściej w kampanii letniej 1458 roku na ziemi chełmińskiej i przy oblężeniu Malborka od 10 sierpnia 1458 r. J. Długosz podał wiadomość, że w działaniach tych uczestniczyło czterystu Tatarów litewskich. Źródła krzyżackie liczbę tę podnoszą, zapewne celowo, do sześciuset²²⁵. Według zakonu oddział Bernarda Szumborskiego został rozbity i rozproszony przez wojowników tatarskich w dniach 29 lipca – 1 sierpnia 1458 r. J. Długosz podał wiadomość o działaniach podjazdów tatarskich pod Malborkiem i Sztumem w r. 1460. Lekka jazda tatarska tradycyjnie pełniła zadania zwiadowcze i patrolowe. Było także oczywiste, że podczas wojny Tatarzy stanowią oddział przyboczny króla Kazimierza. „Była to jego gwardia, odznaczająca się niewątpliwie odwagą i przywiązaniem do osoby hospodara”²²⁶.

²²⁴ M. Strykowski, *O początkach, wywodach, dzielnościach, sprawach rycerskich i domowych sławnego narodu litewskiego, żemojskiego i ruskiego*, opr. J. Radziszewska, Warszawa 1978, s. 491, 500.

²²⁵ J. Długosz, *Roczniki sub anno 1458*; S.M. Kuczyński, K. Górski, *Lata wojny trzynastoletniej*, s. 106; M. Biskup, *Wojny Polski z Zakonem*, s. 232 i 238; tutaj błędnie.

²²⁶ S. Kryczyński, *Kronika wojenna Tatarów litewskich*, wyd. J. Tyszkiewicz, Gdańsk 1997/8, s. 24.

Wojna ciągnęła się latami. Fragmentaryczne wiadomości z pola walki, jaką toczono w różnych zakątkach Prus i Pomorza, zachowały się najczęściej przypadkowo w różnych źródłach. Wiadomo, że walki nasiliły się w 1460 r. Także aktywność bojowa Tatarów w okresie 1461–1462 była większa lub dokładniej śledzona przez wroga. Dowódcy krzyżacy, nauczeni doświadczeniem, obawiali się niespodzianych akcji dokonywanych przez zagony lekkiej jazdy. Oczywiście ograniczona liczebność i rodzaj uzbrojenia wyłączały wojowników tatarskich z większych bitew i operacji zdobywania warownych miast i zamków. Ich podstawową bronią nadal pozostawały łuk, szabla i krótka włócznia.

W początkach sierpnia 1461 r. pospolite ruszenie z Wielkopolski, posiłki od książąt mazowieckich i chorągwie nadworne wraz z Tatarami litewskimi zebrały się pod Inowrocławiem. Krzyżacy obawiali się uderzenia na północ, ale król skierował całe te siły pod Chojnice, gdzie stacjonowały do końca września²²⁷. Następnie król zdecydował działać prewencyjnie. Należało utrudnić drogę przejazdu z zachodu posiłków i zaopatrzenia dla zakonu. Uformowano grupę uderzeniową jazdy, liczącą 600 koni, w której znalazł się oddział tatarski. Wojska te spustoszyły ziemie Księstwa Szczecińskiego, sojusznika zakonu. Obrona, zaskoczonego księcia Eryka szczecińskiego była nieudolna, jego wojsko zostało szybko rozproszone i nie mogło stanąć do poważniejszej bitwy. „Zdobycz [z Księstwa Szczecińskiego] przywieziono do obozu [pod Chojnicami] i tutaj rozprzedano”, zapisał J. Długosz. Około 30 września 1461 r. król zdecydował rozpuścić wojsko z obozu pod Bydgoszczą. Zimą bowiem poważniejsze działania zamierały. „Tatarów nagrodziwszy odesłał do Litwy, a chociaż panowie rada żądali od króla, aby Tatarów z innymi Polakami [tzn. innymi wojskami zaciężnymi] posłał do Prus Dolnych, do czego Tatarzy wyrażali gotowość i ochotę, w żaden sposób nie dał się

²²⁷ Inowrocław 16.07.–15.08.1461 r., Friedland (Debrzno) 25.08.1461, Chojnice 22–29.09.; *Itinerarium Casimiri IV, Spuścizna Fryderyka Papée*, Biblioteka PAU, Kraków, rkp. 2235.

na to namówić²²⁸. Przy królu pozostała jak zwykle mała rota tatarska.

W najobszerniejszej monografii poświęconej wojnie trzy-nastoletniej dano wiarę propagandowym pismom krzyżackim. Orszaki poselskie z Rusi, niezależnej lub zagrożonej przez Moskwę, mylono lub tendencyjnie opisywano jako posiłki zbrojne nadsyłane z Chanatu Krymskiego dla króla Kazimierza²²⁹. Również przypuszczenie, że król był niechętny, żeby na szerszą skalę postłu-giwać się „poganami” w walce z Zakonem, jest chybione. Wojska przyjaznego Polsce chana Hadzi Gireja pozostawały w rezerwie do przeciwdziałania nieprzyjaznym akcjom Ordy i Moskwy.

Rok później wywiad krzyżacki doniósł, że król Kazimierz przyjechał wraz z żoną Elżbietą do Nieszawy nad Wisłą. Wtedy, późnym latem 1462 roku, przedsiębiorczy dowódca krzyżacki Bernard Szumborski dokonał zbrojnego wypadu pod Nieszawę. Krzyżacki oddział podpłynął pod miasto i podpalił przedmieścia. „Nieprzyjaciele wysiadłszy [z łodzi], wpadli między dworzan królewskich, ale gdy im się nie udało wyrządzić królowi szkody w ludziach i koniach [...] uciekli i wsiedli na statki [...]”. Dworzanie królewscy razem z Tatarami przybocznymi skoczyli na konie i puścili się za napastnikami w pogoń. „Z łuków wszystkich [napastników uciekających], oprócz ośmiu wystrzelali”²³⁰.

W późniejszym opisie tych wydarzeń, drugorzędnych militarnie ale dotyczących osobistego zagrożenia osoby króla z żoną, M. Strykowski mylnie połączył wydarzenia z Nieszawy z bitwą stoczoną koło Pucka i Świecina. Wiadomości powyższe zatytułował: *Tatarowie ich z Litwą z łuków przeszywali, Polacy zaś wręcz drugich siekąc pokładali*²³¹. Odtworzył jednak przebieg walki wedle własnej oceny. Tatarzy i dworzanie (Litwa) ostrzelali napastników z łuków.

²²⁸ J. Długosz, *Roczniki sub anno 1461*.

²²⁹ M. Biskup, *Trzynastoletnia wojna*, s. 594. Autor ten przejął terminologię krzyżacką. W XV w. wszyscy Tatarzy europejscy byli muzułmanami.

²³⁰ J. Długosz, *Roczniki sub anno 1462*.

²³¹ M. Strykowski, *O początkach*, s. 507–508.

Dworzanie chwycili za szable i siekąc nimi, wyparli napastników do łodzi czekających przy brzegu.

M. Strykowski opisał także zwycięstwo pod Świecinem, gdzie polskimi oddziałami dowodził Piotr Dunin. Na wiadomość o starciu król wysłał mu posiłki pod dowództwem rotmistrza Wojciecha Górskiego. Składały się one z oddziałów dworskich i części roty przybocznej Tatarów. Odsiecz została zatrzymana przez wrogów przy przeprawie przez Wisłę i nie mogła na czas połączyć się z Duninem. Wtedy – jak napisał M. Strykowski: „Górski na innym miejscu wnet się przepawił, a Tatarzy litewskie na czoło wystawił”. Tatarzy jak zwykle walczyli w awangardzie i ubezpieczeniu podążających spieszenie oddziałów²³². Pod koniec wojny 1465–1466 rot tatarskich nie było dużo. Król opłacał je z własnej kiesy, a wojna się przeciągała. Pozostawił zatem pod bronią tylko ograniczoną ich liczbę. Nawet w toku największych zmagania militarnych trzeba się liczyć jedynie z kilkoma setkami Tatarów (300–400). Zaciągnięto z Litwy – na 1–2 kwartały (3–6 miesięcy) służby – co najwyżej sześciuset tatarskich wojowników. Podobna liczebność i charakter udziału doborowych wojowników tatarskich miała miejsce 50 lat później. W roku 1520 na służbę w wojskach koronnych przyjęto najwyżej cztery setki Tatarów z Litwy. Przez całą wojnę 1519–1521 nie zanotowano większej grupy tatarskiej²³³.

Wojna trzynastoletnia (1454–1466) toczyła się podczas ważnych zmian w układach politycznych nad Morzem Czarnym. Chanem krymskim był wówczas Hadzi Girej, rządzący w latach 1449–1466²³⁴. W czasie omawianej wojny polsko-krzyżackiej oficjalnie zrzekł się zwierzchnictwa (i opłat) nad Rusią południowo-zachodnią (Kijowszczyzna, Podole) (22 września 1461 r.). W latach 1460–1462 prowadzono rozmowy polsko-tureckie, w których sułtan roz-

²³² Por. K. Górski, *Pomorze w dobie wojny trzynastoletniej*, Poznań 1932, s. 161–170.

²³³ Por. J. Tyszkiewicz, *Ostatnia wojna z Zakonem Krzyżackim*, Warszawa 1991, s. 103–116.

²³⁴ A. Gajworonskij, *Sozwiezdie Gerejew*, Simferopol 2003, s. 10–11.

ważał zawarcie sojuszu z królem Kazimierzem Jagiellończykiem. Polski władca zgodził się wówczas na formalną protekcję dla miasta Kaffy (1 lipca 1462 r.), ważnego portu nad Morzem Czarnym. W roku 1462 umierający wielki książę moskiewski Wasyl Wasylewicz polecił swego syna Iwana III opiece Kazimierza Jagiellończyka. Miał do niego zaufanie.

Kłęska pod Chojnicami, poniesiona na początku wojny, spowodowała, że gospodarz mołdawski Jan Piotr Aron dobrowolnie uznał się lennikiem Turcji (1455). Natomiast jego następca, gospodarz Stefan Wielki, złożył przysięgę wierności Polsce (1459) i formalnie został wasalem Kazimierza Jagiellończyka (2 marca 1462 r.)²³⁵. Ale walka o wpływy i zwierzchność nad Mołdawią dopiero się zaczynały. Ogólna sytuacja w tej strefie była niestabilna. Rosnąca w potęgę Turcja, zwłaszcza po zajęciu Konstantynopola, ambicje terytorialne wielkich książąt moskiewskich i chanów, tworzyły atmosferę zagrożenia dla sąsiadów²³⁶. Tak więc pokonanie zakonu w 1466 r. i utworzenie Prus Królewskich uznać należy za duży sukces polskiego króla Kazimierza. W zwycięstwo to wnieśli swój wkład orężny również Tatarzy litewscy.

²³⁵ B. Stachoń, *Polityka Polski wobec Turcji i akcji antytureckiej w XV w.*, Lwów 1930, s. 170–171.

²³⁶ *Osmanskaja imperija i strany centralnoj, wostocznaj i jugowostocznaj Jewropy w XV–XVI w.*, red. S.N. Wasilenko i in., Moskwa 1984, s. 59–82.

4. Mogiły pod Sokalem. Bitwa z Tatarami krymskimi 2 sierpnia 1519 r.

Najwięcej najazdów Tatarów krymskich na południowe ziemie W. Ks. Litewskiego i Polski nastąpiło w XVI i XVII stuleciu. Ziem uprawnych na Krymie nie było dużo. Większość ludności żyła z wypasu stad bydła i koni w stepie. W nielicznych miastach przeżywała ludność nietatarska. Rzemieślnikami i kupcami byli Grecy, Włosi i miejscowi Karaimi. Kaffa, duże miasto z portem oraz operatywnym samorządem, pozostawała formalnie kolonią Genui. Dochodami starszyny plemiennej Tatarów były przede wszystkim łupy wojenne i jasyr uprowadzony z sąsiednich państw i terytoriów zasiedlonych przez niezależne jeszcze plemiona nadwożańskie. Jasyr, czyli uprowadzeni ludzie, zapewniał dochody przy wykupie uprowadzonych, a także niewolniczą pracę w gospodarce. Uprowadzonych sprzedawano w Kaffie Turkom i Wenecjanom. Był to opłakany interes, uprawiany dla zysku także przez chrześcijańskich pośredników.

Tatarzy krymscy najchętniej organizowali najazdy na ziemie W. Ks. Litewskiego, W. Ks. Moskiewskiego oraz księstwa od nich zależne. Dlatego tamtejsi władcy starali się zapobiegać najazdom krymskim, prowadząc z chanami negocjacje i opłacając ich neutralność. Wysyłane „dary”, „podarki” i wypłaty w gotówce dla chana, jego synów i starszyny plemiennej, głównie klanu Szirinów – wstrzymywały najazd. Ale mógł on nastąpić już po niecałym roku albo nawet szybciej, jeżeli na Krymie był nieurodzaj i głód. Czasem decydowała zmowa synów chana i dostojników. Po takim najeździe, pomimo układu i „podarków”, chan uciekał się do różnych tłumaczeń wobec Wilna czy Moskwy. Wygrywał zresztą na rywa-

lizacji Wilna z Moskwą, ustalając szybszą lub większą „wypłatę” za wstrzymanie najazdu²³⁷.

Znając rodzaj i słabość gospodarki Krymu, sułtan pozwalał chanowi Mengli Girejowi (1476–1515) prowadzić najazdy i wchodzić w okresowe sojusze z sąsiadami dla zapewnienia dochodów i łupów. Przeciętny wojownik tatarski mógł mieć z rabunku monety, wartościowe przedmioty i udział w sprzedaży jasyru. Znacznych jeńców wykupywano lub wymieniano.

Mengli Girej był zachęcany przez Iwana III moskiewskiego do najazdów na Litwę. Wielki książę moskiewski atakował W. Ks. Litewskie i żądał od Aleksandra (wielkiego księcia litewskiego i króla Polski) uznania siebie za władcę całej Rusi i płacenia z Kijowszczyzny daniny Mengli Girejowi. Dalsze militarne sukcesy moskiewskie, klęska Litwinów w bitwie nad Wiedroszą 15 lipca 1500 r. zmusiły króla do ustępstw, w rezultacie których zawarł z Iwanem III 6-letni rozejm i oddał Moskwie dużą część wschodniego terytorium W. Ks. Litewskiego (1503).

Książę moskiewski dostał ziemie położone na wschód od Wielkich Łuków na północy, przez Jelnię, Czernihów i okolice Glińska, aż do środkowego brzegu Worskli na południu. Przyłączono więc do W. Ks. Moskiewskiego całe ziemie Siewierszczyzny i Czernihowszczyzny. Ten stan rzeczy najlepiej sprawdzić na mapach, np. w *Atlasie historycznym Polski*. Kolejne najazdy krymskie nastąpiły w latach 1503, 1505 i 1506. Siłom pospolitego ruszenia litewskiego udało się rozbić obozowisko tatarskie (tzw. kosz) i uwolnić jasyr zgromadzony w Klecku nieopodal Nieświeża (5 sierpnia 1506 r.). Ten głęboki najazd tatarski był uzgodniony z Wasylem III moskiewskim. Kolejna duża wyprawa moskiewska, podjęta jesienią 1507 roku, skierowana została na południe,

²³⁷ Por. prace autorów: L. Kolankowski, K. Pietkiewicz, K. Pułaski, S. Herbst, S. Kuczyński, także zbiory prac, pod red. B. Grekowa (1963, 1984) i in. Zob. *Materiały do dziejów dyplomacji polskiej: 1486–1516. Kodeks zagrzebski*, opr. i wyd. J. Garbacik, Wrocław 1966; ostatnio – J. Tyszkiewicz, *Polska i Litwa Jagiellonów na przelomie XV i XVI stulecia*, Warszawa 2019.

na Mściśław i Kryczew nad rzeką Desną. Tym samym złamano rozejm z 1503 r.

Po śmierci Aleksandra Jagiellończyka królem Polski został jego brat Zygmunt I (24 stycznia 1507 r.). Walka między stronnictwami możnowładczymi w W. Ks. Litewskim, doprowadziła do buntu Michała Glińskiego i jego stronników. Nie mając dostatecznego poparcia do walki z królem, Gliński ze stronnikami uciekł do Moskwy (wiosna 1508 r.), prosząc Wasyla III o wsparcie zbrojne. Silne oddziały moskiewskie zostały jednak rozbite przez Litwinów w bitwie pod Orszą (19 lipca 1508 r.). Ta porażka zatrzymała okresowo ekspansję Wasyla III na zachód. Zygmunt I zawarł wówczas z Wasylem III tzw. pokój wieczysty (bez terminu) 8 października 1508 r.²³⁸ Gliński ze stronnikami pozostał w Moskwie. Jednak już w roku 1512 wznowiły się walki z Moskalami i trwały do roku 1514. Litwa straciła wtedy na rzecz Wasyla III ważny militarnie i politycznie Smoleńsk. Zdecydował rujnujący mury ostrzał stu pięćdziesięciu dział moskiewskich i zdrada wśród załogi obrońców miasta. Zdrajcą okazał się żołnierz zaciężny, znajomy Glińskiego. Jednakże Litwa zmobilizowała siły i 8 września 1514 r. armia dowodzona przez księcia Konstantyna Ostrońskiego odniosła ważne zwycięstwo pod Orszą. Wzięto do niewoli dowódców moskiewskich. Powstrzymano ekspansję Wasyla III, ale Smoleńsk został stracony dla Litwy.

Tymczasem dla Polski narastało niebezpieczeństwo ze strony zakonu krzyżackiego. Konflikt z nowym wielkim mistrzem księciem Albrechtem Hohenzollernem zaognił się. Albrecht, wbrew przyjętym przez zakon postanowieniom pokoju toruńskiego z r. 1466, odmówił złożenia hołdu królowi polskiemu i zaczął organizować sojuszników do wojny z Zygmuntem I. Po dłuższych negocjacjach (1514–1518) zawarł sojusz zbrojny z Wasylem III. Władca moskiewski obiecał dostarczyć duże sumy w srebrze dla opłacenia wojsk najemnych z Europy. Dyplomacja cesarska działała sprawnie. Cesarz Maksymilian I (1493–1519) także zawarł potajemne porozumienie z Wasylem III, skierowane prze-

²³⁸ S. Herbst, *Wojna moskiewska: 1507–1508* [w:] *Potrzeba historii, czyli o polskim stylu życia. Wybór pism*, t. 2, Warszawa 1978, s. 231–257.

ciwko polskiemu władcy. Jesienią 1514 r. cesarz postępował jak wróg Polski. Zatrzymał korespondencję Zygmunta I wiezioną do Stolicy Apostolskiej i uwolnił prowadzonych do Rzymu moskiewskich jeńców spod Orszy. Cesarz był jednak wyrachowany i nie zamierzał dotrzymać zobowiązań wobec Moskwy i „natychmiast uderzać” na Zygmunta I. Wtedy Władysław Jagiellończyk, władca Węgier, zaproponował zorganizowanie w Wiedniu zjazdu monarchów i osobistą dyskusję między Maksymilianem I a Zygmuntem I²³⁹.

Wstępne negocjacje ciągnęły się miesiącami, od kwietnia do września 1515 r. Ostatecznie cesarza Maksymiliana I w negocjacjach zastąpił kardynał Mateusz Lang. Cesarz zrezygnował z udzielania pomocy wielkiemu mistrzowi Albrechtowi w konflikcie z Polską i zerwał przyrzeczenia dane Wasylowi III, że będzie walczył przeciw Zygmuntovi I. Groźba koalicji wojennej przeciwko W. Ks. Litewskiemu i Polsce została zlikwidowana, ale wojna między Zakonem i Polską była nieunikniona. W każdej chwili mógł przyłączyć się do niej chan krymski, dokonując najazdów nawet co kilka miesięcy. Wasyl III wołał dawać pieniądze zakonowi zamiast na utrzymanie swojego wojska. Kolejne uzgodnienia między Królewcem i Moskwą nastąpiły w latach 1517, 1518 i 1519. 1 kwietnia 1515 roku zmarł stary chan Mengli Girej, a wiosną 1519 r. Wasyl III zawarł z nowym chanem, Mehmedem Girejem, sojusz skierowany przeciw Litwie i Polsce. Tak więc nad państwem Zygmunta I zawisło zagrożenie ze strony trzech przeciwników. Tatarzy i Moskwa atakowali zwykle bez uprzedzenia. Tylko zakon trzymał się zasady wypowiedzania wojny, tzn. wysyłania zawiadomienia, że rozpoczyna wojnę. Data ta nieuchronnie się zbliżała.

W lipcu 1519 r. zagony tatarskie wdarły się na Ruś, Kijowszczyznę i Wołyń, przeprowiły się na zachodzie przez Bug i grasowały w Lubelskiem i Zamojskiem. Tutaj gromadziły obfity jasyr. W sierpniu 1519 roku, czyli kilkanaście dni później, liczne wojska moskiewskie trzema oddzielnymi korpusami pustoszyły ziemie W. Ks. Litewskiego. Docierały na zachodzie do Krewa i Oszmiany.

²³⁹ K. Baczkowski, *Zjazd wiedeński 1515. Geneza. Przebieg. Znaczenie*, Warszawa 1975.

W tym czasie trwały jeszcze negocjacje przedstawicieli Zygmunta I i Albrechta. Po wypowiedzeniu wojny 28 grudnia 1519 r. rozpoczęto walki graniczne polsko-krzyżackie²⁴⁰.

Na wiadomość o wdarciu się Tatarów na Wołyń i za Bug, na terytorium rdzennej Polski zarządzono koncentrację pospolitego ruszenia i chorągwi dworskich w Sokalu nad górnym Bugiem. Gromadzone naprędce siły nie były dostateczne. Oddziały pod bronią stacjonowały wówczas w centrum i na północy kraju, gotowe do obrony przed uderzeniem krzyżackim. Młodzież dworska z Małopolski nie miała doświadczenia, nie podlegała stałemu dowództwu starych rotmistrzów. Wojska gromadzone pod Sokalem nie poddały się dowództwu doświadczonemu wodza księcia Konstantego Iwanowicza Ostrońskiego, ponieważ reprezentował wojsko litewsko-ruskie z W. Ks. Litewskiego.

Bitwa stoczona 2 sierpnia 1519 roku z Tatarami krymskimi pod Sokalem została przegrana. Straty osobowe wśród rycerstwa polskiego były znaczne. Podległe księciu Ostrońskiemu oddziały z Wołynia poniosły mniejsze straty, ponieważ sprawnie wykonywały rozkazy swego wodza. Poległo w nierównej walce kilkunastu dobrych rotmistrzów, którzy przyłączyli się do małopolskiej młodzieży rycerskiej. Żaden z nich nie potrafił zapanować nad młodzieżą. Była to klęska: wróg nie został zatrzymany, jego straty były nieznaczące, uprowadził bezkarnie cały jasyr i zagrabione stada bydła, głównie z Lubelskiego.

Krytyczny opis bitwy podał Marcin Bielski, 32 lata po wydarzeniach, kiedy jeszcze dobrze o nich pamiętano²⁴¹. Tekst zaczyna się od informacji o równoczesnym najeździe armii Wasyla III na centralne ziemie W. Ks. Litewskiego. Cytujemy²⁴²:

²⁴⁰ J. Tyszkiewicz, *Ostatnia wojna z Zakonem Krzyżackim: 1519–1521*, Warszawa 1991, s. 37–58.

²⁴¹ Marcin Bielski (ok. 1495–1575) napisał *Kronikę wszystkiego świata*, Kraków 1551. Syn jego, Joachim Bielski, wyodrębnił z niej i opublikował *Kronikę Polski*, Kraków 1597.

²⁴² Tekst cytujemy wg wydania: *Kronika polska Marcina Bielskiego*, t. 2, ks. 5, wyd. K.J. Turowski, Sanok 1856, s. 1007–1009. W nawiasach podajemy objaśnienia.

Wtedy Wasyl w. ks. moskiewski, pobratawszy się z carem perekopskim [tzn. chanem krymskim] i upominkami go ująwszy, wyprawił go z 40 tys. (wojowników tatarskich) na niszczenie Rusi Zygmunta I, a sam też do Litwy, z drugiej strony miał wtargnąć. Tatarzy w lipcu [1519], przez Wołyń aż do rzeki Bugu doszli. Przebywszy Bug – ogniem i szablą, lwowskie, bełskie, lubelskie województwa wojowali i ludu pospolitego wielki jasyr wzięli. Przeciw nim żołnierze nasi polscy wyprawili się ze szlachtą ruską [pospolitym ruszeniem z Wołynia], do której też ks. Konstantyn [hetman, Ostrogski] przybył ze swoimi ludźmi [tzn. oddziałem prywatnym]. Wtedy Tatarzy, wracając już [z terenu Lubelskiego] i wielkie tłumy ludzi i bydła pędząc przed sobą, nasi naszli, którzy [tj. Tatarzy] jak szarańcza pole wszystkie zakryli.

Doświadczony wódz, książę Konstanty Iwanowicz Ostrogski²⁴³, ocenił, że siły polskie i jego ruskie są niedostateczne do bitwy. „Naszych wszystkich” było ok. pięciu tysięcy, a Tatarów do 80 tysięcy. Radził polskiemu rotmistrzom umieścić oddziały nad wodą i bagnami przy rzece, żeby nieprzyjaciel nie mógł dominować w polu. Uważał, że powinny czekać na prawym (wschodnim) brzegu Bugu i atakować kolejne grupy Tatarów w trakcie przeprawy przez rzekę. Tatarzy będą się przeprawiali ze zdobyczami, chcąc wycofywać się w kierunku Morza Czarnego. Roztropniejsi przyznawali mu rację, młodzi rycerze ganili bojaźliwość hetmana i zarzucali mu, że zazdrości sławy, którą Polacy mogą tutaj osiągnąć. Radził też hetman, aby jeszcze dzień poczekać na posiłki, które mogą nadejść z Podola.

Ale gdy młódz tego nie chciała słuchać i jeszcze hetmanowi łajała, Konstantyn się rozgniewawszy, odjechał [czyli opuścił tę radę wojenną].

Polские oddziały zaczęły się przeprawiać przez Bug na lewy (tj. zachodni) brzeg, gdzie znajdowało się pogorzelisko po spalonym miasteczku Nowy Sokal. Tutaj rycerze napotkali niespodzianie (nie zrobili wcześniej rozeznania terenu) na pozostałości zabudowy

²⁴³ Książę Konstanty Iwanowicz Ostrogski (1460–1530), wielki hetman litewski zwany Scypionem Ruskim.

i liczne piwniczki przy domostwach, które stały się teraz pułapkami, zapadając się pod końmi obciążonymi jeźdźcami i ich bojowym wyposażeniem. Polacy z tej spalonej zabudowy nie potrafili się szybko wydostać. Tatarzy zaś z kilkudziesięciu metrów celnie ich ostrzeliwali z łuków, zabijając konie i rycerzy.

Co widząc Konstantyn w innym miejscu brodem [przez Bug] swoich Wołyńców przeprowił, Polakom na ratunek.

Tutaj dodać można, że wojownicy księcia Ostrogskiego mieli także łuki i mogli nawiązać walkę z Tatarami na dystans. Wtedy Polacy wyjechali na pobliskie pola i rozpoczęli walkę.

Na roli zaoranej bitwa była, która końmi wzruszona, kurzawę wielką uczyniła, że naszym [Polakom] prawie wzrok odjęła; wtedy Tatarzy łatwo naszych odeszli [...] Konstantyn biegając upominał, wołał, serca tak Polakom, jak i Wołyńcom dodając. Aż na ostatek naszym siły ustały. Konstantyn, Maciej Kamieniecki wojewoda podolski i Stanisław Chodecki marszałek koronny widząc, że Tatarzy przeważyli, odjechali na zamek Sokalski²⁴⁴, na lepszy czas *repetam pugnam* [tj. powtórna walkę] chowając. Tatar poległo 4 tys., Polaków i Litwy [tj. Wołyńców] dwanaście set. Ta porażka [miała miejsce] 2 sierpnia. Tę porażkę upór ludzi młodych i niesłuchanie starszych uczyniło.

Młodego rycerza Frydrusza Herburta oskarżano, że przyczynił się do klęski, bo wyjątkowo perorował, żeby natychmiast podjąć bitwę. Kiedy tłumy Tatarów ze zdobyczą przeprowiły się bezkarnie przez rzekę, Herburc samotnie zaatakował oddział tatarski. Zrobił to z żalu za poległymi przyjaciółmi. Zginął, szybko rozsiekany szablami.

Opis bitwy zakończył M. Bielski stwierdzeniem:

Król o porażce usłyszawszy, szlachtę z Małopolski, w skok obesał [natychmiast wezwał pod broń] i sam z Krakowa do Sandomierza przyjechał, aby Tatary, gdyby odwrotu nie uczynili, ziemi [w Małopolsce] nie pustoszyli.

²⁴⁴ Mały zameczek przy mieście Sokal, na prawym, wysokim brzegu Bugu.

O bitwie można zrobić jeszcze kilka uwag²⁴⁵. Miejsce zgromadzenia sił do obrony w Sokalu nad Bugiem dawało szansę połączenia oddziałów małopolskich z siłami pospolitego ruszenia z Wołynia. Bug stanowił granicę pomiędzy Królestwem Polskim i W. Ks. Litewskim. Miasto Sokal, zbudowane na wysokim, wschodnim brzegu, sprzyjało koncentracji. Na lewym, zachodnim brzegu Bugu były rozlewiska i bagna, dalej ciągnęła się równina z polami uprawnymi. W górę rzeki, na południe od miasta, znajdował się szeroki bród, przez który wojska lub stada bydła mogły przechodzić. Tatarzy znali dobrze ten teren i zapewne zaplanowali tędy wygodną drogę odwrotu z bydłem i zgromadzonym jasyrem. Właśnie przy tej przeprawie książe Konstanty Iwanowicz Ostrogski radził atakować kolejno przepływające się oddziały tatarskie.

Przeprowadzając się przez rzekę, Tatarzy nie mogli strzelać z łuków. Zanim zdołali wyjeżdżać na brzeg wschodni, stawali się łatwiejszym obiektem ataku Polaków i Wołynian. Wstępna walka Polaków na zaoranych polach na zachodnim (polskim) brzegu, bez osłony własnych łuczników (łuki mieli tylko Wołynianie), była skazana na porażkę. Rycerze polscy mieli ciężkie konie i ciężkie uzbrojenie. Zamierzali atakować kopiami, a później walczyć szablami. Pomoc Wołynian nastąpiła dopiero po pewnym czasie, bo musieli się przeprowić, żeby dołączyć do walczących. Tatarzy przeważali w boju wielką liczbą.

Pod Sokalem chorągwie polskie liczyły około półtora tysiąca ludzi, ale z czeladzią, słabiej uzbrojoną i różnej wartości bojowej. Żadnym sukcesu młodym rycerzom, synom dostojników małopolskich, brakowało doświadczenia. Na naradzie przed bitwą byli agresywni i przemądrzali. Siły polskie i ruskie osiągały zapewne liczbę ośmiu tysięcy żołnierzy. Wyprawa tatarska Bahadyra Gireja, z którą podjęto walkę, liczyła najmniej 20 tysięcy jezdnych. Tylko

²⁴⁵ Bitwie tej poświęcony został artykuł: J. Tyszkiewicz, *Sojusze nieprzyjaciół i bitwa pod Sokalem, 2 sierpnia 1519 r.* [w:] *Afryka. Orient. Polska. Prace ofiarowane prof. A. Dziubińskiemu w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*, red. S. Kuczyński i in., Warszawa 2007, s. 145–154.

przy sprawnym dowodzeniu starciami z kolejnymi grupami tatarskimi można było liczyć na częściowe sukcesy. Zamierzenia, żeby rozbić osłonę i uwolnić prowadzony jasyr, nie były wykonalne.

M. Bielski podał straty bitewne obu stron, zgodnie z ówczesnymi ocenami. Tatarów miało zginąć około czterech tysięcy, Polaków i Rusinów tysiąc dwustu²⁴⁶. Prawdopodobnie straty tatarskie były mniejsze, gdyż teren i warunki walki zdecydowanie sprzyjały najeźdźcom. Większość poległych Polaków była dobrze znana, zwłaszcza grupa rotmistrzów i synowie dostojników. M. Bielski wyraził w pełni słuszną ocenę, że w tej bitwie zawiodło dowodzenie. Doświadczony wódz, hetman wojsk litewskich, książę Konstanty Iwanowicz Ostrogski, został zlekceważony i odsunięty od dowodzenia całością zgromadzonych wojsk. Rezultaty tego okazały się żałosne. Z ogólnej sytuacji, jaka zaistniała 2 sierpnia 1519 roku, wynika, że bitwa nie była do wygrania. Tatarzy, mając dużą przewagę liczebną i duże łupy, nie byli zainteresowani w przeciąganiu walki. Myśleli raczej o kolejnej napaści za kilka miesięcy.

²⁴⁶ *Kronika polska* Marcina Bielskiego, s. 1009.

5. O generale Józefie Bielaku (1741–1794) z Podlasia

Ziemia Nowogródzka stanowiła południową część Litwy właściwej, czyli etnograficznej. Dopiero w początkach XIV w. książęta litewscy swoją władzę sięgnęli dalej na południe, za Niemen. Wielki książę Giedymin osiedlał w Nowogródzczyźnie grupy Tatarów. Niedawno odnalezione dokumenty kościoła parafialnego w Nowogródku przedstawiają kopie i wypisy ze źródeł, od roku 1573 do 1759, oraz niektóre późniejsze oryginały. W sumie tworzą dokumentację dotyczącą własności różnych posiadaczy, którą prowadzili proboszcze parafii nowogródzkiej w związku z licznymi zatargami granicznymi ziem parafialnych z okolicznymi ziemianami tatarskimi, m.in. w latach 1674, 1722, 1731, 1745, 1747 i 1763. Były to rodziny tatarskie, np. Łowczyckich i Koryckich (1674), zaś w późniejszym okresie Ułanowie, Dowgiałowie, Bielakowie i Buczaccy (1747, 1763)²⁴⁷. Wszystkie miały swoje majątki rozproszone na Litwie, mieszając się i wiążąc rodzinnie z miejscową szlachtą, zwłaszcza po przyjęciu chrześcijaństwa (np. Dowgiałowie)²⁴⁸.

Bielakowie występują w źródłach XVII-wiecznych jako gałąź starego rodu Kalinów. Mężczyźni z Kalinów, poświadczeni w XVII- i XVIII-wiecznych spisach wojskowych, związani byli z ziemią

²⁴⁷ Plik dokumentów Plebanii Nowogródzkiej, z *Summariusza Generalnego Diecezji Wileńskiej*, z dn. 5.III 1830, k. 6; obecnie w Archiwum Zamku Królewskiego w Warszawie.

²⁴⁸ Por. J. Tyszkiewicz, *Tatarzy w nowogródzkich stronach. Z dziejów Litwy, Rusi i Polski* [w:] Adam Mickiewicz. *Pamiętnik Konferencji w Nowogródku: 22–25 VI 1992*, St. Petersburg 1993, s. 64–73.

kowieńską do początków XX w.²⁴⁹ W roku 1665 Bielakowie procesowali się z wdową po ich wuju, Aleju Kalinie. Wiadomo też, że rodzeni bracia Bielakowie, Józef i Samuel, sprzedali w 1761 r. swoją część majątności w Łowczycach w woj. nowogródzkim. Syn Samuela – Józef – urodził się jeszcze w Łowczycach (1741) i zgodnie z tradycją rodzinną został wojskowym. Już w r. 1762 r. miał stopień pułkownika w wojskach litewskich. W r. 1763 otrzymał od króla Stanisława Augusta Poniatowskiego tzw. donację na Podlasiu, mianowicie wieś Koszoły w województwie brzesko-litewskim²⁵⁰. Donacja królewska polegała na przekazaniu majątku ziemskiego obdarowanemu „w dożywocie”. Po śmierci korzystającego z niej wracała do ręki królewskiej. J. Bielak dbał o rodzinę. Z ubieranych oszczędności z żołdu, po dwudziestu latach służby wojskowej, zakupił w roku 1783 wraz z żoną Urszulą z Łosiów dwie wsie: Kościeniewicze i Wólkę; Koszoły nadal posiadał. W ten sposób został obywatelem Królestwa Polskiego. Posiadanie na Podlasiu 46 wólk ziemi potwierdzone zostało osobnym przywilejem króla Stanisława Augusta Poniatowskiego 13 września 1765 r.

Józef Bielak (1741–1794) od młodości służył w wojsku i stosunkowo szybko awansował. W 1762 był już pułkownikiem wojsk Straży Przedniej W. Ks. Litewskiego. Szybki awans wynikał z zasług, które zgromadził, intensywnie uczestnicząc w tzw. wojnie siedmioletniej (1756–1763). Udział tatarskiej jazdy w tym konflikcie wynikał z faktu, że królem Rzeczypospolitej był wówczas August III, elektor saski, władca przyległej Saksonii. Wojna siedmioletnia miała charakter europejskiej, a nawet światowej, ponieważ w miarę rozpalania się zmagają z Prusami sojusznicy obu stron podjęli walki na terenie Ameryki Północnej i w Indiach.

²⁴⁹ S. Dziadulewicz, *Herbarz rodzin tatarskich w Polsce*, Wilno 1929: Kalinowie h. Trąby, później h. Jelita, s. 144–145, Bielacy h. Złote kolumny w polu czerwonym, wywodzeni są od Kalinów, tamże s. 62–64. Por. S. Dumin, *Herbarz rodów tatarskich W. Ks. Litewskiego*, Gdańsk 1999, s. 36–37.

²⁵⁰ A. Boniecki, *Herbarz polski*, Warszawa 1899, cz. 1, t. I, s. 212; S. Dziadulewicz, *Herbarz, Bielakowie*, s. 63.

Początkowo ambitny August III zabiegał o następstwo tronu w Austrii. W r. 1751, dzięki traktatowi z królem Francji Ludwikiem XV z r. 1746, wynajął 6 tysięcy francuskich żołnierzy. Europejskie interesy dynastyczne i spór Augusta III z Prusami o przynależność Śląska rozwinął się w wojnę ogólnoeuropejską. Konflikt o Śląsk, rywalizacja o dominację polityczną w Europie, doprowadził do zawarcia sojuszu między Francją i Austrią, a w konsekwencji do walk w koloniach zamorskich.

Przeciw Prusom pod berłem Hohenzollernów walczyły w wojnie siedmioletniej (od r. 1756): Austria, Rosja, Francja, Saksonia oraz Wielka Brytania z Hanowerem²⁵¹. Król pruski Fryderyk II, odnosząc sukcesy zbrojne na terenie Saksonii, przejął w Dreźnie stemple do bicia polskich monet (z imieniem Augusta III). Bezprawnie bijąc nadmiar monet „polskich”, spowodował duże kłopoty gospodarcze Saksonii i Polsce. Do toczonej wojny włączone zostały duże obszary Europy środkowej. Wojna ogarnęła nie tylko terytorium spornego Śląska, ale również Saksonii i Czech. W drugiej fazie, po włączeniu się do walki Rosji, zmagania zbrojne objęły Prusy z Królewcem (1758). Wojna siedmioletnia objęła wtedy większość państw zachodnioeuropejskich. Wielka Brytania, Prusy i Hanower walczyły z Francją, Szwecją, Austrią, Bawarią i Saksonią. W 1762 r. po stronie Francji opowiedziały się także Hiszpania. Obie przeciwstawne ugrupowania potrzebowały ciągle nowych sił zbrojnych, które się w walce wykruszały.

Rzeczypospolita tylko formalnie zachowywała neutralność. Przecież król – August III – był włączony w ten konflikt przez całe siedmioletnie. Tatarzy polsko-litewscy byli bardzo potrzebni jako siły wzmacniające Saksonię i jej sojuszników, zwłaszcza Austrię. Neutralność Rzeczypospolitej pozostawała fikcją, ponieważ wojna rosyjskie swobodnie poruszały się po jej terytorium, przemierzając się na zachód i południowy zachód. Podczas drugiej

²⁵¹ U. Augustyniak, *Historia Polski: 1572–1795*, Warszawa 2008, s. 817–818. O wojnie siedmioletniej w Europie i Antypodach: E. Rostworowski, *Historia powszechna. Wiek XVIII*, Warszawa 1995, s. 336–347.

fazy konfliktu stale stacjonowały na terytorium Prus Królewskich. W rezultacie wojny Śląsk pozostał w rękach Prus, a Saksonia została bardzo zniszczona i obrabowana. Paradoksalnie, pokój zawarty w 1763 r. przywrócił podział terytorialny sprzed 1756 roku²⁵². Obszary zamieszkiwane przez ludność tatarską, Podlasie i rdzenne obszary Litwy, nie uległy zniszczeniom, a jedynie niepokojom i rekwizycjom podczas przemarszów wojsk rosyjskich.

Tatarzy w Rzeczypospolitej, zwłaszcza kadra oficerska, byli dobrze zorientowani w ogólnej sytuacji. Starali się wyjść obronną ręką z wydarzeń, które dotyczyły ich jedynie pośrednio. Wiele rodzin tatarskich mieszkało na Żmudzi, Kowieńszczyźnie, wschodnich terenach Prus. Z rodziny Bielaków w okresie wojny służyło w wojsku koronnym i litewskim kilkunastu mężczyzn. Szczęśliwie w tym dziesięcioleciu nie poniosła ona strat.

August III jako król Polski podczas wojny z Prusami schronił się do Warszawy. W późniejszym okresie przekazał armii austriackiej oddziały jazdy polsko-litewskiej z licznymi Tatarami. Formalnie oddziały z Bielakami (służyło ich czterech lub pięciu) miały status wojsk zaciężnych. Te ogólne wyjaśnienia pozwalają zrozumieć, dlaczego Józef Bielak i inni Tatarzy polsko-litewscy wraz z pułkiem Czymbaja Rudnickiego walczyli w armii cesarskiej (austriackiej) przeciw wojskom pruskim na Śląsku i w Czechach. Te walki, zapewne momentami imponujące sprawnością i odwagą żołnierską, uwieńczone zostały wysokim odznaczeniem wojskowym. Płk Józef Bielak został odznaczony przez cesarzową Austrii Marię Teresę złotym krzyżem zasługi, który autorzy XVIII- i XIX-wieczni opisywali jako „order zawieszony na złotym łańcuchu”²⁵³.

Kiedy płk Józef Bielak wrócił do kraju, z konieczności wciągnięty został w tryby różnych działań generacji polskiej podzielonej poglądami politycznymi. Dyskutowano o zawiązywaniu nowych konfederacji z poparciem różnych krajów ościennych, z Turcją

²⁵² U. Augustyniak, *Historia Polski*, s. 824–826.

²⁵³ Ostatnio o wojnie siedmioletniej: F.A.J. Szabo, *Wojna siedmioletnia. Konflikt globalny (1754–1763)*, Wyd. Napoleon V, 2018.

włącznie. Jego oddział, IV Pułk Straży Przedniej W. Ks. Litewskiego, dostał się pod komendę hetmana wielkiego koronnego F.K. Branickiego. Podczas bezkrólewia po Augustie III został skierowany do uśmierzenia zbrojnych wystąpień opozycjonistów.

Po objęciu korony przez Stanisława Augusta Poniatowskiego (25 listopada 1764 r.) J. Bielak pozostał nadal w armii. W r. 1766 miał zaledwie 25 lat. Nowy król mu sprzyjał i proponował awans na generała majora, jednak Komisja Wojskowa w W. Ks. Litewskim oddaliła tę propozycję (przed 7 sierpnia 1766 r.). Przyczyny wstrzymania awansu nie znamy, najprawdopodobniej uznano go za zbyt wczesny. Zachowało się pismo króla nalegające na dokonanie tego awansu.

W początkowej fazie wojny prowadzonej przez konfederatów barskich (1768) płk J. Bielak pozostał lojalny wobec króla i dowództwa sprawowanego przez marszałka F.K. Branickiego. Stacjonował z pułkiem w pobliżu Brześcia Litewskiego. Złożył wtedy meldunek Komisji Wojskowej Koronnej, że konfederaci na Podlasiu są aktywni i przygotowują zbrojne wystąpienie. Szlachta województwa brzesko-litewskiego przystąpiła istotnie do konfederacji, ale została szybko spacyfikowana przez interwencję wojsk rosyjskich.

Oddział konfederatów, Kazimierza i Franciszka Pułaskich, przybył do Łomaz i Terespoła 14–15 czerwca 1768 r. Z Koszoła, majątku J. Bielaka, Pułascy napisali list do księcia Karola Radziwiłła, wzywając, aby przystąpił do wspólnej walki. Wtedy też stacjonujący w Łomazach pułk J. Bielaka przyłączył się do konfederatów, być może zachęcony zawartym przez nich porozumieniem z Portą Ottomańską²⁵⁴. Przysięgę odnowili konfederaci w Brześciu, 29 czerwca 1768 r. Pułk J. Bielaka został wtedy głównym elementem sił walczących z wojskami rosyjskimi na terenie województwa nowogródzkiego i grodzieńskiego.

Koncentryczny marsz wojsk rosyjskich – z Warszawy, Wilna, Grodna i Wołynia – zmusił konfederatów do opuszczenia terenu

²⁵⁴ W. Konopczyński, *Kazimierz Pułaski*, Kraków 1931, s. 90–96.

Podlasia. W lipcu 1768 r. pułk J. Bielaka, liczący około trzysta koni, stoczył kilka pomyślnych potyczek z Rosjanami koło Krynek i pod Słonimem. Jednak właśnie wśród konfederatów spowodowały powrót (po 1 września 1769 r.) pułkownika pod rozkazy hetmana Michała Ogińskiego. Na początku roku 1772. J. Bielak wybrał protekcję króla Stanisława Augusta. Owoce tego była jego nominacja (przed 14 marca 1772 r.) na generała-majora wojsk litewskich.

Następne kilkanaście lat służby wojskowej J. Bielaka przebiegło stosunkowo spokojnie. Jego pułk stacjonował m.in. w Kamieńcu Litewskim w województwie brzeskim (lata 1782–1787), następnie w Łucku (1788), zaś od roku 1789 w Borysowie nad Berezyną. Zgodnie z poleceniem króla, płatny etat generała majora w wojskach litewskich objął Józef Bielak 24 marca 1790 r.²⁵⁵

Najwięcej informacji o walkach prowadzonych przez J. Bielaka zachowało się z lat 1792–1794. W wojnie obronnej z Rosją kierował korpusem osłonowym. Jego pułk stoczył wówczas kilkanaście potyczek i bitew, m.in. 28 marca 1792 r. nad Berezyną, 31 maja w Mińsku, 10 czerwca pod Stołpcami, 10 lipca pod Zelwą i 23 lipca w pobliżu Brześcia nad Bugiem. Walki z Rosjanami ustały, gdy król Stanisław August został zmuszony do rezygnacji z oporu i przystąpił do konfederacji targowickiej (24 czerwca 1793 r.).

Naczelnym dowódcą okupacyjnych wojsk rosyjskich w Koronie i Litwie, gen. Osip Igelström, nakazał Radzie Nieustającej, obsadzonej przez konfederatów targowickich, dokonania przymusowego odebrania odznaczeń nadanych za zasługi bojowe podczas kampanii 1792 r. 17 marca 1794 r. zażądano przymusowego oddania wszystkich dwudziestu dziewięciu krzyży Orderu *Virtuti Militari*, jakie wręczono za zasługi i męstwo m.in. Jakubowi Jasińskiemu i Józefowi Bielakowi²⁵⁶. Akcji odbierania odznaczeń towarzyszyła narzucona przez Rosję drastyczna redukcja liczby wojsk Rzeczy-

²⁵⁵ S. Tuhan-Baranowski, *Z aktów wojskowych o Tatarach litewskich: 1782–1792*, Ateneum Wileńskie, 1929, s. 1–2, s. 204–205, 214–215.

²⁵⁶ L. Żytkowicz, *Litwa i Korona w 1794*, Ateneum Wileńskie, t. XII, 1937, s. 522.

pospolitej, przeprowadzana przez uległych kolaborantów z konferencji targowickiej. Redukcja pozbawiła – w połowie 1794 r. – utrzymania (żołdu) zawodowych żołnierzy w liczbie kilkunastu tysięcy. Uważa się, że obie te akcje (odebrania odznaczeń, redukcja liczby wojsk) miały zastraszyć i zapewnić pełną dominację Rosji na terenie Rzeczypospolitej. Jakikolwiek opór mógłby stać się pretekstem do surowej rozprawy z opornymi; odebrania dóbr przeciwnikom i rozdania ich targowiczanom i wojskowym rosyjskim.

W odpowiedzi nastąpiło powstanie zbrojne, od nazwiska jego naczelnika określane później jako kościuszkowskie. Miało charakter zbrojnego oporu obywatelskiego i rozwijało się na całym terytorium Rzeczypospolitej. Jego poszczególne etapy są na ogół znane. Na Żmudzi doszło do buntu żołnierskiego, a wkrótce rozpoczęły się walki w Wilnie. Powstanie na Litwie rozpoczęło się 22–23 kwietnia 1794 r. Rada Najwyższa Litewska kierowana przez płk. Jakuba Jasińskiego nakazała stracić zdrajców targowiczam: hetmana Szymona Kossakowskiego (25 kwietnia) i Ignacego Szwykowskiego, marszałka konfederacji targowickiej w Wilnie. Do insurekcji przystąpiły oddziały tatarskie W. Ks. Litewskiego. Udziału odmówiło tylko kilku oficerów²⁵⁷, powołując się na złożoną przysięgę. Słabą stroną tego zrywu zbrojnego było podejmowanie działań bez łączności z powstaniem w Królestwie i kontaktu z naczelnikiem Tadeuszem Kościuszką.

Mała aktywność gen. J. Bielaka w maju 1794 r. wynikała nie tylko z bezczynności jego zwierzchnika, Franciszka Sapiehy, ale także z toczących się wówczas dochodzeń wobec oficerów z pułku Strazy Przedniej. Z Jakubem Baranowskim, Dawidem Romanowiczem i Mustafą Achmatowiczem łączyły generała związki przyjacielskie oraz rodzinne. Po doświadczeniach z czasów konfederacji barskiej i targowickiej dowódcy tatarscy nie spieszyli się do kolejnej powstańczej zawieruchy. Można przypuszczać, że jednak w począt-

²⁵⁷ S. Herbst, *Z dziejów wojskowych powstania kościuszkowskiego: 1794 roku*, Warszawa 1983, passim; Z. Sułek, *Sprzysiężenie Jakuba Jasińskiego*, Warszawa 1982.

kach czerwca 1794 roku brygadier Alojzy Sulistrowski, w porozumieniu z Jakubem Jasińskim, przekazał dowództwo powstańców na Podlasiu doświadczonemu gen. Józefowi Bielakowi²⁵⁸.

W dniach 9–10 czerwca pułk generała Bielaka został przesunięty pod Słonim, blokując działania rosyjskiego zgrupowania dowodzonego przez gen. P. Cycjanowa. Rosyjskie korpusy interwencyjne zaczęły przesuwac się ku Wilnu. Wiadomo, że wkrótce, 11–12 czerwca, gen. J. Bielak poprowadził swój oddział pod Lwie w powiecie oszmiańskim, a więc wysuwając go ku wschodowi. Kolejnych wiadomości już nie ma. Pewna informacja dotyczy dopiero jego śmierci, która miała nastąpić w obozie przed 24 czerwca 1794 r. W dalszych akcjach osłonowych Wilna osierocony pułk Bielaka uczestniczył pod dowództwem najstarszego szarżą po generale płk. Mustafy Achmatowicza. Dalszy szlak bojowy IV Pułku Straży Przedniej prowadził do bitwy pod Krupczycami (17 września) oraz pod Maciejowicami (10 października 1794 r.).

Bliższe okoliczności zgonu generała Bielaka – ani dokładna data śmierci, ani miejscowość w której wtedy pułk stacjonował – nie są znane. Ponoć zmarł śmiercią naturalną, bo nie ma żadnych wiadomości z maja czy czerwca o chorobie. Pamiętnikarze opisujący wydarzenia z wojny polsko-rosyjskiej 1792–1794 pisali czasem o „siwej głowie” Bielaka, że „był już ociężały”. Nie muszą to być informacje ścisłe, raczej legenda „o starym wojowniku”. Józef Bielak w chwili śmierci miał zaledwie 52 lata. Wiadomo z pewnością, że w ostrej bitwie pod Stołpcami – 10 lipca 1792 r. – dwukrotnie poprowadził osobiście gwałtowną szarżę ułańską na jazdę rosyjską. W takiej sytuacji zawsze ważne było sprawne prowadzenie konia w galopie oraz umiejętność posługiwania się szablą²⁵⁹.

²⁵⁸ H. Mościcki, *Porozbiorowe dzieje Litwy i Rusi*, b.m., t. I, s. 213–214.

²⁵⁹ Por. różne cytaty i fragmenty pamiętników wojskowych polskich z końca XVIII w.: S. Kryczyński, *Generał Józef Bielak (1741–1794)*, „Rocznik Tatarski”, t. I, 1932, s. 49–95. Zob. także: J. Tyszkiewicz, *Tatarzy w pułkach Przedniej Straży W. Ks. Litewskiego i gen. J. Bielak w powstaniu kościuszkowskim 1794* [w:] *Rola wybitnych jednostek w tworzeniu i podtrzymywaniu tożsamości wspólnoty*, red. A. Konopacki, Warszawa 2022, s. 63–74.

Śmierć nastąpiła zapewne nagle. Mógł ją spowodować atak serca albo finał w chorobie nowotworowej płuc. Jako żołnierz tamtych czasów generał mógł nałogowo, przez 35 lat, palić fajkę. Wedle tradycji ciało Józefa Bielaka przewieziono i pochowano na cmentarzu w Studziance na Podlasiu. Tutaj, w pobliżu, znajdowała się majątność generała, tutaj był meczet i parafia muzułmańska. Grobu jego, tzn. kamienia z napisem – daty zgonu, imienia, nazwiska, stopnia wojskowego i *shahady* – nie odnaleziono, chociaż cmentarz podlegał w XX wieku dwukrotnej inwentaryzacji. Znalaziono natomiast grób majora Jachji (Jana) Bielaka (zm. 28 maja 1791 r.)²⁶⁰. Oczywiście generała mogli pochować synowie (byli oficerami w jego pułku) na najbliższym cmentarzu muzułmańskim w pow. oszmiańskim.

²⁶⁰ A. Drozd, M. Dziekan, T. Majda, *Meczety i cmentarze Tatarów polsko-litewskich* [w:] *Katalog zabytków tatarskich*, t. II, Warszawa 1999, Studzianka, s. 88–90 i fot. 180 (grób Jachji Bielaka).

6. O „Roczniku Tatarskim”, 1932–1938

Tatarzy, urodzeni na terytorium dawnego W. Ks. Litewskiego, poczuli między sobą silną wzajemną więź, chociaż ich ojczyzna w efekcie rozbiorów Rzeczypospolitej Obojga Narodów przestała istnieć jako część tego państwa (1772, 1793, 1795).

W roku 1917, po obaleniu caratu w Rosji, rdzenni muzułmanie polsko-litewscy utworzyli w Petersburgu Komitet Tatarów Polski, Litwy, Białorusi i Ukrainy. Przeniesiony do Wilna, istniał do roku 1923. Po I wojnie światowej utworzono nowe państwa i wytyczono nowe granice. Tatarzy środkowo-europejscy okrzepili i umocnili swoją tożsamość w Polsce, która po 1921 r. objęła dużą część terytorium W. Ks. Litewskiego.

Młodzież tatarska, studiująca w Petersburgu w latach 1903–1916, przyjechała tutaj z tzw. Litwy, czyli byłych ziem W. Ks. Litewskiego. W roku 1907 studenci z różnych uczelni petersburskich założyli Koło Akademików Tatarów Polskich. Organizacja była nielegalna, chociaż prowadziła tylko dyskusje i planowała przygotować opracowanie o dziejach i kulturze Tatarów polsko-litewskich. Leon i Olgierd Kryczyńscy brali udział w demonstracjach wolnościowych na Krymie. Koledzy wybrali Leona na swojego redaktora (sekretarza), mającego kierować wspólnymi pracami o historii Tatarów w W. Ks. Litewskim. Członkami koła byli: Leon i Olgierd Kryczyńscy z Warszawy, Jakub Szynekiewicz z Lachowicz, Mustafa Bajraszewski z Wilna, Edige Milkamanowicz z Grodna, Jakub Safarewicz z Mińska, Jan Korycki z Siemiatycz, koleżanki Helena Bajraszewska z Wołkowyska i Rozalia Bohdanowicz z Grodna. Planowano wydać publikację zbiorową. Konspekt przewidywał wiele zagadnień zgodnych z zainteresowaniami niedoszłych autorów.

Leon opracował bibliografię podejmowanej tematyki, którą później opublikował²⁶¹.

Po ukończeniu studiów prawniczych (1912) Leon Kryczyński działał społecznie. Był sekretarzem Warszawskiego Muzułmańskiego Stowarzyszenia Pomocy Biednym Muzułmanom (1912–1914) i sekretarzem Związku Tatarów Polski, Litwy, Białorusi i Ukrainy, które powstało w Piotrogradzie (1916–1917). Później uczestniczył w jego działalności w Wilnie (do r. 1923). Leon Kryczyński, podobnie jak niektórzy inni Tatarzy polsko-litewscy, uczestniczył w walkach i pracach organizacyjnych poświęconych utworzeniu Republiki Krymskiej i później Republiki Azerbejdżańskiej (1919–1920).

W Polsce podjął od roku 1921 pracę sędziego i kontynuował działalność społeczną. Rozpoczął realizację swoich studenckich zamiarów badawczych, popularyzatorskich i edytorskich. Kiedy powstał Związek Kulturalno-Oświatowy Tatarów Rzeczypospolitej Polskiej (1926), Leon Kryczyński zorganizował w Wilnie bibliotekę o tematyce tatarsko-muzułmańskiej (przy Muftiacie), natomiast przy Wileńskim Oddziale ZK-OTRP Tatarskie Muzeum Narodowe (1929). Został także powołany na prezesa komitetu wydawniczego (1927) monumentalnego herbarza rodzin tatarskich w Polsce, opracowanego przez Stanisława Dziadulewicza na materiałach archiwalnych przechowywanych przed rokiem 1917 w Petersburgu²⁶².

Kilkaset rodzin tatarskich lub z pochodzeniem tatarskim otrzymało w tym herbarzu podstawowe informacje o swoich przodkach i dziejach społeczności muzulmańskiej w Polsce przedrozbiorowej (od XV w.). Różne nieścisłości i przypuszczenia, które się tam zna-

²⁶¹ L.N.M. Kryczyński, *Bibliograficzeskije materialy po istorii tatar Polshi, Litwy, Biełarusi i Ukrainy*, Piotrograd 1917; L.N.M. Kryczyński, *Tatarzy polscy a Wschód muzulmański*, „Rocznik Tatarski”, t. II, 1935, s. 69–72; J. Tyszkiewicz, *Środowisko Polaków i Tatarów polsko-litewskich na studiach w Petersburgu w l. 1880–1917* [w:] J. Tyszkiewicz, *Z historii Tatarów polskich: 1794–1944*, Pułtusk 2002, s. 87–99.

²⁶² S. Dziadulewicz, *Herbarz rodzin tatarskich w Polsce*, Wilno 1929; L. Kryczyński, *Katalog Tatarskiego Muzeum Narodowego w Wilnie. Rok istnienia pierwszy*, Wilno 1929.

lazły, nie przekreślają dużej wartości tego opracowania. Herbarz przedstawia ogromny zestaw rodzin ze sobą spokrewnionych, muzułmańskich i chrześcijańskich, żyjących w W. Ks. Litewskim, Polsce i Ukrainie. Zawarte w nim informacje ujawniają rodowody mieszkańców Europy Środkowo-Wschodniej, wywodzących się lub spokrewnionych z kipczackimi plemionami europejskich stepów i Krymu.

Leon Kryczyński dopiero od końca 1929 r. mógł poświęcić się szerszej działalności publicystycznej i wydawniczej, kiedy objął funkcję sekretarza Centralnej Rady ZK-OTRP. Zaczął organizować samodzielne, nowe wydawnictwo naukowo-kulturalne, poświęcone historii i dorobkowi kulturalnemu (piśmiennictwu) społeczności tatarskiej na tzw. Litwie i Kresach. Te określenia oznaczały wówczas ściśle ze sobą sprzężone ziemie byłego W. Ks. Litewskiego, Litwy i Białorusi. Traktował ich dzieje jako całość historyczną, rozciętą dopiero niedawno przez arbitralnie wytyczoną granicę polsko-sowiecką (1921). Leon pozostał wierny statutowi Związku Tatarów Polski, Litwy, Białorusi i Ukrainy. W Polsce międzywojennej organizacja ta stanowiła załączek wszystkich organizacji tatarskich i muzułmańskich²⁶³.

Na I Zjeździe Związku Kulturalno-Oświatowego Tatarów RP w r. 1928 podjęto uchwałę o wydawaniu naukowego periodyku historyczno-literackiego, poświęconego historii i kulturze Tatarów polsko-litewskich. W tym celu powołano zespół redakcyjny w składzie: Konstanty Achmatowicz, Dawid Janowicz-Czaiński, Olgierd Kryczyński, Sulejman Murza-Murzic i Leon Kryczyński jako redaktor naczelny. Fundusze miało zapewnić Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświaty Publicznej oraz Komitet Funduszu Kultury Narodowej. Przyznawane jednorazowo dotacje nie były niestety wystarczające. Pieniądze na ten cel dali także zamożniejsi Tatarzy.

²⁶³ S. Chazbijewicz, *Międzywojenne życie społeczne i religijne* [w:] L. Bohdanowicz, S. Chazbijewicz, J. Tyszkiewicz, *Tatarzy muzułmanie w Polsce*, Gdańsk 1997, s. 42–43. Por. *Musulmanie na ziemiach Białorusi, Litwy i Polski*, red. I. Konopackij, Minsk 1994.

Prócz tego wszyscy autorzy, także wybitni badacze różnych specjalności, zrzekli się swoich honorariów na rzecz wydawnictwa. Była to konkretna i duża pomoc finansowa, świadcząca o pełnym poparciu dla tej wyjątkowej inicjatywy. Redakcja zapewniła sobie współpracę z profesorami: Tadeuszem Kowalskim (Kraków), Julianem Talko-Hryniewiczem (Kraków), Stanisławem Kościakowskim (Wilno), Olgierdem Górką (Warszawa) i in.

Redakcja dokładała wielu starań, pracując pod presją istniejących już i obowiązujących terminów. Dbano o wartościowe i nowatorskie prace, ale spieszono się, żeby zgromadzić wszystkie zgłoszone materiały i wydać edycję na czas. Tom I „Rocznika Tatarskiego” opublikowano bowiem w połowie 1932 r. Podczas uroczystej inauguracji VI Ogólnopolskiego Zjazdu Orientalistów w Wilnie (1932) prezes ZK-OTRP Olgierd Kryczyński wręczył ukończony numer prof. Władysławowi Kotwiczowi, prezesowi Polskiego Towarzystwa Orientalistycznego. Wydarzenie to miało miejsce w Auli Uniwersytetu Wileńskiego im. Stefana Batorego, gdzie następnie toczyły się przewidziane obrady orientalistów²⁶⁴.

„Rocznik Tatarski” miał podtytuł: *Czasopismo naukowe, literackie i społeczne, poświęcone historii, kulturze i życiu Tatarów w Polsce*. Artykuły, opublikowane w pierwszym tomie (Wilno 1932), miały bardzo zróżnicowaną tematykę i poziom merytoryczny. Były to krótkie rozprawy, materiały i przyczynki – o udziale Tatarów w wojnach i powstaniach narodowych, osadnictwie, meczetach i życiu wybitnych jednostek. Napisało je dwudziestu sześciu autorów, m.in. A. Achmatowicz, S. Szapszał, S. Dziadulewicz, J. Szykiewicz, T. Strykiewicz-Korzon, sam redaktor dał cztery artykuły autorskie. Jego tekst o Aleksandrze Sulkiwiczu (ps. Czarny Michał) został też wydany jako osobna broszura. L.N. Kryczyński propagował projekty zbliżenia Polski do państw muzułmańskich w dziedzinie naukowej i gospodarczej. Redaktorzy mieli kontakty z warszawskim Instytutem Wschodnim. Zamierzano poszerzać w Polsce wiedzę

²⁶⁴ J. Tyszkiewicz, *Leon Kryczyński jako redaktor „Rocznika Tatarskiego” w l. 1930–1939*, „Życie Muzułmańskie”, t. II, 1988, s. 33–40.

o dziejach i kulturze narodów turkojęzycznych. Olgierd Kryczyński zamieścił artykuł postulujący ożywienie działań dyplomatycznych, mających zbliżyć Europę ze Wschodem²⁶⁵.

W tomie pierwszym wydrukowano wartościowe artykuły: J. Szyrkiewicza (o kitabie J. Eliaszewicza z Kruszynian, 1792), S. Szap-szała (o języku kipczackim wśród Tatarów litewskich), A. Zihniego (teksty *jartyków* XVII w.), S. Kryczyńskiego (o gen. J. Bielaku). Dołą-czono ponadto spis 90 tematów czekających opracowania, który rozesłano dwudziestu badaczom, licząc na współpracę. Sugestie dotyczyły religii, oświaty, genealogii, etnografii, zwyczajów orien-talnych, życiorysów wybitnych muzułmanów, związków z Turcją itd.

Tom drugi „Rocznika Tatarskiego” (Zamość 1935) miał podobny charakter (*silva rerum*). Na początku zamieszczono tekst o dzie-jach Tatarów polsko-litewskich od wieku XV do początków XX, pióra redaktora²⁶⁶. Dalej opublikowano sześć artykułów o tema-tyce turkologicznej: J. Szyrkiewicza (literatura religijna Tatarów), A. Zajączkowskiego (Tatarzy i Karaimi w Polsce), A. Woronowicza (szczątki języka kipczackiego w słownictwie Tatarów na Litwie), M. Aleksandrowicza (legendy, znachorstwo). Artykuł J. Szyrkiewi-cza można uznać za początki tzw. badań kitabistycznych²⁶⁷.

Bracia Kryczyńscy przyjęli do redakcji swego dalekiego krew-nego Stanisława Kryczyńskiego (1911–1941), młodego historyka (magisterium we Lwowie), doktoranta prof. A. Zajączkowskiego na Uniwersytecie Warszawskim i słuchacza wykładów w Instytu-cie Wschodnim. Stanisław mieszkał w Warszawie, Leon w Gdy-ni, a Olgierd w Wilnie. Praca redakcyjna odbywała się na drodze korespondencyjnej, co przy gromadzeniu i poprawianiu tekstów (merytorycznie i stylistycznie) wymagało działań w wyprzedzeniu.

²⁶⁵ O.N. Kryczyński, *Ruch nacjonalistyczny a Tatarzy litewscy*, „Rocznik Tatar-ski”, t. II 1935, s. 5–20.

²⁶⁶ L.N.M. Kryczyński, *Tatarzy polscy a świat muzułmański*, „Rocznik Tatarski”, t. II, 1935, s. 2–126.

²⁶⁷ Por. Cz. Łapicz, *Kitab Tatarów litewsko-polskich*, Toruń 1986. W Toruniu funkcjonuje obecnie Centrum Badań Kitabistycznych UMK.

Tę uciążliwą pracę powierzono Stanisławowi. W zamian obaj działacze ZK-OTRP umożliwili mu zbieranie materiałów do pracy na temat historii i współczesnej kultury społeczności tatarskiej²⁶⁸.

Stanisław Kryczyński był obwożony po gminach mużułmańskich i skupiskach Tatarów wokół Wilna, w Nowogródzczyźnie i innych zakątkach kraju. Zbierał informacje w małych miejscowościach i wsiach (28 imiennych informatorów). Chciał poznać i utrwalić obraz tradycyjnej kultury środowiska tatarskiego, żyjącego poza miastami, najczęściej w sąsiedzkiej więzi z ludnością białoruską. Zgromadzone materiały i źródła zgromadzone przez Leona Kryczyńskiego pozwoliły mu opracować ważną publikację pt. *Tatarzy litewscy. Próba monografii historyczno-etnograficznej*. Wydano ją jako trzeci tom „Rocznika Tatarskiego” (Warszawa 1938)²⁶⁹.

Tatarzy byli dwujęzyczni. Posługiwali się językiem polskim i białoruskim, swój zagubili w XVI w. Tekst monografii S. Kryczyńskiego jest cennym zapisem minionego życia, zniszczonego przez wydarzenia II wojny światowej. Tytuły rozdziałów brzmią: *Dzieje osadnictwa (krótko)*, *Tradycje plemienne i rodowe*, *Nazwy miejscowe i osobowe*, *Cechy fizyczne i psychiczne*, *Tradycyjne zawody*, *Kultura materialna*, *Życie religijne*, *Szkoły i książki*, *Mowa i pismo*, *Zwyczaje obrzędowe*, *Cmentarze, magia i leczenie*. Jak widać, jest to opracowanie pełne treści i niezastąpione dla badacza, zainteresowanego, a także każdego Tatara litewsko-polsko-białoruskiego.

²⁶⁸ M. Konopacki, *Leon Najman Mirza Kryczyński (25.09.1887–1939)*, „Przegląd Orientalistyczny”, 1964, nr 1(49), s. 27–37; por. ostatnio zbiór opracowań: *Leon Najman Mirza Kryczyński. Życie i działalność*, red. M. Czachorowski, Wrocław 2022.

²⁶⁹ Przegląd opublikowanych w „Roczniku Tatarskim” artykułów (t. I, 1932, t. II 1935), ocenę monografii S. Kryczyńskiego *Tatarzy litewscy* (jako t. III, 1938, „Rocznika Tatarskiego”) oraz recenzji tych prac wydanych w l. 1933–1938, dał A. Miśkiewicz (*Tatarzy polscy 1918–1939*, Warszawa 1990, s. 122–139). Por. J. Tyszkiewicz, *Zainteresowania i dorobek badawczy Stanisława Kryczyńskiego (1911–1941)* [w:] *Stowiańszczyzna i dzieje powszechnie*, red. W. Barbasiewicz, Warszawa 1985, s. 363–385; J. Tyszkiewicz, *Olgiard, Leon i Stanisław Kryczyński – działacze kulturalni i badacze przeszłości Tatarów*, „Rocznik Tatarów Polskich”, t. I, Gdańsk 1993, s. 5–15.

Druga wojna światowa dokonała dużych spustoszeń w środowisku tatarskim, podobnie zresztą jak i w pozostałych grupach obywateli polskich, Żydów i Polaków. Ludność tatarska podlegała aresztom, wywozom na Syberię, egzekucjom, jeżeli Tatarzy współpracowali z Armią Krajową, nawet jeśli ta walczyła tylko z Niemcami. Obaj przywódcy Związku Kulturalno-Oświatowego Tatarów RP zostali zamordowani przez funkcjonariuszy aparatów represji obu najeźdźców. Leona Kryczyńskiego rozstrzelało Gestapo pod Gdynią jesienią 1939 r. W trakcie parotygodniowych przesłuchań Niemcy niewątpliwie próbowali skłonić go do współpracy.

Chodzić mogło oczywiście o współpracę na terenie Krymu, który w planach hitlerowskiej ekspansji był przewidziany do trwałego podporządkowania Rzeszy. Jak wiadomo, Niemcom udało się nakłonić do kolaboracji niektórych przebywających na emigracji Tatarów krymskich. Po zajęciu Kresów Wschodnich Polski i Wilna przez wojska sowieckie NKWD aresztowało brata Leona, Olgierda Kryczyńskiego. Po długim śledztwie również został rozstrzelany (1942) w Moskwie. Stanisław Kryczyński, który nie był aktywny politycznie przed wrześniem 1939 roku, w połowie roku 1941 zmarł w Łowiczu na tyfus²⁷⁰.

Redakcja „Rocznika Tatarskiego” postępowiała praktycznie. Gotowe artykuły dawała do druku stopniowo (po 2–3), w miarę otrzymywania funduszy i gotowości drukarni. Rękopisy autorskie były oceniane przez zespół redakcyjny i po decyzji o przyjęciu powierzane Stanisławowi Kryczyńskiemu. On poprawiał stylistykę oraz błędy merytoryczne lub formalne i przygotowywał do druku. Układ prac w tomie zależał od tematyki i istniejących działów. Z pewnością już od przełomu lat 1938–1939 zaczęto kompletować artykuły do czwartej edycji pisma, która powinna ukazać się w 1940 r. Gdy wybuchła wojna (1 września 1939 r.), niektóre teksty (nie wiadomo jakie) były już w drukarni w Wilnie. Ostatnie listy między

²⁷⁰ *Tatarskie losy. Akta z sowieckich archiwów*, opr. D.S. Czachorowski, Wrocław 1441/2020; por. J. Tyszkiewicz, *Turkolodzy polscy podczas II wojny światowej*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki”, t. 63, 2018, nr 4, s. 71–92.

Leonem, Stanisławem i Olgierdem, poświęcone przygotowywaniu czwartego tomu i ponagłaniu autorów, krążyły między nimi do połowy sierpnia 1939 r. Pamiętać należy, że każdy z nich mieszkał w innym, odległym mieście (Gdynia, Warszawa, Wilno). Dopiero po wybuchu wojny niemiecko-sowieckiej (czerwiec 1941 r.) i uzyskaniu kontaktu z Wilnem po jego zajęciu przez Niemców, Stanisław dowiedział się, że złożone i gotowe do druku czcionki dostarczonych artykułów, zostały rozrzucone przez drukarzy. Treści artykułów mogły stanowić zagrożenie dla autorów i drukarzy.

A. Miśkiewicz pisząc swoją monografię *Tatarzy polscy 1918–1939* (Warszawa 1990), porozumiał się w roku 1979 z wdową po Stanisławie. Zapoznał się wówczas z materiałami, które po nim pozostały: fragmentami materiałów redakcyjnych i niektórymi artykułami do tomu czwartego rocznika, będącymi w latach 1938–1939 w opracowaniu. Autorami w tym tomie mieli być: J.J. Tochtermann, W. Dziadulewicz, W. Dziewanowski, Veli Bek Jedigar, A. Achmatowicz, W. Hanasiewicz i sam S. Kryczyński. Wdowa udostępniła materiały po mężu powtórnie w 1982 r. W rezultacie niektóre gotowe teksty artykułów zostały opublikowane po pięćdziesięciu lub nawet sześćdziesięciu pięciu latach²⁷¹.

Forma graficzna, tytuł i spis treści „Rocznika Tatarskiego”, podane również w języku francuskim, elegancka czcionka na trwałym papierze, załączone ilustracje historyczne (podobizna ułanów tatarskich pułków itp.) plasowały czasopismo wysoko wśród współczesnych mu wydawnictw w Polsce. Edycja ta posiada do dziś wysokie walory kolekcjonerskie i bibliofilskie. Oczywiście za główne zasługi tego periodyku historyczno-kulturalnego uznać

²⁷¹ S. Kryczyński, *Kronika wojenna Tatarów litewskich*, opr. J. Tyszkiewicz, Gdańsk 1997/8. Zob. J. Tyszkiewicz, *Stanisław Kryczyński i jego „Kronika wojenna Tatarów litewskich”*, „Przegląd Humanistyczny”, 1984, nr 2, s. 119–123; *Leon i Stanisław Kryczyńscy, Tatarzy w Słonimiu*, „Acta Baltico-Slavica”, t. 18, 1987, s. 53–66, wyd. J. Tyszkiewicz. Ostatnio: S. Kryczyński, *Tatarzy w Trokach*, „Rocznik Tatarów Polskich”, t. X (XXIV), 2022, s. 223–234, wyd. J. Tyszkiewicz. Por. G. Czerwiński, *Dzieje rękopisów Stanisława Kryczyńskiego (1911–1941)*, „Bibliotekarz Podlaski”, XV, 2014, nr 1, s. 146–156.

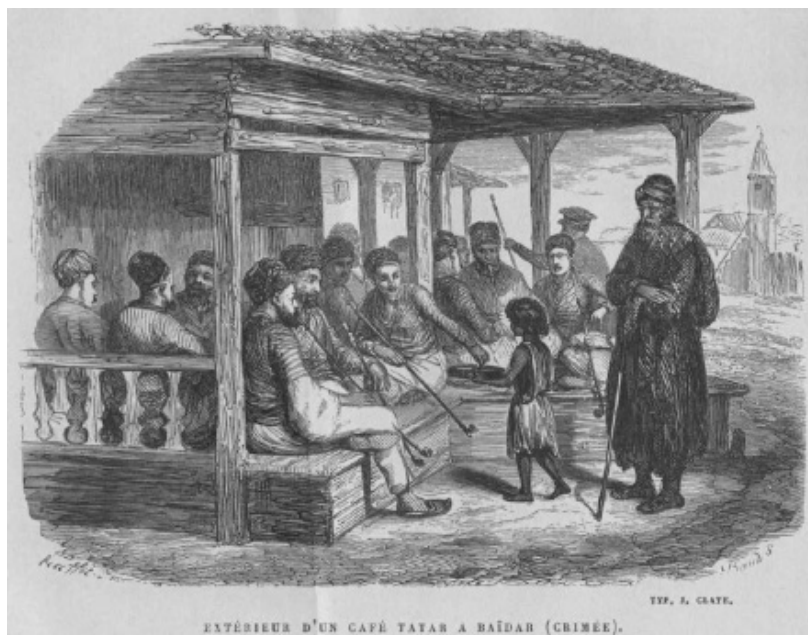
należy podjęcie szerokiej, interesującej i ważnej problematyki historycznej. Wyróżniała się tutaj niewątpliwie tematyka tycząca historii wojskowości, od XVII wieku poczynając. Zakres chronologiczny i terytorialny tematyki omawianej na łamach „Rocznika Tatarskiego” obejmował dzieje W. Ks. Litewskiego i późniejszej Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Wielką zasługą redakcji i elity tatarskiej okresu międzywojennego była otwartość i trwałe dążenie do poszerzania grona współpracowników i autorów. Współpracowano chętnie z autorytetami profesorskimi różnej specjalności, ale również z każdym obywatelem, który dysponował wartościową wiedzą historyczną (np. wspomnieniami) lub zachowanymi źródłami pisanymi czy rzeczowymi pamiątkami po przodkach.

Herbarz rodzin tatarskich w Polsce (1929), dwa tomy „Rocznika Tatarskiego” oraz monografia S. Kryczyńskiego *Tatarzy litewscy* (jako tom III) stały się trwałym fundamentem nowoczesnego odrodzenia wspólnoty tatarskiej na ziemiach polskich i do nich przyległych, z dawną wspólną historią. Dorobek intelektualny, jaki pozostawili po sobie działacze ZK-OTRP, stał się cennym dziedzictwem, z którego czerpią bezpośrednio lub pośrednio współczesne pokolenia rdzennych Tatarów polsko-litewskich. Jest oczywiste, a także często na piśmie formułowane, że wszystkie późniejsze czasopisma tatarskie, jakie po roku 1945 wydawane są na Litwie, w Polsce, Białorusi i Ukrainie, koncepcją edytorską nawiązują do „Rocznika Tatarskiego”. Można skonstatować, że wynika to po prostu z bogactwa treści i wątków tatarskich, które w roczniku podjęto. Monografia S. Kryczyńskiego *Tatarzy litewscy* przedstawiła pewną całość historyczno-kulturową, nadal stanowiąc podstawę do dalszych badań nad Tatarami żyjącymi współcześnie w Europie Środkowo-Wschodniej. Oczywiście wszystkie jej wątki należy poszerzać i nadal kontynuować.

Odjazd posta tatarskiego
z Krymu. Autor: J.M. Korniejew
(1782–1839).
<https://ru.m.wikipedia.org/wiki>.

Weranda kawiarni w Bajdarze
na Krymie, 1853 r. Typografia
J. Claye'a (własność J.T.).

Gospodarstwo tatarskie. https://www.wikiwand.com/pl/articles/Chanat_Krymski#/media/Chanat_Krymski|Plik:Gospodarstwo_tatarskie.JPG.

Tatarzy z Kazania, 1870 r. Fot. Herman Lokke (1834–1907).
https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Tatars_of_Kazan.jpg.

IV. UKRAINA

1. O dawnych najazdach ludów z Azji na ziemię obecnej Ukrainy

Omawiając zjawisko wędrówek ludów i najazdów, pamiętać trzeba przede wszystkim o uwarunkowaniach przyrodniczych w najszerszym tego słowa znaczeniu; przebiegu łańcuchów górskich, jakości gleby pod uprawę i bogactwie stepów. Ludy, zwiększające swoją liczebność, miały potrzebę zajmowania nowych obszarów. Uwarunkowania przyrodnicze należy dobrze rozpoznać i pamiętać o odwiecznych prawach demograficznych i kulturowych. Porzucanie terenów pierwotnie zasiedlonych łączyło się z koniecznością zajmowania sąsiednich albo dalej położonych od pierwotnej ojczyzny. O zamierzonych czasach dysponujemy tylko ogólnymi wiadomościami o terenie zasiedlonym i liczebności ludu, który pod wpływem zmieniających się warunków życia rozpoczął przesiadłać się na sąsiednie lub nawet odległe obszary.

O epoce prahistorycznej, do której nie ma źródeł pisanych, badacze posługują się określeniami: rozprzestrzenianie się, przesiadlenia, ekspansja, wędrówka połączona z podbojem i zajęciem nowych terenów. Wnioski takie budowane są często wyłącznie w oparciu o źródła archeologiczne. Naturalnymi czynnikami pobudzającymi do wędrówki były długie susze i głód, zmiany klimatu. Zagrożenie ze strony sąsiednich ludów, walka z ich agresją również stawały się bodźcami do wędrówek i poszukiwania nowych terenów zamieszkania. Do wędrówek – i podboju – często skłonne były dobrze zorganizowane społeczności koczowniców, liczące na podporządkowanie i różne formy eksploatacji ludów rolniczych.

Wśród ludów pasterskich, wypasających stada koni i bydła, wędrowki i poszukiwania nowych terenów zamieszkania przybierały często formę zbrojnego wkroczenia na inne terytoria. Wywoływało to nieuniknione konflikty z ludnością stabilnie zajmującą określone ziemie, do których dostosowało swoją kulturę²⁷².

Badacze odległej przeszłości posługują się zwykle określeniami: wędrowka, ekspansja, najazd bądź podbój. Wielki Step, ciągnący się przez Azję, od Jeziora Bajkał do Morza Czarnego, był szlakiem wędrowek ludów ze wschodu na zachód. Warto zrobić kilka uwag na temat falowego napływu koczowników z Azji tą właśnie drogą. Miały one w przeszłości charakter najazdów różnych grup ludności azjatyckiej do Europy południowo-wschodniej. Dokumentują to zjawisko najstarsze mapy Azji Centralnej (mapa Mahmuda z Kaszgaru, X w.). Nizinne tereny Azji, ograniczone pasmami górskimi, ciągniętymi się ze wschodu ku zachodowi, były wielokrotnie drogą przybywania ze wschodu dużych grup ludności do Europy. Docierały one nad brzegi Morza Czarnego i najbliższe tereny europejskie, kończąc w ostatnich tysiącletniach swą drogę na Nizinie Węgierskiej (Pannonia), ostatniej krainie geograficznej o stepowym charakterze.

W późnych czasach przedhistorycznych, w ostatnim tysiącleciu p.n.e., można mówić przede wszystkim o przybyciu tędy ludów scytyjskich. Bogato wyposażone grobowce ich wodzów miały charakter mogił z komorą grobową, nad którą usypywano duży kopiec ziemny (do 10 m). Takie pochówki scytyjskie znane są z terenów pogórza środkowo-azjatyckiego, dorzecza Dniestru i Dniepru oraz górnej Wisły. Jeden z grobów scytyjskich, znajdujący się w Ryżanówce pod Kijowem, został zbadany archeologicznie przez Juliana Talko-Hrynecwicza i Godfryda Ossowskiego w 1887 r. Była to mogiła kobieca, bogato wyposażona w złote przedmioty. Późniejsze badania i liczne odkrycia badaczy rosyjskich ujawniły bogactwo wytworów i ozdób wykonywanych ze złotej blachy, m.in. realistycznych przedstawień

²⁷² H. Samsonowicz, *Studia nad postrzeganiem przestrzeni przez ludzi średniowiecza*, Poznań 2015. Podróże i handel kształtowały pojęcia o odległych terytoriach.

postaci zwierzęcych. Obecnie wiele wytworów sztuki scytyjskiej znajduje się w petersburskim Ermitażu²⁷³.

Zgodnie z badaniami Tadeusza Sulimirskiego jedno z plemion scytyjskich w VI–V w. p.n.e. zajmowało terytorium nad Dniestrem i Prutem. Inne ulokowało się nad śródkowym Dnieprem, w rejonie Kijowa²⁷⁴. Polskie badania (po r. 1945) odkryły zabytki scytyjskie ukryte wtórnie jako skarby (Witaszkowo, woj. lubuskie) oraz spalone grody ludności tzw. kultury łużyckiej. Scytowie pozostawili po sobie liczne wykonane z brązu trójganiaste groty strzał. W V w. p.n.e. osadnictwo scytyjskie rozwijało się nad śródkowym Dnieprem i Dniestrem. Ich najazdy skierowane były na zachód Przedgórzem Karpat i sięgały Nysy. Najazdy Scytów na ziemie górnego dorzecza Wisły i Odry musiały się powtarzać, gdyż znaleziono tutaj stosunkowo liczne groty strzał scytyjskich, odlewane z brązu, trójganiaste w przekroju²⁷⁵.

Blisko tysiąc lat później inny lud śródkowoazjatycki wyruszył na wędrówkę i podbój terenów wschodnioeuropejskich. Hunowie (Hung nu) poruszali się stepami, zmierzając z pogranicza Chin i wyżyn Azji Centralnej na zachód. Według źródeł antycznych, w roku 378 przekroczyli dolny bieg Wołgi i Donu. W pochodzących z IV wieku źródłach europejskich (np. Ammian Marcellinus) zaczęła występować nazwa azjatyckich przybyszy. Pokonali i częściowo podporządkowali sobie plemiona europejskie, Alanów i Gotów, zamieszkujące stepy Europy Wschodniej²⁷⁶. Za wstrzymanie najaz-

²⁷³ K. Stołyhwo, *Dr Julian Talko-Hryncewicz, notatka biograficzna*, „Światowit”, t. I, 1907, s. 125–126.

²⁷⁴ T. Sulimirski, *Scytowie na zachodnim Podolu*, Lwów 1936; Mapa kultur archeologicznych na Ukrainie: M. Śmiszko, *Stan i potrzeby badań nad okresem Cesarstwa rzymskiego w południowo-wschodniej Polsce*, „Wiadomości Archeologiczne”, t. XIV, 1936, tab. XVIII, s. 141.

²⁷⁵ K. Godłowski, S.K. Kozłowski, *Historia starożytnych ziem polskich*, Wrocław 1983, s. 91–92.

²⁷⁶ K. Dąbrowski, *Hunowie europejscy* [w:] K. Dąbrowski, E. Tryjarski, T. Nagrodzka-Majchrzyk, *Hunowie europejscy. Protobułgarzy. Chazarowie. Pieczyngowie*, Wrocław 1975, s. 11–144; M. Mączyńska, *Wędrowki ludów. Historia niespokojnej epoki: IV–V w.*, Warszawa 1996, s. 99–138.

dów i możliwość prowadzenia handlu z barbarzyńcami, Cesarstwo Rzymskie zaczęło płacić Hunom trybut w złotych monetach. Po kilkudziesięciu latach (w 434 r.) osiągnął on wagę 200 kg. Po przewlekłych walkach związek plemienny Hunów został rozbity w bitwie nad rzeką Nedao (470 r.), dopływem środkowego Dunaju. Pokonani Hunowie wycofali się do Dobrudży i na stepy nadczarnomorskie. Odtąd przebywali nad Dnieprem i na ziemiach pod Górami Kaukazu. Ich wieloplemienny związek uległ rozpadowi²⁷⁷.

W połowie V wieku, będąc u szczytu potęgi, Hunowie panowali w dorzeczu Dunaju i w Kotlinie Węgierskiej, podbijając plemiona słowiańskie żyjące na północ od Karpat. Groby naczelników huńskich, narzuconych plemionom z Podkarpacia (obecnego Górnego Śląska), miały charakterystyczne wyposażenie (złote elementy stroju). W jednym przypadku mogiła wodza zawierała szkielet z celowo zdeformowaną czaszką (przez deseczki uciskające czaszkę niemowlęcia), co stanowiło zwyczaj podkaukaskich Alanów. Uwagę zwraca także „grób naczelnika” huńskiego z Jakuszowic (woj. świętokrzyskie), datowany na połowę V w.²⁷⁸

Przesiedlanie się Hunów, podobnie jak później najazdy Mongołów, miało charakter najazdu. Nie chodziło tylko o tereny wypasu i wyparcie dotychczasowych mieszkańców na północ. Ich celem było podporządkowanie nowych terenów: grabież, wymuszanie wsparcia zbrojnego w prowadzeniu dalszego podboju, egzekwowanie narzuconych zobowiązań. To były azjatyckie metody budowania państwa, opartego na zbrojnej przewadze wobec tuziemców. Związki plemienne turekojęzycznych Hunów przypominały późniejsze struktury ludów kipczackich i mongolskich.

Wkroczenie Hunów do Europy spowodowało zajęcie – i dysponowanie – stepem i lasostepem nad Wołgą, sięgając aż po góry Ural na wschodzie. Hunowie i przyprowadzone przez Mon-

²⁷⁷ K. Jażdżewski, *Pradzieje Europy Środkowej*, Wrocław 1981, s. 569–573.

²⁷⁸ J. Tyszkiewicz, „Złoty łuk” wodza Hunów z grobu w Jakuszowicach z V w. n.e., „Rocznik Tatarów Polskich”, t. IX (XXIII), 2022, s. 11–18.

gołów w pierwszej połowie XIII wieku plemiona kipczackie byli zainteresowani trwałym opanowaniem strefy stepów (w przybliżeniu od Kiszyniowa na południowym zachodzie do średniego biegu Wołgi) i lasostepu, która ciągnęła się (i nadal istnieje) na północ od obecnego Kiszyniowa do Kijowa nad środkowym Dnieprem i Kazania nad górną Wołgą²⁷⁹. Strefa leśno-stepowa, którą zajęli przybysze – Hunowie, później Połowcy i inni Kipczacy – obejmowała Podole, południowy Wołyń i rdzenną Ukrainę na północny wschód od Kijowa oraz część Ukrainy lewobrzeżnej, nad dolną Desną.

Liczebność wojsk huńskich wynikała z faktu włączenia do walk różnych plemion nadczarnomorskich, także germańskich. Etniczni Hunowie posługiwali się łukami i krótkimi mieczami, rzadko włóczniami. Groźną broń stanowiły łuki typu azjatyckiego, tzw. refleksyjne. Ich ramiona wykonywano z ściśle dopasowanych elementów drewnianych i kościanych, silnie sklejonych. Miały skuteczną donośność stu i więcej metrów. Łęczyska łuków wodzów okładano blachami złotymi, która zwiększała wprawdzie jego wagę i zmniejszała nieco donośność, ale stanowiła wyróżnik przysługujący tylko nielicznym. W Jakuszewicach do grobu włożono: łuk refleksyjny obłożony złotą blachą, prosty miecz (122 cm) z ozdobną zawieszka z bursztynu, w pochwie skórzanej z okuciami ze złota.

Po wycofaniu się Hunów na stepy nadczarnomorskie, z ich związku plemiennego wyodrębniły się plemiona Awarów i Połowców. Turekojęzyczni Awarowie zajęli Panonię (koniec VII – początek IX w.). Zasiadlali strefę lasostepu i stepu nad dolnym Dnieprem i Wołgą. Ich gospodarka opierała się na pasterstwie, w małym stopniu na uprawie roślin. Po przybyciu znanego z dolnej Wołgi Węgrów, w końcu IX wieku musieli oddać Nizinę Panońską i wycofać się na podgórze Karpat Wschodnich. Do XIII w. zasie-

²⁷⁹ K. Moszyński, *O sposobach badania kultury materialnej Prastłowian*, Wrocław 1962, s. 226–227: Mapa stref roślinnych Europy Wschodniej wg W.G. Niestierowa, *Obszary leśnowodstwo*.

dlali stepy nad Morzem Czarnym, wschodnią Bułgarię i okoliczne ziemie²⁸⁰.

Dobrze zorganizowanym państwem koczowników był Kaganat Chazarski. Broniąc się przed naporem Arabów Chazarowie w VII–X w. zasiedlili wybrzeże Morza Kaspijskiego, przyległe stepy nad rzeką Kurą oraz ziemie nad dolnym Donem i Wołgą. W celu osłabienia naporu Arabów część elity kaganatu przyjęła islam. W Chazarii rozwinęło się kilka dużych miast (Semander, Itil i in.). Społeczeństwo reprezentowało kulturę ludności osiadłej (rolnictwo, handel, rzemiosło). Itil bogacił się, gdyż tędy przebiegały szlaki handlowe z Chin i Azji Centralnej do Europy. W Chazarii spotkały się różne tradycje wschodniej Europy. Mieszkańcy kultywowali tradycyjne wierzenia szamańskie, ale duże grupy ludzi przyjęły w IX–X w. chrześcijaństwo, islam i judaizm²⁸¹.

Kaganat Chazarski kontrolował i stabilizował stosunki polityczne na międzymorzu (M. Kaspijskiego i M. Czarnego) przez kilkaset lat. Wyjątkowo przepuścił Węgrów, którzy wędrowali z Syberii zachodniej do Europy i pod koniec IX w. osiedlili się na Nizinie Panońskiej. Po upadku kaganatu, co nastąpiło u schyłku X wieku, na terenie środkowego dorzecza Wołgi w X – połowie XIII w. ukształtowała się Bułgaria Wołżańsko-Kamska ze stolicą Bułgarem Wielkim. Bułgarzy wołżańscy stawili silny opór ekspansji mongolskiej w jej początkowej fazie (1211–1230)²⁸².

²⁸⁰ S.A. Pletniewa, *Połowcy*, Moskwa 1990, Mapa rozsielenia koczowników w X-pocz. XIII w. na stepach Europy wschodniej: s. 34–35; M.I. Artamonow, *Istorija chazar*, S. Petersburg 2001. W pobliżu jez. Balaton zbadano cmentarzysko szkieletowe Awarów (Vagohid). Pochowano tutaj ludzi mających cechy antropologiczne typowe dla ludów wczesnomongolskich (VI–VII w.) z pogranicza Chin: W. Szymański, *Awarzy* [w:] W. Szymański, E. Dąbrowska, *Awarzy. Węgrzy*, Warszawa 1979, s. 61–63.

²⁸¹ M.G. Magomedow, *Obrazowanije chazarskogo kaganata*, Moskwa 1983; T. Nagrodzka-Majchrzyk, *Geneza miast u dawnych ludów tureckich (VII–XII w.)*, Wrocław 1978; A. Zajączkowski, *O kulturze chazarskiej i jej spadkobiercach*, „Myśl Karaimska”, SN, t. I, 1945–1946, s. 6–28; J. Dudek, *Chazarowie. Polityka. Kultura. Religia: VII–XI w.*, Warszawa 2017.

²⁸² A. Nazimi, *Commercial Relations between Arabs and Slavs (9th–11 centuries)*, Warszawa 1998; J. Tyszkiewicz, *Tatarzy na Litwie i w Polsce*, Warszawa 1989, rozdz. II: *Sąsiedztwo ludów stepowych do początku XIII w.*, s. 28–54.

Stepy Europy Wschodniej, aż do Niziny Panońskiej, zasiedlały liczne plemiona: Połowcy, Oguzowie i inni. Wieki XI–XII charakteryzowały się stałymi wojnami międzyplemiennymi. W stepach nad dolnym Dnieprem i Donem opór ekspansji Mongołów stawiali Połowcy, mający w wieku XII i początkach XIII poprawne stosunki z pobliskimi księstwami ruskimi. Pierwsza bitwa połączonych wojsk rusko-połowieckich, stoczona z Mongołami nad Kałką (w pobliżu Morza Azowskiego, 1223), została przegrana. Część Połowców (Kumanów) osiedliła się na Węgrzech, gdzie walczyła z mniej licznymi Pieczyngami, także turkojęzycznymi. Odegrała też ważną rolę w walkach z sąsiednimi państwami w XIII–XIV w.²⁸³ Najazdy Mongołów na Europę Wschodnią stanowiły największą inwazję Ażjatów w całym średniowieczu (V–XV w.).

Mongołowie zorganizowali dużą armię, złożoną z licznych oddziałów podporządkowanych plemion kipczackich, które od połowy XIII w. zaczęto w Europie nazywać Tatarami²⁸⁴. W kilku etapach nastąpił podbój rozległej Rusi przez Mongołów. Po przełamaniu oporu Bułgarów Wołżańsko-Kamskich – zimą roku 1237 i wiosną 1238 – Mongołowie skierowali się na północny zachód, dążąc do Nowogrodu Wielkiego, którego nie udało się im zdobyć. Od lata 1238 roku do jesieni 1240 pokonali na stepach Połowców i inne tamtejsze plemiona. Późną jesienią 1240 roku oraz zimą i wiosną 1241 zdobyli grody i opustoszyli Ruś południową z Kijowem, Ruś Halicką i Wołyń. Cała Ruś do roku 1245 – najpóźniej księżę Daniel Halicki – uznała zwierzchność tatarską²⁸⁵.

Najazdy Tatarów na sąsiednią Polskę (1241, 1259, 1287) i Węgry (1241 i później) miały charakter rabunkowy i strategiczny. Należało

²⁸³ A. Paloczi-Horvath, *Pechenegs, Cumans, Iasians: Steppe peoples in medieval Hungary*, Budapest 1989; A. Pletnieva, *Połowcy*, Moskwa 1990; J. Juszyński, *Połowcy węgierscy*, Zabrze–Tarnowskie Góry 2021.

²⁸⁴ R. Urbański, *Tartarorum gens brutalis. Trzynastowieczne najazdy mongolskie w literaturze polskiego średniowiecza na porównawczym tle piśmiennictwa łacińskiego antyku i wieków średnich*, Warszawa 2007.

²⁸⁵ T. May, *Najazdy Mongołów*, Warszawa 2010; D. Dąbrowski, *Daniel Romanowicz, król Rusi (ok. 1201–1264). Biografia polityczna*, Kraków 2012.

złamać opór w całej Europie Środkowo-Wschodniej. Tatarzy ścigali także Połowców, którzy schronili się na Węgrzech. W grudniu 1287 r. na księstwa polskie uderzyły dwie armie tatarskie: Telebogi (wysłanego przez chana Tochtę) i równocześnie zbuntowanego wodza Nogaja, który zorganizował własne władztwo nad Morzem Czarnym²⁸⁶. Zachowały się nawiązujące do tego najazdu średnio-wieczne opowiadania związane ze świętą Kingą i jej ucieczką na zamek w Pieninach²⁸⁷. O ucieczce wspominały dziewczynki wychowywane w klasztorze w Starym Sączu. Polityka księcia Daniela Halickiego, szukającego pomocy u sąsiednich państw europejskich i Stolicy Apostolskiej, wymaga specjalnej uwagi. W ówczesnej Europie trudno było jednak zawiązać porozumienie w sprawie wspólnej obrony przed silnym agresorem z Azji.

Chanowie Złotej Ordy pilnowali swojej zdobyczy, czyli Rusi, podporządkowanej i płacącej jej daniny. Dopiero wiek później walkę o Ruś południową podjął Kiejstut i polscy królowie, Władysław Łokietek i Kazimierz Wielki, a także Węgrzy²⁸⁸. Zw. Ruś Czerwoną (Halicz i in.) pozyskała dopiero wyprawa zbrojna królowej Jadwigi Andegawenki i księcia Witolda w roku 1387. Późniejsza współpraca księcia Witolda z chanem Tochtamyszem, pomimo ich klęski w bitwie z Tatarami dowodzonymi przez Edygeja nad Worskłą (12 sierpnia 1399 r.), spowodowała osłabienie władztwa tatarskiego na Rusi Południowej i opóźnienia w opłatach daniny Ordzie²⁸⁹. Jan Długosz, najważniejszy kronikarz polski XV wieku, napisał o bitwie nad

²⁸⁶ S. Krakowski, *Najazdy tatarskie na ziemię polskie w XIII w.*, Warszawa 1956; *Tataro-Mongolowie w Azji i Jewropie*, red. S.I. Tichwinski, Moskwa 1977; J. Tyszkiewicz, *Tatarzy na Litwie*, s. 81 nn; T. May, *Najazdy Mongołów*, Warszawa 2010.

²⁸⁷ J. Tyszkiewicz, *Ucieczka księżnej Kingi przed Tatarami* [w:] tegoż, *Tatarzy w Polsce i Europie. Fragmenty dziejów*, Pułtusk 2008, s. 23–42.

²⁸⁸ Wybór faktów: J. Juszyński, *Wojny polsko-tatarskie 1260–1341*, Tarnowskie Góry 2024. Wykorzystano tutaj wiadomości *Kroniki halicko-wołyńskiej*.

²⁸⁹ J. Nikodem, *Witold w. ks. litewski*, Kraków 2013; P.S. Skworoda, *Worskła 12.08.1399. Klęska krucjaty Witolda czyli zapomniana bitwa narodów*, Tarnowskie Góry 2024.

Worsklą i wspominał ogólnie o wcześniejszych wyprawach Tatarów na Ruś Litewską²⁹⁰.

W XIV w. Złota Orda sprawowała zwierzchnią władzę nad Rusią północną (z Moskwą) i południową (dorzecze Dniepru). Dzięki temu nie było najazdów na Kijowszczyznę²⁹¹. Do śmierci wielkiego księcia litewskiego Olgierda (1377) Litwa płaciła za Ruś południową daninę Ordzie. Zwycięstwo księcia moskiewskiego Dymitra nad dowodzonymi przez Mamaja Tatarami, odniesione 8 października 1380 r. na Kulikowym Polu, wstrzymało wysłanie karnych ekspedycji na Wielkie Księstwo Litewskie za brak posiłków z Wilna dla Mamaja²⁹². Władztwo tatarskie nad W. Ks. Litewskim osłabło. Władzę w Ordzie przejął Tochtamysz, ale wdał się w wojny z Timurem Kulawym, które przegrywał. Dopiero po śmierci Timura (1 kwietnia 1405 r.) Orda mogła myśleć o wyprawach na zbuntowanych lenników²⁹³.

Sojusz króla Kazimierza Jagiellończyka z wielkim księciem moskiewskim Wasylem II (1448) pozwolił na odparcie akcji zbrojnych Sejida Ahmeda i osadzenie na Krymie chana Hadži Gireja (rządy 1449–1466). Sejid Ahmed, chan Wielkiej Ordy, został w roku 1454 pokonany i uwięziony na Litwie. W r. 1462 gospodar Mołdawii został wasalem Polski. W r. 1461 Hadži Girej oficjalnie zrzekł się zwierzchnictwa nad Rusią południowo-zachodnią (Kijowszczyzna, Podole). W latach 1465–1472 najazdy Złotej Ordy skierowane były głównie na Moskwę.

Równowaga sił i gry polityczne między Iwanem III, sułtanem, Kazimierzem Jagiellończykiem i Mengli Girejem hamowały akcje wojenne nad Morzem Czarnym i w Rusi Litewskiej. W latach

²⁹⁰ J. Długosz, *Historia Królestwa Polskiego*, ks. IX, *passim*.

²⁹¹ W.L. Jegorow, *Istoriczeskaja geografia Zołotoj Ordy: XIII–XIV w.*, Moskwa 1985.

²⁹² J. Tyszkiewicz, *Rządy Olgierda i Jagiełły (do 1387) na Litwie. Między państwem Zakonu Krzyżackiego, Moskwą i Złotą Ordą*, „Rocznik Tatarów Polskich”, t. X (XXIV), 2023, s. 86 nn.

²⁹³ J. Tyszkiewicz, *Polityczne stosunki państwa polsko-litewskiego z Krymem i Turcją: 1444–1489* [w:] tegoż, *Tatarzy w Polsce i Europie*, s. 89–111; M. Małowist, *Tamerlan i jego czasy*, Warszawa 1985, s. 11–13.

1474–1475 nastąpiło zawarcie sojuszu między Iwanem III (Moskwa) i Mengli Girejem (Chanat Krymski). Bunt plemienia Szirinów na Krymie spowodował uwięzienie chana Mengli Gireja, który wrócił na tron pod naciskiem Turcji (1478), stając się odtąd wiernym sojusznikiem sułtana²⁹⁴, związanym przysięgą sankcjonowaną religijnie. Kolejny sułtan Bajazyd II całkowicie kontrolował działania Mengli Gireja, będącego nadal w zależności od Stambułu. Chan zacieśnił sojusz z Moskwą. Dlatego – na polecenie sułtana albo w porozumieniu z Wasylem III (za sute podarki) – przez 30 lat wyruszały z Krymu kolejne wyprawy łupieżcze, głównie na ziemie W. Ks. Litewskiego, broniącego wówczas swego terytorium przed ekspansją książąt moskiewskich. Najazdy krymskie, głównie po zdobycz i jasyr, sięgały na północy do Lidy, Słucka i Mińska, za Niemen. Następowaly głównie w pierwszej ćwierci XVI wieku, w latach: 1497, 1500, 1503, 1505, 1506, 1508, 1510, 1511, 1512, 1516, 1527 i później, rzadziej. Tatarzy niszczyli kraj i uprowadzali jasyr z Polski: z Lubelskiego i Małopolski wschodniej (np. 1519). Przebieg najazdów i bitew z Tatarami zostały w większości opracowane przez historyków²⁹⁵.

²⁹⁴ J. Tyszkiewicz, *Zwrot przymierzy za Mengli Gireja: Chanat Krymski z Turcją przeciw Polsce. Stosunki polsko-tureckie*, red. T. Majda, Warszawa 1995, s. 6–15. Zob. prace autorów: S. Herbst, J. Woliński, J. Ochmański, M. Plewczyński i inni. Por. także: *Wojsko, wojskowość, miasta. Studia poświęcona prof. S. Herbstowi w stulecie urodzin*, red. K. Bobiatyński, P. Gawron, M. Nagielski, Zabrze 2009; J. Tyszkiewicz, *Polska i Litwa Jagiellonów na przelomie XV i XVI stulecia. Polityka. Dyplomacja. Wojny*, Pułtusk–Warszawa 2019.

²⁹⁵ Z bogatej literatury poświęconej tej problematyce, por. M. Horn, *Chronologia i zasięg najazdów tatarskich w latach 1605–1647*, *Studia i Materiały do Historii Wojskowości*, 1962, t. 8, s. 3–70; L. Podhorodecki, *Chanat krymski i jego stosunki z Polską w XV–XVIII w.*, Warszawa 1987; W. Serczyk, *Historia Ukrainy*, Wrocław 1971; L. Bazylow, *Historia Rosji*, t. I–II, Warszawa 1988; J. Ochmański, *Organizacja obrony W. Ks. Litewskiego przed napadami Tatarów krymskich w XV–XVI w.*, „*Studia i Materiały do Historii Wojskowości*”, 1960, t. 5, s. 349–398; A.A. Szejchumierow, *Armia Chanatu Krymskiego. Strategia, organizacja kampanii, życie codzienne i stosunki z sąsiadami (XV–XVIII w.)*, Tarnowskie Góry 2024, s. 199–254; U. Augustyniak, *Historia Polski: 1572–1795*, Warszawa 2008.

Rozpad Złotej Ordy, stały wzrost siły Turcji i Moskwy zatrzymały napór turkojęzycznych ludów na Europę. Podboje Turcji i wojny z sąsiadami w XV–XVII w. stworzyły nową konfigurację geopolityczną nad Morzem Czarnym. Sieć konfliktów, sojuszy i wojen objęła z czasem cały region dorzecza Wołgi, ziem nad Morzem Kaspijskim i Morzem Czarnym²⁹⁶. Było to dziedzictwo Złotej Ordy, z której wyłoniły się kolejno odrębne chanaty.

Najwcześniej, w początkach XVI wieku, wyodrębnił się Chanat Syberyjski. W dorzeczu Obu, nad Wołgą i dolnym biegiem jej dopływów Kamy i Wiatki ukształtował się silny Chanat Kazański (od 1437 r.). Od w. XIV pod patronatem Turcji rozwinął się Chanat Krymski, obejmujący Półwysep Krymski i sąsiadujące terytory, na zachodzie sięgające dolnego Dniepru. Ziemie delty Wołgi i przyległe, przynależne wcześniej (do początków XI w.) do Kaganatu Chazarskiego, objął Chanat Astrachański (1460). Na północ od niego, w stepach, koczowała Orda Nogajska. Nad Donem, do r. 1502, rozłożyła się Wielka Orda z możliwymi rodami wywodzącymi się z elity Złotej Ordy.

Cały ten zespół chanatów, państw tatarskich, był często we wzajemnych walkach i konfliktach, ciągnąc tradycyjnie zyski z handlu azjatycko-europejskiego i najazdów na bliżej położone państwa europejskie. Dlatego rosnąca w siłę Rosja uderzyła i zdobyła Kazań. Zlikwidowała Chanat Kazański (1552–1554), dołączając jego terytorium do swego państwa. Korzystając z osiągniętej przewagi, ruszyła szybko na Chanat Astrachański i także go zlikwidowała (1556). Wyprawa, mająca bronić Kazań, którą podjął chan krymski Dewlet Girej w roku 1559, była spóźniona i miała charakter typowej akcji grabieżczej. Nie próbowano atakować poważniejszych ośrodków i grodów.

²⁹⁶ Stosunki polityczne i konflikty państw wokół Morza Czarnego zob. *Rosja, Polska i Północnomorie w XV–XVII w.*, red. B.A. Rybakow, Moskwa 1979. Por. uwagi A.A. Szejchumierowa: *Armia Chanatu Krymskiego: Stosunki z sąsiadami*, s. 202 i in. Zob. źródło opisujące wydarzenia z XVII w.: *Księga podróży Ewliji Czelebiego*, wyd. Ż. Abrahamowicz i in. Warszawa 1986.

Chanat Krymski za rządów chana Sahib Gireja (1532–1551) i Dewlet Gireja (1551–1577) nadal był silnym państwem ze sprawną, dobrze wyposażoną armią. Dlatego Iwan IV zrezygnował z próby sił i zajął się podbojem Inflant, państwa zakonu inflanckiego, łatwym łupem dla silnych armii rosyjskich. Opanowanie i wchłonięcie do Rosji dużej zdobyczy terytorialnej (dwóch chanatów) wymagało stosownego czasu i zabiegów organizacyjnych ze strony administracji rosyjskiej. W stepach, na wschód i północ od Jeziora Aralskiego, koczowała nadal niezależna Orda Nogajska. Była jednak słaba liczebnie i pod względem militarnym. Nogajowie żyli tradycyjnie, z wypasu stad w stepie, zachowując dawne zwyczaje plemienne²⁹⁷.

Nie charakteryzując wydarzeń z XVII w. nad Morzem Czarnym i w przyległych krajach, należy stwierdzić, że stulecie to przyniosło ukraińskim ziemiom duże wyludnienie, straty i zniszczenia. Powstania i wojny kozackie z udziałem Tatarów krymskich spowodowały masowe zakopywanie tzw. skarbów, czyli zbiorów kursujących wówczas monet srebrnych i złotych. W stuleciu 1600–1700 zakopano ich dziesięciokrotnie więcej aniżeli w wieku XIV, XV czy XVI²⁹⁸, a mianowicie 1010.

²⁹⁷ L. Bazyłow, *Historia powszechna 1492–1648*, passim; A.A. Szejchumierow, *Armia Chanatu Krymskiego*, passim.

²⁹⁸ M. Kotlar, *Znaleziska monet z XIV–XVII w. na obszarze Ukraińskiej SRR*, Wrocław 1975. W XIV w. 64 skarby, XV w. – ok. 103 skarbów, XVI w. – 80 skarbów, XVII w. – 1011 skarbów.

2. Podbój Rusi Kijowskiej przez Mongołów

Budowę potęgi Mongołów rozpoczął Temudżyn, urodzony w drugiej połowie XII w. Jego życie wypełniała walka. Po roku 1180 rozpoczął rywalizację w gronie innych wodzów plemiennych. Dopiero w 1200 r. został władcą terenów dorzecza Ononu i Kerulenu, kolebki Mongołów. Dla wzmocnienia dyscypliny i osiągnięcia sukcesów wydał swoim wojownikom zakaz grabieży obozu pokonanych, aby nie rozpraszać sił i nie tracić czasu po odniesieniu zwycięstwa. Było to surowe odstępstwo od panujących zwyczajów. Pokonał plemiona Tatarów i Najmanów. Na *kurultaju*, czyli zjeździe naczelników plemiennych w roku 1206 obrano go „wielkim przywódcą” i nadano imię Czyngischan. Po trzech latach, w roku 1209, pokonał Najmanów i Merkitów w dorzeczu Irtyżu. Toczył zacięte wojny z sułtanem Chorezmu Muhammadem II, które trwały aż do 1221 r. Mongołowie zajęli wtedy Mawarannahr i wytyczyli swoją granicę na rzece Amu-Darii. Czyngischan zmarł 18 sierpnia 1227 roku, po wypadku na polowaniu²⁹⁹.

Mongolski przywódca planował podbój Europy Wschodniej i dlatego wysłał silny oddział zwiadowczy w celu spenetrowania stepów nad Morzem Czarnym. To spowodowało zorganizowanie wspólnej akcji obronnej Pieczyngów i Rusinów. 31 maja 1223 r. doszło do bitwy nad Kałką, uchodzącą do Morza Azowskiego. Wygrali ją Mongołowie, ale do inwazji na Ruś było jeszcze daleko³⁰⁰.

Po śmierci Czyngisa, w końcu roku 1229 władze oddano Ugedejowi. Po pokonaniu cesarstwa Jin (1231–1240) rozpoczęto

²⁹⁹ *Tajna historia Mongołów*, opr. S. Kałużyński, Warszawa 1970; S. Kałużyński, *Dawni Mongołowie*, Warszawa 1985; T. May, *Najazdy Mongołów*, Warszawa 2010.

³⁰⁰ O bitwie: L.W. Czerepnin, *Mongolo-tatary na Rusi (XIII w.)* [w:] *Tataro-mongoły w Azji i Jewropie*, red. S.I. Tichwinskij, Moskwa 1977, s. 186–192.

marsz ku Europie. Po wstępnych walkach (1227) Gruzja i Azerbejdżan poddały się najeźdźcom dopiero w 1239 r. Armenia broniła się w latach 1228–1236. W tym czasie Mongołowie podjęli ataki na Bułgarię Nadwożańską (1232). W r. 1236 ruszyła tam wielka wyprawa armii Batu-chana w sile około 150 tys. wojowników. Zdobyto stolicę Bułgarii i inne grody. Przetamano obronę przy długich wałach, które osłaniały środek kraju. Wiosną 1237 r. Möngke i Gujuk przekroczyli dolną Wołgę i pokonali na stepach Alanów i Połowców. Walki nad Donem trwały do jesieni 1237 r.³⁰¹

Przyjmuje się, że podbój Rusi Kijowskiej przeprowadzili Mongołowie w trzech etapach: pierwszy zimą roku 1237 i wiosną 1238, idąc z nad Wołgi na północ, aż po Nowogród Wielki; drugi od lata 1238 roku do jesieni 1240, prowadząc przeciw Połowcom nieustannie operacje w stepach; i trzeci późną jesienią 1240 roku, zimą i wiosną 1241, opanowując wówczas Ruś południowo-zachodnią (Czernihów, Kijów). Po walkach na północy wojska Mongołów musiały przegrupować się, przyjąć posiłki i wypoczęte konie. Drugi etap zmagania, niezbędny do opanowania Rusi południowej, polegał na ruchomej walce w stepach z mieszkającymi tutaj plemionami Połowców. Byli oni naturalnymi sojusznikami Rusinów i opóźniali oblężenia i zdobywanie grodów. Opanowując stepy, po rozbiciu i wypłoszeniu Połowców na Węgry albo w inne rejony, mając zapewniony wypas i odpoczynek dla koni, Mongołowie mogli podjąć ataki na grody Rusi południowej.

Działania wojenne Mongołów, które doprowadziły do podboju Rusi, nie doczekały się dobrych opracowań. Źródła ruskie o tej epoce są wrywkowe, nawet dokładniejsze opisy obrony np. Włodzimierza czy Kozielska pozostają schematyczne i uwypuklają tylko niektóre szczegóły, skupiając uwagę np. na niszczeniu i rabunku cerkwi. Także współcześni badacze próbują uporządkować informacje i wypełnić luki czasowe ogólnikowymi stwierdzeniami. Wśród istniejących opracowań zwraca uwagę tekst sprzed 150 lat (1874),

³⁰¹ R.G. Fachrutolinow, *Oczerki po istorii Wołżanskoj Bułgarii*, Moskwa 1984, s. 8–86; *Issledowanija Wielikogo Goroda*, red. W.W. Sedow, Moskwa 1976.

napisany przez zawodowego wojskowego generała M.I. Iwanina. Autor przedstawił opis podboju w oparciu o szczegółową analizę map, przebieg dróg, topografię i hydrografię terenu. Słusznie też ocenił walory wojsk wroga: bezwzględną karność, kilkukrotną przewagę liczebną, świetne rozpoznanie terenu przed podjęciem działań i wyjątkową szybkość przeprowadzanych operacji³⁰².

Z miejsc koncentracji wojsk nad górnym biegiem Irtyszu i w zachodnim Ałtaju, gdzie konie zostały dobrze wykarmione i przygotowane do długiego wysiłku, Mongołowie ruszyli w lutym 1236 r. W czerwcu dotarli nad Wołgę. Osiedla na stepach były już wcześniej zniszczone, koczowiska plemion protobułgarskich i czeremiskich zrabowane podczas poprzednich walk (od 1229). Burtasi i Mordwini nie zdołali stawić oporu przeważającym siłom najeźdźców. Batu, stojąc nad Wołgą, aby osłabić morale przeciwników podjął pozorne negocjacje z książętami ruskimi, głównie riazańskimi. Wkrótce oczywiście Mongołowie, którzy dysponowali ogromną przewagą liczebną, chwycili za oręż i rozbili słabą blokadę wojsk ruskich. Rusini zostali pokonani w bitwie stoczonej 16 grudnia 1237 r. Rianzań bronił się tylko kilka dni, od 16 do 21 grudnia 1237 r. Droga na Ruś stała otworem.

Batu zdecydował się zaatakować zimą. W dorzeczu Wołgi i górnego Dniepru było to korzystne rozwiązanie ze względu na przejezdność terenu, nawet po bezdrożach, po zamrożonej ziemi, bagnie i lodzie. Przez lasy prowadziły drogi, którymi mogły jechać sanie z zaopatrzeniem i machinami oblężniczymi, głównie rozbieranymi na części taranami. Atak zimą zapewniał możliwość grabieży zgromadzonego na zimę pożywienia, zboża, mięsa i siana. Dlatego uderzano na północ, szybko i najkrótszą drogą, żeby zapewnić sobie bazy do pobytu (obozowiska) i zaopatrzenie.

³⁰² M.I. Iwanin, *O wojennom isskustwie i zawojewanijach mongoło-tatar i srednieazjatickich narodow pri Czingis-chanie i Tamerlanie*, S. Petersburg 1875, II wyd., Moskwa 2012, Rozdz. *Pochody Baty w Rossji (s 1237 no 1240 g.)*, s. 104–119, Rozdz. *Pochod Batyja w Polszu, Silezju, Morawy i Wengrju (1240–1241)*, s. 120–125.

Nagłe wejście na północno-wschodnią Ruś odcinało ją od licznych jeszcze grodów południowych i ich potencjału militarnego (Czerinów, Kijów, grody Rusi Halickiej).

Książęta Rusi północnej zwlekali z przygotowaniem do obrony. Mongołowie przeniknęli więc szybko na północ i ich zaskoczyli. Gdyby większość grodów broniła się wytrwale i dłużej (jak np. Kozielsk), najeźdźcy byliby zmuszeni wycofać się lub iść dalej na północ albo północny wschód. Musieliby osłabić liczebność podstawowych korpusów uderzeniowych przez pozostawianie oddziałów do oblegania grodów. W wyniku ciągłych akcji na dużych przestrzeniach, jakie przeprowadzali zimą 1237/1238, Mongołowie stracili dużo koni i wyczerpali je stałym wysiłkiem. Mieli jednak rozpoznanie i wiedzę, że książęta ruscy będą bronić się osobno, bez organizowania sojuszy i łączenia drużyn³⁰³. Akcja wielkiego księcia Jerzego okazała się wyjątkowa i dlatego się załamała.

Bogaty Suzdań zdobyto 6 lutego 1238 r. Włodzimierz, stolica Wielkiego Księstwa Włodzimierskiego, bronił się do 9 lutego. Książę opuścił gród i zorganizował obóz nad rzeką Sitą, licząc, że dołączą do niego inne drużyny książęce, które powinny wspierać walkę swego wielkiego księcia. Etapy wstępnej koncentracji pod Ugliczem także zawiodły. Odległość między grodem Włodzimierzem a Sitą wynosiła około dziesięciu dni jazdy. Mongołowie po zajęciu miasta ruszyli w pogoń za wielkim księciem Jerzym.

Dopadli go w jego obozie i 4 marca wydali bitwę. Wcześniej, dla obezwładnienia sojuszników Jerzego, Batu rozdzielił swoje wojska i wysłał do szturmów na Twer i Jarosław. Mając dużą przewagę liczebną, Mongołowie rozbili drużynę wielkiego księcia Jerzego. On sam zginął, a jego ciała nie odnaleziono. W XX wieku pobożowisko badali archeolodzy, którzy znaleźli jakoby pozłacany hełm wielkiego księcia Jerzego, ukryty pod wykrotem. Ponieważ Torzeż został zdobyty przez wojska Batu 5 marca, po dwutygodniowym oblężeniu, Mongołowie działali z wyprzedzeniem. Nie dopuścili

³⁰³ M.I. Iwanin, *O wojennom isskustwie*, s. 108–110.

do koncentracji Rusinów nad Sitą. Po tych sukcesach Mongołowie połączyli swoje oddziały około 16 marca. Mniej więcej też w połowie miesiąca wyruszyli na podbój Nowogrodu Wielkiego³⁰⁴.

Dotarcie pod miasto wymagało blisko dwudziestu dni, ale topografia terenu – lesista przestrzeń, sfalowana i zasypana śniegiem – opóźniła marsz wroga. Teren był mało zamieszkały, brakowało żywności i zaopatrzenia dla koni. Przeszkodę stanowiły również błotniste rzeki, Msta i Wołchow, na których lód zaczynał się już topić. Inna trasa, po lodzie jezior Seliger oraz Ilmień, nie wchodziła w rachubę. Batu wybrał przejście przez tereny zasiedlone, żeby konfiskować żywność zgromadzoną na zimę. Część sił wysłał przodem, żeby szybciej dotarli w pobliże Nowogrodu. Nagle jednak nastąpiła wiosenna odwilż i Mongołowie musieli rozpocząć odwrót. Zdecydowała o tym pogoda, a nie opór książąt ruskich.

Na północnym zachodzie ocalały Połock i Smoleńsk. Oddział rozpoznawczy Mongołów stoczył potyczkę z obrońcami Smoleńska i zawrócił. Było to już podczas wycofywania się Batu na południowy wschód, nad środkowy Don³⁰⁵. Moskwa była wówczas średniej wielkości miastem, które szybko zdobyto, rozbijając mury taranami (styczeń 1237). Dopiero podczas odwrotu zagarnięto wyczerpany długim oblężeniem Kozielsk. We władzy Mongołów znalazły się wszystkie grody na północy Rusi: Uglicz, Jarosław, Twer, Kostroma, Kołonna i in. Kiedy siły główne odpoczywały, inne oddziały prowadziły walki na stepach nad dolnym Dnieprem i Morzem Czarnym, przeciw Połowcom, Czerkiesom i innym stepowcom³⁰⁶.

Wiosną 1239 r. powrócono do ataków na Ruś, teraz południową. Latem zdobyto Perejesław i Czernihów, zasobne księstwa nad Dnieprem. Wiadomości o wydarzeniach z lat 1239–1241 podała

³⁰⁴ M.I. Iwanin, *O wojennom isskustwie*, s. 111–113.

³⁰⁵ Por. Mapa *Mongolsko-tatarskie naszestwie na Rus*, wyróżniono na nie działania Bata 1237–1240 (mylnie, powinno być 1239): P.P. Tołoczko, *Koczownicze narody stepiej i Kijewska Rus*, S. Petersburg 2003, s. 134.

³⁰⁶ L.W. Czerepnin, *Mongolo-tatary*, s. 194–196; J. Tyszkiewicz, *Tatarzy na Litwie i w Polsce*, Warszawa 1989, s. 74–77.

*Latopis Ipatijewski*³⁰⁷. Rozbijano mury taranami, dewastowano cerkwie, w których chronili się mieszkańcy. Następnie oblężony został Kijów, który bronił się od 19 listopada do 9 grudnia 1240 r. Obroną kierował Dymitr, zaufany dowódca księcia Daniela Romanowicza z Halicza. Książę kijowski Michał uciekł z miasta. Odsiecz żadna nie nadeszła, wszystkie południoworuskie księstwa były już podbite, z wyjątkiem zachodnich nad Bugiem. Zimą 1240/1241 Mongołowie – zwani tutaj Tatarami – zdobyli Włodzimierz nad Bugiem i Halicz nad Dniestrem. Zrabowali całe Księstwo Halickie, docierając do Brześcia na północy. Książę Daniel schronił się z rodziną w Wyszogrodzie na Mazowszu³⁰⁸.

W Kijowie taranami rozbito solidne mury obronne miasta i ściany cerkwi, w których schronili się mieszkańcy. Gród bronił się przed Mongołami do 9 grudnia. Mongołowie wzięli do niewoli rzemieślników i młodych mężczyzn potrzebnych do przymusowych prac oblężniczych. Większość kijowian zgładzono. Podróżnik włoski Plano Carpini był w Kijowie w roku 1245, kiedy Mongołowie wycofali się za Wołgę. Zapisał, że na polach pod miastem leżały liczne szkielety i czaszki po zabitych³⁰⁹. Później impet zdobywców zwrócił się przeciw Rusi Włodzimierskiej i Halickiej. Rabunek tych ziem, dotąd mało dewastowanych, oraz łamanie oporu w niektórych grodach na Podolu i Podnieprzu zajęło Mongołom cały rok 1240. Nad Słuczą znajdowało się wówczas księstwo ze stolicą w Bołochowie. Miejscowi książęta zostali sojusznikami Mongołów i w latach 1238–1240 zorganizowali dla nich magazyny żywności i zaopatrzenia. Poskromił ich dopiero książę Daniel, gdy dołączyli do rabunków mongolskich. Także w innych miastach Rusi południowo-zachodniej dochodziło do walk wewnętrznych i grabieży, ponieważ książęta opuścili swoje księstwa i uciekli na Węgry i do

³⁰⁷ Por. P.P. Tołoczko, *Koczownicze narody*, s. 137–145.

³⁰⁸ D. Dąbrowski, *Daniel Romanowicz król Rusi (ok. 1201–1264). Biografia polityczna*, Kraków 2012.

³⁰⁹ Zob. M. Małowist, *Z zagadnień wzrostu i upadku miast Imperium Mongolskiego (od XIII do XV w.)*, „Przegląd Historyczny”, LXVII, 1976, nr 4, s. 543.

Polski. Dla obrony przed Mongołami i zachowania porządku, książę Daniel popierał organizowanie obrony przez wiece miejskie, które wybierały spośród mieszkańców na dowódcę zaufanego bojara³¹⁰.

Opustoszały Kijów stał się miejscem kolejnej koncentracji sił mongolskich, przygotowujących się do uderzenia na Węgry i Polskę. Zimą 1241 roku na zachód ruszyli wywiadowcy. Wiosną Mongołowie uderzyli dwoma dużymi zgrupowaniami na Węgry i do Polski. Główna bitwa w Polsce została stoczona pod Legnicą (9 kwietnia 1241 r.) na Śląsku. Obrońcy pod wodzą księcia wrocławskiego Henryka Pobożnego zostali rozbici. Posiłki czeskie nie nadeszły, zajmując wyczekujące pozycje na przedpolu Doliny Kłodzkiej. Wkrótce także Węgrzy zostali rozgromieni w bitwie nad rzeką Sajó (11 maja 1241 r.). Mongołowie zniszczyli w obu krajach ważne ośrodki, ale nie próbowali instalować tutaj swojej władzy. Natomiast książęta Rusi zachodniej musieli później dostarczać im posiłki zbrojne (najazdy na Polskę 1259, 1260, 1287/8)³¹¹.

Po najazdach na Polskę i Węgry wodzowie tatarscy wycofali się na Ruś. To tutaj dążyli do utrwalenia swoich zdobyczy i podporządkowania książąt ruskich władzy chańskiej. Regułą było zmuszanie książąt do składania przysięg podległości chanom. Wtedy dopiero otrzymywali tzw. *jarłyk*, czyli pozwolenie i zatwierdzenie na rządy we własnych księstwach. Po podboju całej Rusi, bez Nowogrodu Wielkiego i Smoleńska, zagrożenie niszczycielskimi najazdami ustało. Ruś centralna i zachodnia pozostała natomiast nadal zagrożona niszczycielskimi najazdami sąsiadów z północy, Jaćwingów i Litwinów. Smoleńsk uznał zwierzchność W. Ks. Litewskiego.

Podboje mongolskie na Rusi ujawniły brak solidarności i przestrzegania ważnych zasad przez władców chrześcijańskich. Wypracowane formy współpracy i porozumiewania się, nawet przez blisko spokrewnionych książąt, zawodziły. Zabrakło wzajemnego

³¹⁰ J. Tyszkiewicz, *Timor Tartarorum. Miasta, bojarzy i książę Daniel Romanowicz wobec najazdu Mongołów* [w:] *Animos labor nutrit. Studia ofiarowane prof. A. Buko*, red. T. Nowakiewicz, Warszawa 2018, s. 145–150.

³¹¹ S. Krakowski, *Najazdy tatarskie na ziemie polskie w XIII w.*, Warszawa 1956.

wsparcia i zdrowego rozsądku. Już klęska nad Kałką pokazała brak zaufania i logicznego myślenia wśród Rurykowiczów, którzy wobec śmiertelnego zagrożenia nie potrafili wyłonić dowódcy ani uzgodnić planu bitwy. Nawet wybitne jednostki wśród dynastów były bezsilne w obliczu strachu i krótkowzroczności pozostałych. Wielki książę Jerzy włodzimierski zawiódł się całkowicie.

Później uległą politykę prowadził książę Aleksander Newski. Podporządkowanie Rusi chanom trwało kilkaset lat. *Jartyk* dający władzę wielkoksiążęcą we Włodzimierzu stał się narzędziem politycznym w rękach chana. Mianowany przezeń wielki książę Rusi pozostawał jego namiestnikiem politycznym, dalekim od buntu, skłonny do współpracy i zbierania opłat dla Ordy. Próba złamania tego układu nastąpiła dopiero w bitwie na Kulikowym Polu, poprowadzonej przez wielkiego księcia moskiewskiego Dymitra Dońskiego (1380).

3. Obieg tatarskich monet na Rusi Południowej w XIV w.

Dysponujemy dobrym opracowaniem na temat skarbów i pojedynczych znalezisk monet ukrytych w ziemi na terenie Rusi Południowej w XII–XVII w. Obieg pieniądza dokumentuje różne zjawiska: gospodarcze, kulturalne i polityczne³¹².

Badania przeszłości można prowadzić, poznając różne źródła: pisane (historyk), wykopaliskowe (archeolog), numizmatyczne (numizmatyk) i inne. Numizmatyka specjalizuje się głównie w wielostronnym badaniu monet zabytkowych (stop i kruszec, napisy, przedstawienia) i okoliczności ukrycia³¹³. W mennicach wybijano monety już w starożytności. Jeden z numizmatyków trafnie stwierdził, że „moneta jest źródłem wszechstronnym: materialnym, pisanym i ikonograficznym”. Można badać kruszec (stop) monety, odczytywać umieszczone na niej napisy i skróty literowe, identyfikować portrety władców lub przedstawienia budowli itp. Mając zgromadzony materiał źródłowy – kolekcje monet, znalezione skarby czy małe zbiory ukrytych monet – można badać różne problemy i wydarzenia z przeszłości; kontakty międzyludzkie. Monety, czasem razem z kosztownościami, ukrywano przed zagrożeniem i groźbą utraty. Rok wybicia najmłodszej monety w skarbie pozwala datować, kiedy najwcześniej mógł zostać ukryty.

Rozpoznanie każdej monety w skarbie pomaga ustalać fakty: jakie monety były w obiegu na Rusi, w przybliżeniu kiedy i z kim utrzymywano wymianę. Prawdopodobny rok zakopania skarbu (po

³¹² M. Kotlar, *Znaleziska monet z XIV–XVII w. na obszarze Ukraińskiej SRR. Materiały*, opr. J. Sztetyło, Wrocław 1975.

³¹³ R. Kiersnowski, *Wstęp do numizmatyki polskiej wieków średnich*, Warszawa 1963; r. Kiersnowski, *Moneta w kulturze wieków średnich*, Warszawa 1988.

roku wybicia najmłodszej monety) pozwala odtwarzać wydarzenia (wojny, pożary, niepokoje wewnątrz grupy mieszkańców). Dzięki rozpoznaniu monet możemy dojść, gdzie i kto wybił monetę, kiedy (tytułatura władcy), gdzie (nazwa miasta z mennicą), jaki miała nominał, jakiego stopu metali używano, gdzie wydobywano użyte srebro (badanie metalograficzne) itd. Fakty pewne (gdzie i kiedy monetę wybito) przyczyniają się do budowania hipotezy o przyczynach napływu dużej liczby określonych monet. Różnorodność monet znalezionych pod Kijowem może być przedmiotem osobnych rozważań. Przede wszystkim potwierdza wymianę handlową, bezpośrednią i pośrednią (kupcy). Datowanie podawano w oparciu o muzułmański kalendarz (od *hidżry*, czyli roku 622, daty ucieczki Muhammada do Mekki). Monety dynastii Dżoczydów miały więc daty w granicach 650–800 r. *hidżry*. Np. Mengu Timur, bijący *dirhemy* w Bułgarze, wypuścił monetę datowaną na 678 rok *hidżry*, czyli 1279/1280 ery chrześcijańskiej. Na Ruś docierały starsze monety i młodsze, bite w XIII w. i ukryte w XIV. Wśród nich znajdowały się monety nie tylko władców Chanatu Dżoczydzkiego, ale także Chanatu Dżagatajskiego i Dżalajirdzkiego oraz wybijane w miastach Zakaukazia (por. nr 62). Dalej w tekście będę podawał numery znalezisk, które nadał w swej publikacji Mykoła Kotlar (1975).

W XIV w. ukrywano przede wszystkim monety srebrne, tatarskie i europejskie. Wyjątkowo do zbioru monet srebrnych dołączano kilka – do kilkunastu – miedzianych. Na 64 skarby XIV-wieczne stwierdzono tylko jeden złożony wyłącznie z trzydziestu czterech miedzianych monet dżoczydzkich, które nie zostały bliżej opisane. Podano miejsce znalezienia: sioło Krasnogrigrorjewka, rejon dnipropropietrowski, jekaterynosławski *ujezd*, i rok odkrycia: 1889. Był to jedyny skarb, który owinięto w tkaninę, wszystkie pozostałe, jakie odnaleziono na Rusi, zakopywano z reguły w garnkach glinianych. Por. nr 22.

Zgromadzony materiał numizmatyczny z Kijowszczyzny został opracowany (często 110–150 lat temu) wybiórczo. Podano najczęściej imiona chanów wybite na monetach (niektóre nie zostały odczytane), imiona powtarzające się w skarbie, czasem imiona

z monet najstarszych albo najmłodszych. W ten sposób określano, kiedy mniej więcej skarb zakopano. Na końcu publikacji Mykoła Kotlara³¹⁴ zamieszczono wykaz imion władców – tatarskich i europejskich – pozwalający stwierdzić, po jakiej dacie skarb ukryto, czy kilka (lub jedną) monet zagubiono. Skarby, które odkryto sto czy więcej lat temu, często dzielono (muzea, odkrywca, przetopienie większości monet). Liczne monety były bardzo wytarte, bez możliwości identyfikacji. Rzadko który skarb zachował się do dziś w całości, co nie daje możliwości jego dokładnego zbadania. Dużą trudność stanowi problem umiejscowienia znaleziska w terenie. Nazwy miejscowości i przynależność do odpowiednich okręgów administracyjnych (gubernia, *ujezd*, *wołost*) sprzed stulecia czy miejsc ukrycia monet trudno obecnie wiarygodnie zidentyfikować³¹⁵.

W bardzo ogólnym ujęciu statystycznym można stwierdzić różne nasilenia (różną liczebność) ukrywanych skarbów. W *Znaleziskach monet* (publikacji o charakterze katalogu przypadkowo odnalezionych stanowisk archeologicznych) można wskazać liczby, różne dla różnych okresów (stuleci). W XIV w. zanotowano znaleziska o numerach od 1 do 64. W XV nr 65–155 i niepewnie datowanych nr 156–171 (wspólnie dla XIV–XV w.). Łącznie dla w. XIV i XV: nr 1–171. Do XVI stulecia odniesiono nr 172–252, do kolejnego XVII w. nr 253–1266. Otrzymujemy liczby skarbów: w. XIV 64, w. XV 90, w. XVI 80 i w. XVII aż 1113. Tak więc w średniowieczu (do 1500 r.), pomimo różnych wojen i najazdów tatarskich, liczba ukrytych skarbów (zasobów pieniężnych) wahała się między 70–85. W w. XVII wzrosła gwałtownie, 14-krotnie. Niewątpliwie historia ziem Ukrainy w tamtym okresie była wyjątkowo burzliwa.

Historyk gospodarczy chciałby wiedzieć, któredy w XIV–XV w. przebiegały drogi, i jak rozmieszczone było osadnictwo, a także gdzie mieściły się grody i większe miejscowości. Odpowiedź – przy

³¹⁴ M. Kotlar, *Znaleziska monet*, wykaz władców, s. 297–305.

³¹⁵ *Od wydawcy [w:] Znaleziska monet z XIV–XVII w.*, s. 8. Por. problemy edytorskie: A. Mikołajczyk, *Naczynia datowane skarbami monet XIV–XVIII w. na ziemiach polskich*, Wrocław 1977.

braku opracowań szczegółowych – może być tylko ogólna. Drogi łączyły najstarsze grody i stolice księstw ruskich. Wymienione w *Katalogu* M. Kotlara nazwy miejscowości ze znaleziskami skupiają się nad Dnieprem, w ziemi kijowskiej, na Wołyniu i ziemi halickiej (gubernia kijowska, wołyńska, czernihowska, tarnopolska). Analiza map z XVI–XVIII w., dawnej kartografii staropolskiej i rosyjskiej stanowi osobne zagadnienie badawcze, mogące dostarczyć wielu faktów źródłowych.

Wartościowa monografia S.A. Bielajewej³¹⁶, poświęcona dziejom Rusi południowej w XIII–XIV w., przedstawiła krótki przegląd źródeł pisanych i dyskusje historyków (różne szkoły i różna metodologia) na ten temat. Sytuacja w tej dziedzinie była w końcu XIX i XX w. dynamiczna; stąd wynikały różne oceny badaczy (np. rola gospodarcza i polityczna Ordy czy Litwy) dotyczące także stanu gospodarczego Rusi. Od dalszej dyskusji – o obiegu srebrnych monet tatarskich – roli baskaków na Rusi i podległości Rusi Wielkiemu Księstwu Litewskiemu, zależą oceny dotyczące ówczesnego rozwoju Podnieprza. Nowy materiał (głównie archeologiczny) daje podstawę do nowych ocen. Do rozważań o stanie gospodarki południoworuskiej nadal będzie potrzebna analiza *Spisu ruskich grodów dalszych i bliższych z XIV w.* i wykorzystanie wszystkich typów źródeł średniowiecznych, w tym oczywiście również numizmatycznych³¹⁷.

S.A. Bielajewa przedstawia opracowania i sposoby prowadzące do lepszego poznania sytuacji gospodarczej oraz procesu kształtowania się sieci miejskiej w środkowym i dolnym dorze-

³¹⁶ S.A. Bielajewa, *Južnorusskije zemli wo wtoroj połowinie XIII–XIV w.*, Kijew 1982, mapy, s. 28 „Goroda Južnoj Rusi do 1240 goda”; P.P. Tołoczko, A.K. Zajcew, M.P. Kuczera, *Drewnierzusskije knjażestwa X–XIII w.*, Moskwa 1975 i s. 29: „Goroda Južnoj Rusi posle 1240 g.”, wg M.N. Tichomirow, *Spisok ruskich gorodow dalnich i bliżnich*, „Istoriczeskije Zapiski”, t. 40, Moskwa 1952, s. 230; W.L. Jegorow, *Istoriczeskaja geografija Zołotoj Ordy w XIII–XIV ww.*, Moskwa 1985, mapy po s. 232.

³¹⁷ P.P. Tołoczko, *Drewnij Kijew*, Kijew 1976; M.K. Kotlar, *Groszowij obig na teritorii Ukrainy doby feudalizmu*, Kijew 1971; cytowany: M.N. Tichomirow, 1952.

czu Dniepru. Poniżej poprzestajemy na uwagach do ujawnionych i opisanych znalezisk z XIV w., według wykazu sporządzonego przez M. Kotlara³¹⁸.

Na 64 miejscowości ze znaleziskami spis informuje o trzydziestu dziewięciu skarbach i dwudziestu pięciu znaleziskach „garści” monet (pojedyncze lub po kilka). Ten drugi typ występował na polach, przy średniowiecznych kurhanach (nr 20, 23, 32, 45), na cmentarzach (4 przypadki), nad rzekami oraz przy drodze. Monety przy kurhanach grobowych wybite były przez Dżanibeka (Afanasiewka, nr 20), dwie monety Muhammeda Bułaka (Oriętka, nr 23), dwa dirhemy Uzbeka (Markowo, nr 32) z 1320 r. oraz monety chana Tochty (1290–1312) wraz ze złotą monetą bizantyjską cesarza Jana II Komnena (1118–1143). Tę ostatnią zapewne przechowywano lub nabyto, aby dać godne wyposażenie grobowe zmarłemu (po 1290 r.). Wszystkie skarby utworzono z monet zbieranych przez pewien czas albo z zasobu będącego w obiegu (według najmłodszej monety; rok, po której skarb ukryto). Wszystkie skarby prezentowały srebrne monety wybijane przez chanów z dynastii Dżoczydów³¹⁹.

W najstarszych skarbach i znaleziskach, jakie odnotował M. Kotlar, stwierdzono przede wszystkim monety srebrne, wybite w w. XIII i XIV i zakopane przed 1500 r. W trzynastu miejscowościach ukryto bogate skarby, liczące 100 i więcej monet (np. nr 49), najczęściej tatarskich. Monety władców chrześcijańskich stanowią wśród nich najwyżej czwartą część. Największy skarb z XIV stulecia – 14352 monety – zawierał bardzo różne bicia tatarskie, niektóre z Zakaukazia, Chanatu Dżagatajskiego i in. Brakowało monet europejskich. Zakopano go w miejscowości Woskriesienka (aleksandrijski *ujezd*, priazowski rejon, zaporoski obwód) nr 62.

³¹⁸ M. Kotlar, *Znaleziska monet*, s. 23–34.

³¹⁹ G. Fedorow-Dawydow, *Kłady dżuczidskich monet. Osnownyje etapy razwitiya dieńeznogo obraszczeniija i dieńezno-wiesowych norm w Złotoj Ordie*, Numizmatika i Epigrafika, t. I, 1960, s. 94–192; A.G. Muchamadijew, *Botgaro-tatarskaja monietnaja sistiema XIII–XV ww.*, Moskwa 1983; oraz A.Z. Signatullina, *Dżuczidskije moniety powożskich gorodow XIII wieka*, Kazań 2003. Por. też W.L. Jegorow, *Istoriczeskaja gieografia*.

Drugi co do wielkości skarb (6382 monety dżoczdykie o wadze 23,5 funta) ukryto poza zabudowaniami na uroczysku Paszczewuk (gubernia taurydzka, później obwód zaporoski) nr 61. Zgromadzono w nim monety bite od Tochty (1290–1312) do Dżanibeka i Muhammeda Bułaka (1365–1367).

Wyjątkowo do ukrywanych monet dołączano ozdoby złote i srebrne (nr 36), bransolety, kolczyki i pierścienie oraz aż 65 groszy praskich Wacława II i Jana Luksemburskiego (nr 68). Rzadko były to kolczyki i monety tatarskie (nr 63). Jak wspomniano, wszystkie skarby wkładano do glinianych naczyń.

O dalekich kontaktach handlowych świadczy kilkakrotne włożenie do skarbów tzw. srebrnych grzywien, najbardziej charakterystycznych dla Nowogrodu Wielkiego (Gwozdowo, gubernia kijowska, nr 27). Obok nich położono sześć monet Złotej Ordy, najmłodszą Murid-chana z Gulistanu (1364), i dwie monety księcia kijowskiego Włodzimierza Olgierdowicza. Zapewne kupiec z Kijowa prowadził handel na trasie Nowogród Wielki–Kijów i może dalej, na Krym. Grzywny nowogrodzkie znaleziono także w Starym Miropolu (gubernia wołyńska, nr 63), w Biskupicach Szlacheckich (nr 57), Łucku (nr 54) i Kijowie (nr 28). Miały postać srebrnych sztabek o wadze od 50 do 200 g.

Jeden raz, na grodzisku w Rajgorodku (gubernia charkowska), wśród monet tatarskich z lat 1354–1384 wystąpiła ruska moneta srebrna z przedstawieniem jeźdźca i nieodczytanym napisem cyrylickim. Była to zapewne moneta moskiewska lub z jakiegoś księstwa północnoruskiego (nr 7).

W XIV-wiecznych skarbach na Ukrainie często znajdowano monety miejscowego księcia kijowskiego, Włodzimierza Olgierdowicza (1362–1395) (nr 16, 18, 25, 28, 30, 48)³²⁰. Pojawiały się również monety Ludwika Węgierskiego (króla polskiego w latach 1370–1382) i Władysława Opolczyka (zm. 1401), zarządcy Rusi Halickiej z ramienia Węgier; rzadko monety Władysława Jagiełły (zm. 1434).

³²⁰ Za zgodą Władysława Jagiełły został usunięty z Kijowa. Łączyło się to zapewne z planami ks. Witolda walki z Ordą przy pomocy Tochtamysza.

Na dziewięciu stanowiskach zakopano tzw. grosze praskie, ciężkie srebrne monety władców: Wacława II (1278–1305), Jana Luksemburskiego (1310–1346) i Karola IV (1347–1378). Były to grosze, wkładane do skarbów po jednym lub kilka sztuk, albo tworzące osobne skarby (nr. 48, 49, 53) lub ich część: nr 38 (65 sztuk), nr 43 (176 sztuk), nr 57 (42), nr 59 (21) i nr 63 (42). Takie znaleziska z groszami praskimi wystąpiły głównie na Wołyniu.

Na szlakach sięgających Krymu (i zapewne dalej na Wschód) oraz Rusi Północnej wystarczyło znać dwa języki: ruski i kipczacki. Z *jartyka* Tochtamysza do Władysława Jagiełły (z 20 maja 1393 r.) wiadomo, że za rządów Olgerda (1345–1377) kupcy ze Wschodu i Krymu docierali do Wilna³²¹. Handel z Orientem prowadzili Ormianie, którzy mieszkali głównie we Lwowie, i Karaimi z Halicza i Łucka. Grosze czeskie występowały liczniej na Rusi Zachodniej i Wołyniu. Duże skarby (znaczące sumy w groszach praskich) mogły łączyć się wówczas z handlem wołami. Stada wołów hodowano na Wołoszczyźnie, w Mołdawii i na Wołyniu, skąd pędzono je Podkarpaciem, na Śląsk i dalej do Czech i Niemiec³²². Ormianie lwowscy prowadzili handel z Krymem i Turcją, później z towarami jechali do Polski³²³. W r. 1863 znaleziono duży skarb kupiecki w Starej Budzie (gubernia kijowska, zwiniogrodzki rejon). Składał się z pięciu grzywien nowogrodzkich i 2212 monet, z których zbadano tylko trzydzieści jeden: trzydzieści monet dziczdzkich z nabitymi kontrmarkami i bez, siedemnaście genueńsko-kaffańskich i jedną serbską (Kotlar, nr 78). Kupiec jechał więc z Nowogrodu Wielkiego do Kijowa, a miał kontakty z Krymem.

³²¹ Por. tekst *jartyku* Tochtamysza z 20.05.1393 r.: J. Tyszkiewicz, *Tatarzy na Litwie i w Polsce*, Warszawa 1989, aneks I, s. 300–301.

³²² J. Baszanowski, *Z dziejów handlu polskiego w XV–XVII w. Handel wołami*, Gdańsk 1977; G. Myśliwski, *Strefa sądecko-karpacka i Lwów (poł. XIII–pocz. XVI w.)* [w:] *Ziemie polskie wobec Zachodu, Studia nad rozwojem średniowiecznej Europy*, red. S. Gawlas, Warszawa 2006, s. 247–320.

³²³ Ł. Charewiczowa, *Handel Lwowa z Mołdawią i Multanami w wiekach średnich*, „Kwartalnik Historyczny”, s. 38, 1924, s. 37–67; Ł. Charewiczowa, *Handel średniowiecznego Lwowa*, Lwów 1925; M. Kotlar, *Znaleziska monet*, nr 79 (skarb), s. 37.

Liczne monety dzoczydźkie (chanów z dynastii Dżoczydów) miały kontrmarki litewskie, tzw. Kolumny. Analiza niektórych skarbów (Turejsk, Dawidgródek, Słuck i in.), jakie ukryto pod koniec w. XIV i na początku XV, pozwoliła zbudować hipotezę o istnieniu regionalnego systemu monetarnego „litewsko-tatarskiego”. Miał on funkcjonować w latach 1398/1399–1425. Za potwierdzenie jego funkcjonowania niektórzy badacze, np. Sz.I. Baktierejew i W.W. Zajcew, uznali właśnie srebrne monety tatarskie z kontrmarką Kolumn. Ich przeciętna waga wynosiła 1,96 g i stanowiły równowartość połowy grosza praskiego (np. Wacława IV, 1378–1419). Inną jednostką monetarną, wspierającą ten system, miała być złota moneta Indii (Delhi), tzw. *tanka*.

Według obu numizmatyków w W. Ks. Litewskim oraz na Kijowszczyźnie południowej funkcjonować miały trzy systemy monetarne: połocko-witebski (ok. 1350–1392), kijowski (1361–1394) i litewsko-tatarski (1398–1425)³²⁴. Odwołano się tutaj do *Latopisu Nikonowskiego*, w którym zapisano żądanie księcia Witolda, jakie wysunął podczas negocjacji z Edygejem przed bitwą nad Worskłą (1399). Otóż zażądał jakoby, aby na wszystkich monetach srebrnych Ordy wybijano Kolumny, znak władców litewskich. Przekaz ten nie jest jednak pewny.

Nie ma jasności gdzie i czy tzw. system litewsko-tatarski funkcjonował. Czy tylko na Ukrainie (Podole, Kijów, Czernihów), czy także na Litwie właściwej. Włodzimierz Olgierdowicz, jako książę kijowski (1362–1392), bił dużo własnej monety miedzianej. W jakiej relacji pozostawały te monety wobec srebrnych monet ordyńskich, nie ustalono. Miały zapewne obieg tylko na Kijowszczyźnie właściwej, czyli w Księstwie Kijowskim. Koncepcja pieniężnego systemu tatarsko-litewskiego wymaga dalszych badań. Nie ma pewności, jaka wartość i uprawnienia miały monety oznakowane Kolumnami w Wilnie, Kownie czy Brześciu.

³²⁴ S.I. Baktierejew, *Riegiionalnyje dienieźnyje sistiemy W. Kn. Litowskogo w seriedinie XIV w. – pierwoj czetwierti XV w.* [w:] *Jagielony; dynastja, epoka, spadczina* [w:] *Konferencja Galiszany-Nowogradok 8–10 IX 2006*, Minsk 2007, s. 74–97; S.I. Baktierejew, *Litowsko-tatarska dienieźnaja sistiem: 1397 – 2 czetwiert XV w. Nowyje materiały i issledowanija* [w:] *Bieltarus i ujugursko-islamskij swiet*, red. I.A. Synkowa, M.U. Tarełka, Minsk 2015, s. 40–57.

4. Tatarzy u książąt Ostrogskich w XVI w.

Ostrogscy należeli do dynastii Rurykowiczów. Utrzymali się w swoim niewielkim księstwie także po zajęciu Rusi zachodniej i południowej przez W. Ks. Litewskie w XIV w. Po śmierci księcia halickiego Jerzego Trojdenowicza (1340), Ruś Halicką zajął król Kazimierz Wielki. Dopiero po negocjacjach zgodziły się na to warunkowo Węgry. Po roku 1340 rozpoczęła się rywalizacja pomiędzy Polską, Litwą i Węgrami o przejęcie księstwa halickiego, ale również innych ziem (Włodzimierz, Bełz, Łuck) nad Bugiem i na Wołyniu. Kazimierz Wielki walczył o nie z książętami litewskimi do 1366 r. Wcześniej zajął Księstwo Włodzimierskie (1342–1366) i Księstwo Łuckie (1342–1394). W r. 1386 hołd królewskiej parze, Jadwidze i Władysławowi Jagielle, złożył Fiodor Lubartowicz (Łuck, Włodzimierz) oraz Jerzy Narymuntowicz (z Bełza). Wkrótce Wołyń został oddany w zarząd starostów polskich, natomiast Bełz otrzymał książę Siemowit (r. 1388, ale dokument wystawiono dopiero w 1396).

Po złożeniu hołdu królowi Jagielle, książę Fiodor Daniłowicz Ostrogski otrzymał dokument potwierdzający posiadanie Ostroga z okręgiem, wystawiony przez Jagiełłę i Witolda (4 listopada 1386 r.). Księstwo ostrogskie obejmowało wówczas włości: Korzec, Zasław, Krasne, Chrostowicze i in. Po zmianach politycznych w W. Ks. Litewskim i zapanowaniu zgody między Jagiełłą i Witoldem, także Witold jako wielki książę litewski potwierdził (3 lipca 1396 r.) Fiodorowi Daniłowiczowi Ostrogskiemu jego posiadanie: Ostróg i dobra, do których dodał nowe włości³²⁵. W 1395 r. Witold

³²⁵ *Vitoldiana. Codex privilegiorum Vitoldi magni ducis Lithuaniae: 1386–1430*, wyd. J. Ochmański, Warszawa–Poznań 1986, nr 55, s. 60–61. Jagiełło z Witoldem nadają Fiodorowi Daniłowiczowi Ostróg: 4.11. 1386 r., nr 56 (s. 61), Witold potwierdza nadanie Ostroga: 3.07.1396 r.

usunął z Podola książąt Koriatowiczów, którego zachodnią część otrzymał Spytko z Melsztyna, na prawach książęcych jako wasal Jagiełły. Część wschodnią zatrzymał dla siebie Witold³²⁶. Ostrogscy wywodzili się albo z książąt halickich, albo pińsko-turowskich z północy³²⁷. Trzecią hipotezę wysunął J. Puzyna, który uważał, że należy wywodzić ich od Dawida Narymuntowicza z rodu Giedyminowiczów, którzy podbili Turów i Pińsk w latach 1316–1317. Ostrogscy unikali konfliktów z Giedyminem i Olgierdem.

Pewne jest, że książę Daniel Ostrogski otrzymał w posiadanie Ostróg z rąk Lubarta Giedyminowicza (1312/1315–1384)³²⁸, który rządził na Wołyniu w latach 1341–1384. Jagiełło ten stan rzeczy potwierdził przywilejem z 8 listopada 1386 r. Fiodor Daniłowicz Ostrogski był ważnym dostojnikiem współpracującym z Witoldem. Gdy Witold wrócił od Krzyżaków i pogodził się z Jagiełłą, otrzymał od niego Łuck (1388). Wasyl Fiodorowicz Ostrogski zaczął w swoim księstwie rozbudowywać i umacniać zamki w Dubnie, Zasławiu i Ostrogu. Jego syn, Iwan Wasylewicz, nabył wiele nowych włości i pozostawił dwóch synów. Starszy z nich zmarł dość szybko (ok. 1501). Młodszy zaś, Konstanty Iwanowicz (ok. 1460–1530), wczesnie walczył u boku ojca z Tatarami i Moskalami. Po zwycięstwie nad Mehmedem Girejem pod Oczakowem w r. 1497 mianowany został hetmanem wielkim litewskim i obdarowany przez króla licznymi majątkami. W roku 1500 stoczył z Moskalami ciężką bitwę nad Wiedroszą i dostał się do niewoli, z której po kilku latach uciekł. W latach 1507–1522 zajmował urząd marszałka ziemi

³²⁶ J. Krzyżaniakowa, J. Ochmański, *Władysław Jagiełło*, Wrocław 1990, s. 158–161.

³²⁷ M. Strykowski, *O początkach, wywodach, dzielnościach, sprawach rycerskich i domowych sławnego narodu litewskiego, zamojskiego i ruskiego*, opr. J. Radziszewski, Wrocław 1978, s. 167 (od książąt halickich); M. Maksymowicz, *Pisma o knjaziach Ostrożskich*, Kijew 1866 (od książąt pińsko-torowskich). Por. T. Kempa, *Konstantyn Wasyl Ostrogski (ok. 1524/5–1608), wojewoda kijowski marszałek ziemi wołyńskiej*, Toruń 1997, s. 12–13.

³²⁸ J. Tęgowski, *Pierwsze pokolenia Giedyminowiczów*, Poznań–Wrocław 1999, tabl. I, s. 305; s. 235–240.

wołyńskiej. Stłumił bunt Michała Glińskiego na Litwie (1508), walcząc z Tatarami odniósł duże zwycięstwo pod Wiśniowcem (1512), dowodził też w ważnej bitwie z Moskalami pod Orszą (1514), odnosząc wspaniały sukces. Jeszcze jeden sukces osiągnął, gromiąc wojska tatarskie nad Olszanicą w 1527 r.³²⁹

Ostróg stał się stolicą wszystkich włości Konstantego Iwanowicza i jego syna Konstantego Wasyla (1526–1608). To miasto nad rzeką Horyń, najbogatsze w gronie miast Ostrogskich, zostało umocnione, zamek rozbudowano. Mieszczanie dostali od króla Zygmunta Starego wiele przywilejów. W znanych źródłach dotyczących Rusi południowej, Wołynia i ziemi lwowskiej wczesne osadnictwo tatarskie nie zostało potwierdzone. Odwrotnie, częste najazdy tatarskie z Krymu powodowały uprowadzenie z Wołynia jasyru. Dopiero zwycięstwa Konstantego Wasyla Ostrogskiego dały możliwość brania jeńców tatarskich i osiedlania ich w jego dobrach, głównie na Wołyniu, co miało miejsce po bitwach pod Oczakowem, Wiśniowcem i stałych utarczkach zbrojnych w latach 1490–1527. Podobnie w drugiej połowie XVI wieku jego syn odpierał kolejne napady tatarskie. To nie sprzyjało zakładaniu osad tatarskich na całym południu Rusi. W źródłach uchwytnie są tylko losy pojedynczych wojowników tatarskich, wywodzących się zresztą z różnych plemion i chanatów. Dopiero podbój chanatów nadwożańskich – Kazańskiego i Astrachańskiego – przez Iwana III spowodował pojawienie się stamtąd pojedynczych zbiegów³³⁰.

Uważa się, że Konstanty Wasyl osiedlił grupę Tatarów w Ostrogu, na przedmieściu Zarwańskim, ale mógł to uczynić już jego ojciec. Za czasów Konstantego Wasyla miało być w Ostrogu 50 domów tatarskich i meczet (1565). W źródłach z XVI w. podano,

³²⁹ J. Dzięgielewski, *Ostrogski Konstanty Iwanowicz (ok. 1460–1530)*, Encyklopedia Historii Polski. Dzieje polityczne, t. 2, Warszawa 1995, s. 83; T. Kempa, *Konstantyn Wasyl Ostrogski*, s. 16–21; Ostatnio: P. S. Skworoda, *Orsza 8 IX 1514, Triumf Konstantego księcia Ostrogskiego, Scypiona Ruskiego...*, Tarnowskie Góry 2024.

³³⁰ Porównaj uwagi o przybyszach: M. Plewczyński, *Ludzie Wschodu w wojsku ostatnich Jagiellonów*, Warszawa 1995, s. 93–102.

że wśród mieszkańców miast dominowali Rusini, a cudzoziemców było mało. W roku 1603 miasto liczyło 400 domostw i mieszkali tutaj także Żydzi, Tatarzy, kilka rodzin Polaków i Mołdawian, pojedynczy kupcy niemieccy i szkoccy³³¹. Osiedleni Tatarzy mogli być jeńcami już z bitwy pod Oczakowem w r. 1497, gdzie Konstanty Iwanowicz Ostrogski rozbił wojska chana Mehmeda Gireja. Kolejna grupa jeńców pochodzić mogła z bitwy pod Wiśniowcem (1512). Tatarzy byli osiedleni także w Konstantynowie oraz Połonnem³³². Przepuszczenie, jakoby do województw ruskich mogli przenosić się Tatarzy spod Wilna i Trok może być słuszne. Były to zapewne decyzje jednostkowe w celu otrzymania służby w milicji magnackiej któregoś z Ostrogskich.

Prywatna chorągiew jazdy tatarskiej, którą dowodził Tatar Szachmancer, składała się z mężczyzn zamieszkałych w Ostrogu. Wzięła udział w wyprawie Olbrachta Łaskiego do Mołdawii (1503), a później w wojnie z Moskwą. Konstanty Iwanowicz Ostrogski prowadził wiele rozpraw sądowych o należne mu spadki bądź donacje. Obie żony (Tatiana Holszańska, Aleksandra, księżna słucka) wniosły duże posagi, które należało rozdzielić między dzieci i krewnych. Jego syn, Konstanty Wasyl, podczas zatargu ze Stanisławem Tarnowskim (1570) o miasto Tarnów sprowadził swoją chorągiew tatarską do Małopolski jako formę nacisku na oponenta³³³. Aktywność zbrojna Ostrogskich powodowała napady tatarskie na jego dobra, a nawet ataki na jego zamki. Szczególnie dał się we znaki najazd tatarski w 1578 r. i groźne oblężenie samego Ostroga. Po pertraktacjach z udziałem miejscowego *dragomana* (tłumacza i przewodnika) najeźdźcy wycofali się, otrzymując dodatkowo okup. Na Wołyniu zbrojne oddziały prywatne były niezbędne wobec ciągłych najazdów tatarskich.

³³¹ A. Perlsztajn, *Opisanije goroda Ostroga*, Moskwa 1847, s. 5; S. Kardaszewicz, *Dzieje dawniejsze miasta Ostroga*, Warszawa 1913, s. 97.

³³² T. Kempa, *Konstantyn Wasyl Ostrogski*, s. 88. Połonne hetman otrzymał po r. 1574.

³³³ W. Dworzaczek, *Hetman Jan Tarnowski*, Warszawa 1985, s. 397–402.

W drugiej połowie XVI w. ogromne posiadłości Ostrogskich obejmowały dziesiątki miast i miasteczek i setki wsi, folwarków oraz siół. Dobra, pozostające w posiadaniu Konstantego Wasyla, zostały zinwentaryzowane (stan z końca XVI w.) i umieszczone na mapach. Ze spisu podajemy tylko miasta i miasteczka. Tak więc w województwie wołyńskim posiadał: Ruszwice, Ostróg, Suraż, Stepań, Dorohobuż, Berezdów, Smołyriew, Połonne, Baranowicze, Sulżyce, Konstantynów, Satijów, Żornowno, Bazalia, Łasucin, Lubartów, Dubno, Koźlin, Czarniechów. Kołodno, Krasitów, Kuźmin, Równie; w województwie brasławskim dobra wokół miast: Krasne i Rohożna, Raszków; w województwie kijowskim: Krasnopol, Cudnów, Piątek i Januszpol; w województwie sandomierskim: Tarnów, Opaków i Ćmielów; w województwie ruskim: Tarnopol; w województwie brzeskim: Turów; w województwie nowogródzkim: Zdzięcioł; w województwie witebskim: Kopyś. Biorąc pod uwagę setki wsi i folwarków, które w XVI w. znajdowały się w rękach Ostrogskich, liczba miast i miejscowości z Tatarami była znikoma³³⁴.

Uwadze wielu badaczy umknął fakt, że Konstanty Wasyl Iwanowicz (zm. 1530) osadził Tatarów nie tylko w Ostrogu, ale daleko na północy, w Mińsku. Wcześniej była tam grupa Tatarów w jurydyce radziwiłłowskiej (Janusz Radziwiłł). Ostrogski osiedlił swoich po r. 1508 przy dworze Tarasowskim³³⁵.

Mińscy Tatarzy wzmacniali obsadę potrzebną do obsługi patrona, gdy odwiedzał miasto. Mogli pełnić funkcję gońców, co było ważne przy dużym rozproszeniu dóbr w całym kraju, Koronie i Litwie. Mogli być przewoźnikami i uczestniczyć w handlu z ośrodkami na Rusi (Nowogród Wielki, Twer, Moskwa, Smoleńsk), dostarczać towary na Wołyń. Ostróg był ważną siedzibą magnacką (drukarnia), ale również ośrodkiem produkcyjnym i handlowym. Na tutejsze jarmarki regularnie przyjeżdżali kupcy ze Lwowa i krym-

³³⁴ T. Kempa, *Konstantyn Wasyl Ostrogski*, s. 239–242. Mapa (po s. 176) *Dobra ziemskie Konstantyna Wasyla Ostrogskiego, kon. XVI w.*

³³⁵ AWK, t. XXXI, *Akty o litewskich Tatarach*, Wilno 1906, s. 149; J. Sobczak, *Położenie prawne*, s. 31.

skiej Kaffy, Ormianie i Grecy. W mieście działało wówczas ok. trzydziestu różnych cechów. Produkowano tutaj np. broń białą (szable), co wymagało zbudowania szeregu urządzeń. Jedna z bram prowadzących do zamku nosiła nazwę Tatarskiej³³⁶.

Tatarzy koronni z Podola i Wołynia mają młodszy rodowód od tzw. litewskich. Byli formowani z różnych elementów etnicznych (tatarskich) w XVI–XVII w. Mieszkali małymi grupami lub pojedynczymi rodzinami. Z województw koronnych znany jest tylko jeden meczet z Ostroga. Nawet zdobycie Kazania przez cara Iwana IV spowodowało stosunkowo mały napływ uciekinierów, którzy woleli jechać dalej, na Krym albo za Wołgę. Próby identyfikacji przybyszy na ziemie W. Ks. Litewskiego w w. XVI–XVII z wykorzystaniem materiałów genealogicznych (S. Dziadulewicz, *Herbarz*) nie są przekonujące. Można raczej zgodzić się z poglądem, że pod koniec rządów dynastii Jagiellonów osadnictwo Tatarów różnego pochodzenia etnicznego było już w Rzeczypospolitej procesem schyłkowym

Ród Ostrogskich wymarł. Dużą część jego dóbr przejęli Jabłonowscy. W latach 1659–1664 Tatarów reprezentował mułła z Ostroga, Romazan Miłkomanowicz. Rotmistrz Dawid Bykowski uczestniczył w tzw. buncie Lipków (1671), spowodowanym zaległościami w żołdzie. Około r. 1700 w Ostrogu na ulicy Tatarskiej mieszkał rotmistrz Chazbijewicz. Większość tamtejszych Tatarów przeszła na służbę rodu Jabłonowskich (początek XVIII w.) i zamieszkała w Jurkowcach. Tutaj był meczet i pozostał mizar z pochówkami z XVIII i XIX w. W połowie XIX w. (1853) w guberniach: wileńskiej, kowieńskiej, grodzieńskiej i mińskiej mieszkało 5637 Tatarów. Natomiast na Wołyniu i Podolu tylko 288. Ta proporcja przedstawiona w liczbach jest wymowna³³⁷.

³³⁶ Nazwę tę Brama Tatarska nosi do dzisiaj: O. Macjuk, *Zamki i fortece Zachidnoi Ukraini*, Lviv 1997, s. 94–96; Brama Tatarska fot. s. 96.

³³⁷ A. Drozd, *Zabytki kultury Tatarów z Ostroga i Jurkowców na Wołyniu*, „Archeologia Hereditas”, t. 8, Warszawa 2019, s. 232–233. Por. S. Kryczyński, *Bejbarski. Szkic z dziejów Tatarów polskich z XVII w.*, „Rocznik Tatarski”, t. II, 1935, s. 280–281. Zob. *Przywilej króla Michała dla Tatarów wołyńskich z 1689 r.*, „Rocznik Tatarski”, t. II, 1935, s. 425–428.

5. Mongolista Władysław Kotwicz we Lwowie, 1924–1939

Władysław Kotwicz (1872–1944) był to wybitny mongolista, czyli orientalista specjalizujący się w poznaniu języka i kultury starożytnych oraz średniowiecznych Mongołów środkowoazjatyckich. Był Polakiem urodzonym w Ossowie koło Lidy w dawnym województwie nowogródzkim, w pobliżu rzeki Niemen³³⁸. Gimnazjum ukończył w Wilnie, mając 20 lat. Interesował się językami orientalnymi, dlatego na studia zapisał się na Wydział Języków Wschodnich na Uniwersytecie Petersburskim. Przedmiotem jego nauki i studiów stała się filologia języka mongolskiego, mandżurskiego i chińskiego.

Wykładowcami na Wydziale Języków Wschodnich byli wówczas profesorowie: D. Peszczurow i S. Georgiewski (sinolodzy), A. Iwanowski (sinolog i mandżurysta), H. Pozdniejew i K. Golstunski (sinolog i znawca języka Kałmuków), a także W. Wasilew, specjalista od buddyzmu. Podajemy to dla orientacji, jaką specjalność mógł wybrać W. Kotwicz, bowiem różnorodność tematyczna i metodyczna była wśród sinologów duża. Jego interesowała jednak przede wszystkim mongolistyka i grupa języków tureckich występujących na terytorium azjatyckim Cesarstwa Rosyjskiego. W. Kotwicz rozpoczął specjalizację w zakresie języka mongolskiego.

Nauka i praktyczne poznawanie dokumentów pisanych w różnych językach azjatyckich trwały w Petersburgu 28 lat. Dopiero w roku 1924 wyemigrował do niepodległej Polski. Po studiach został urzędnikiem w Sekcji Wschodniej Kancelarii Ministerstwa Finansów (1896–1917). Od 1900 r. został równocześnie kierowni-

³³⁸ M. Lewicki, *Władysław Kotwicz (20 III 1872 – 3 X 1944)* [w:] *Szkice z dziejów polskiej orientalistyki*, t. I, red. J. Reychman, Warszawa 1957, s. 7–30.

kiem Katedry Mongolistyki na uniwersytecie, a od 1903 r. przyjął również obowiązki prowadzącego Katedrę Mandżurystyki. Obie katedry prowadził w latach 1903–1913. W Rosji i Związku Sowieckim był jedynym badaczem mandżurystyki do r. 1923, czyli do wyjazdu z Rosji. W 1920 r. W. Kotwicz zorganizował w Piotrogradzie (Petersburgu) Instytut Żywych Języków Wschodnich, który miał duże znaczenie podczas walk wewnętrznych, jakie w tych latach toczyły się w Rosji. W roku 1921 otrzymał z Polski dwa zaproszenia do objęcia Katedry Mongolistyki we Lwowie lub w Krakowie. Kotwicz wybrał Uniwersytet Lwowski, ale musiał czekać dwa lata na pozwolenie na emigrację. Rosyjska Akademia Nauk przyjęła prof. W. Kotwicza do swojego grona dopiero 2 lutego 1924 jako zagranicznego badacza z Uniwersytetu Lwowskiego w Polsce³³⁹.

W. Kotwicz wychował w Rosji dużą grupę orientalistów z wielu narodowości środkowoazjatyckich i syberyjskich. Dopiero po czterdziestu latach od jego wyjazdu do Lwowa N. Baskakow wydał w ZSRR samodzielny tom z najważniejszymi pracami W. Kotwicza: *Issledowanije po altajskim jazykam* (Moskwa 1962). W Polsce opublikowano zbiór jego prac poświęconych językom altajskim, gdy tylko udało się wznowić wydawanie „Rocznika Orientalistycznego” (1950)³⁴⁰.

W. Kotwicz był mongolista, ale również turkologiem. Podczas swojej urzędniczej pracy w Petersburgu, zanim objął Katedrę Mongolistyki (1900), opanował kilka języków z grupy tureckiej: osmański, kazachski, czagatajski, mongolski i staroujgurski. Jako turkolog znał też biernie języki perski i tybetański, bowiem występowały w dokumentacji Cesarstwa Rosyjskiego i były potrzebne do studiów lingwistycznych nad językiem mongolskim. Od r. 1912 W. Kotwicz zaczął badać język kałmucki. Wykładając we Lwowie, pozostawał w stałym kontakcie korespondencyjnym z zespołem turkologów w Petersburgu. Otrzymywał większość publikacji, któ-

³³⁹ S. Kałużyński, *Władysław Kotwicz. Na stulecie urodzin*, „Przegląd Orientalistyczny”, 1972, nr 2, s. 103–111.

³⁴⁰ W. Kotwicz, *Studia nad językami altajskimi*, opr. M. Lewicki, „Rocznik Orientalistyczny”, t. XVI, 1950, s. 1–318.

re się tam ukazywały. Dzięki temu napisał rozprawy o tureckich elementach występujących w języku mandżurskim (1938) i języku tzw. Żółtych Ujgurów mieszkających w Chinach (1939). W. Kotwicz był orientalistą badającym ze specjalną uwagą problemy mongolistyki i jej związki z turkologią³⁴¹.

Po przyjeździe do Polski w r. 1924 Kotwicz objął na uniwersytecie we Lwowie Katedrę Filologii Dalekiego Wschodu. Prowadził w niej zajęcia z filologii mongolskiej i filologii mandżurskiej. Równocześnie prezentował słuchaczom syntetyczny wykład z „Dziejów koczowników Azji Środkowej”. Podejmowana w nim szeroka tematyka została przez niego przemyślana i uporządkowana dla ułatwienia i przyswojenia tej trudnej tematyki przez studentów. Koncept tego wykładu przedstawił W. Kotwicz w grudniu 1925 r. na IV Zjeździe Historyków Polskich w Poznaniu. Liczył z pewnością na krytyczne uwagi i uzupełnienia ze strony historyków. Nikt, niestety, nie potrafił uzupełnić tej trudnej problematyki. W. Kotwicz zaplanował prowadzenie łącznych seminariów i wykładów dla orientalistów i historyków. Planował prowadzenie zajęć w ramach tematyki: „Dzieje koczowniczych ludów Azji Środkowej i ich kultury, na tle oddziaływań i wzajemnych związków z Indiami, Chinami, Azją Przednią i Europą Wschodnią”. Potrafił wskazywać na wzajemne związki kulturowe i religijne mieszkańców Azji Środkowej, czyli średniowiecznych Mongołów. Opracował też wstępnie problematykę wykonywania grobowych posągów kamiennych jako ważnego elementu rytuału pogrzebowego ludów stepowych³⁴².

Po trzydziestu latach badań W. Kotwicz wyrobił sobie pogląd na wspólne pochodzenie trzech dużych grup etnicznych: tureckiej, mongolskiej i mandżursko-tunguskiej. Miały one odrębne arealy geograficzne, odgródzone od siebie potężnymi łańcuchami gór-

³⁴¹ E. Tryjarski, *Studia turkologiczne W. Kotwicza*, „Nauka Polska”, r. XXI, 1973, nr 2, s. 139–145.

³⁴² Por. artykuł o figurach nagrobnych zw. baba na stepach euroazjatyckich, „Rocznik Orientalistyczny”, t. XIII, 1938, oraz późniejsze prace Edwarda Tryjarskiego w latach 70.

skimi. Ten czynnik geograficzny i osadniczy zdecydował według niego o wolniejszym rozwoju języka i kultury Tunguzów. Prawspólnota tych trzech bloków etnicznych i pokrewnych języków mogła, jego zdaniem, istnieć w II tysiącleciu p.n.e., ale także zapewne wcześniej, nawet w IV-III tys. p.n.e. Badacz stwierdził, że wszystkie trzy etnosy rozwijały swoje języki według identycznej drogi, tylko z różną szybkością. Najszybciej zmiany następować miały w gałęzi języków tureckich, najwolniej zaś w odrębnej geograficznie gałęzi tunguskiej³⁴³. Twierdzenia W. Kotwicza przypominają rozważania i poglądy językoznawców indoeuropejskich na temat przybycia z Azji i podziałów Indoeuropejczyków na terenie Europy. Dzielnie się na różne zespoły etniczno-językowe badali językoznawcy i archeolodzy od stulecia. Przykładem tego rodzaju rekonstrukcji jest problem tzw. wspólnoty bałto-słowiańskiej, której istnienie odnosi się podobnie do II tys. p.n.e.

Orientaliści polscy na ogólnokrajowych zjazdach naukowych oraz studenci na ćwiczeniach i wykładach we Lwowie (1925–1939) otrzymywali od W. Kotwicza unikalne informacje o działalności badaczy Orientu i Azji Centralnej. Profesor opracował i opublikował monografie o życiu i orientalistycznych badaczach: Jana hr. Potockiego, Antoniego Muchlińskiego i Józefa Kowalewskiego. Konieczne do tego materiały zbadał w Wilnie i Petersburgu, ponieważ działali oni na terenie Rosji i w oparciu o instytucje tego państwa. Były pisane w różnych językach, w tym wiele po polsku, co znacznie ułatwiało W. Kotwiczowi pracę³⁴⁴. Monografie te imponują bogactwem szczegółowych ustaleń w zakresie działań i wyników prac tych orientalistów.

Kiedy, mając 51 lat, W. Kotwicz został profesorem Uniwersytetu Lwowskiego, wybrano go prezesem Polskiego Towarzystwa

³⁴³ W. Kotwicz, *Studia nad językami altajskimi*, s. 307–314.

³⁴⁴ W. Kotwicz, *Jan hr. Potocki i jego podróż do Chin*, Warszawa 1935; W. Kotwicz, M. Kotwiczówna, *Orientalista Antoni Muchliński. Życie i dzieła*, Wilno 1935; i pośmiertnie wydane: W. Kotwicz, *Józef Kowalewski orientalista (1801–1878)*, Wrocław 1948.

Orientalistycznego i powołano na stanowisko redaktora „Rocznika Orientalistycznego”, najważniejszego naukowego periodyku orientalistycznego w Polsce. Został wkrótce organizatorem corocznych zjazdów orientalistów, które odbywały się w latach 1927–1939. Celowo obradowały w różnych miastach Polski: Warszawie, Lwowie, Wilnie i Krakowie. Brak środków finansowych z kasy państwowej spowodował, że profesor Kotwicz zaczął z własnych pieniędzy wydawać biuletyn specjalny pt. „Collectanea Orientalia” (nr 1–16, 1932–1939). Wydawnictwo to formalnie było związane z Katedrą Filologii Dalekiego Wschodu w Uniwersytecie Lwowskim. Publikowano tutaj streszczenia prac wygłaszanych na zjazdach. Duże rozprawy umieszczano w „Roczniku Orientalistycznym”³⁴⁵.

Pracując na uczelni we Lwowie, na przerwy semestralne i wakacje W. Kotwicz jeździł pod Wilno, gdzie miał niewielki dom, i gdzie mieszkała jego córka Maria. Profesor prowadził bardzo obfitą korespondencję jako badacz, wykładowca i redaktor. Inne środki porozumiewania się w sprawach naukowych nie wchodziły wówczas w rachubę. Korespondował z orientalistami polskimi i obcymi, swoimi licznymi uczniami. Inne uniwersytety odwiedzał tylko podczas Ogólnopolskich Zjazdów PTO. Interesował się innymi ośrodkami naukowymi, jeżeli prowadziły badania turkologiczne lub pokrewne, a także zawartością i inwentaryzacją archiwów.

Stanisław Szachno-Romanowicz (1900–1973) był semitologiem i arabistą, który znał język sumeryjski, turecki i arabski. Ukończył studia orientalistyczne (Warszawa, Lwów), pisząc pracę magisterską z arabistyki u prof. Z. Smogorzewskiego na Uniwersytecie Lwowskim³⁴⁶. Od r. 1931 podjął pracę w Dziale Wschodnim Archiwum Głównego Akt Dawnych w Warszawie. Uczestniczył w pracach semi-

³⁴⁵ O międzywojennych zjazdach Polskiego Towarzystwa Orientalistycznego i czasopiśmie: S. Kałużyński, *Jubileuszowe retrospekcje. Kartki z historii PTO w XX w.*, „Przegląd Orientalistyczny”, 2003, nr 3–4, s. 127–143.

³⁴⁶ J. Tyszkiewicz, *Orientalista w Archiwum Głównym Akt Dawnych: Stanisław Szachno-Romanowicz* [w:] *Ex Oriente lux. Turkologia w Polsce międzywojennej: 1918–1939. Badacze. Środowiska. Współpracownicy*, Warszawa 2022, s. 87–98.

narium turkologicznego, prowadzonego na Uniwersytecie Warszawskim przez prof. A. Zajączkowskiego. W roku 1928 rozpoczął korespondencję z W. Kotwiczem i prowadził ją do roku 1939³⁴⁷.

Prof. W. Kotwicz interesował się pracami, jakie Szachno-Romanowicz prowadził w Dziale Wschodnim AGAD. Dokumentów dyplomatycznych z kręgu ludów tureckich (pomijając korespondencję dyplomatyczną z Portą), z chanatów nadwożańskich było tylko kilka, ale bliższa charakterystyka i identyfikacja zabytków mogła przynieść rewelacje. W. Kotwicz pytał w listach, kto odwiedza Archiwum i korzysta z zasobów orientalnych. Do AGAD przyjeżdżali badacze z różnych uniwersytetów, przychodziły także pisemne prośby o informacje albo nawet kopiowanie wybranych dokumentów. Ze Lwowa prosili o to armeniści. Badacze konfliktów polsko-tureckich (J. Pajewski, W. Konopczyński) przyjeżdżali do Warszawy osobiście. Sprawy krymskie i karaimskie interesowały wyłącznie S. Szapszała. Korespondując z Szachną-Romanowiczem, W. Kotwicz, mieszkając pod Wilnem i pracując we Lwowie, chciał posiadać informację o indywidualnych badaniach orientalistycznych, myśląc zapewne o autorach i materiałach, które mógłby zamieścić w „Roczniku Orientalistycznym”³⁴⁸.

Z grona uczniów prof. Kotwicza, który zmarł w roku 1944, przeżył we Lwowie podwójną okupację (1939–1944) Marian Lewicki. Przyjechał do Polski i jako arabista i turkolog, uzyskał kolejne stopnie naukowe w Krakowie i Warszawie. Starannie wydał też pozostałe po swoim mistrzu prace mongolistyczne w „Roczniku Orientalistycznym”³⁴⁹. Rękopisy i materiały po prof. W. Kotwiczu, jego córka Maria przywiozła do Warszawy i zdeponowała w Instytucie Orientalistycznym UW.

³⁴⁷ J. Tyszkiewicz, *Z historii orientalistyki: Listy Stanisława Szachno-Romanowicza do Władysława Kotwicza: 1928–1939*, „Przegląd Orientalistyczny”, 2020, nr 1, s. 79–90.

³⁴⁸ J. Tyszkiewicz, *Badacze i inni czytelnicy źródeł w Archiwum Głównym Akt Dawnych w II Rzeczypospolitej*, „Miscellanea Historico-Archivistica”, t. 29, 2022, s. 111–121.

³⁴⁹ M. Lewicki, *Władysław Kotwicz: 20 III 1872 – 3 X 1944*, Rocznik Orientalistyczny, t. XVI, 1950, s. XI–XXIX, i dalej teksty rozpraw.

6. Język tatarski, czyli kipczacki w dawnej Rzeczypospolitej

I

Ogromna większość koczowników, na terenie Wielkiego Stepu (Dešt-i-Quipčak) i sąsiednich terenach, porozumiewała się językiem kipczackim, należącym do grupy języków tureckich. Źródła i opracowania dostarczają informacji o posługiwaniu się językiem kipczackim przez przodków Tatarów, ale również przez Ormian i Karaimów. W państwie Giedyminowiczów i Jagiellonów oficjalne dokumenty sporządzano w języku ruskim lub łacińskim. Porozumiewano się po rusku, litewsku i polsku. W strefie nadbałtyckiej znano też język niemiecki. Obywatele mieli swobodę porozumiewania się własnym językiem i byli co najmniej dwujęzyczni.

Tatarzy muzułmanie, przyjęci i osiedleni przez księcia Olgierda i księcia Witolda, z czasem rozmieszczeni zostali stosunkowo szeroko po terytorium W. Ks. Litewskiego, od Smoleńska i Mińska do Brześcia i Tykocina. Granice państwowe w XX w. zmieniły się. Pierwotny teren ich zasiedlenia został podzielony między cztery współczesne państwa: Litwę, Polskę, Białoruś i Ukrainę.

Badacze przypominają, że określenie „Tatarzy litewscy” utworzone zostało przez administrację rosyjską, kiedy słowo „Polska” czy przymiotnik „polski” były zakazane w publicznym obiegu³⁵⁰. W samej Rosji, jak wiadomo, od stuleci żyły także grupy muzułmanów, dobro-

³⁵⁰ Określenie „Tatarzy polscy” przyjęli i uzasadnili: O. Górka i A. Miśkiewicz: O. Górka, *Uwagi orientacyjne o Tatarach polskich i obcych*, „Rocznik Tatarski”, t. II, 1935, s. 145–198; A. Miśkiewicz, *Tatarzy polscy*, Warszawa 1990, s. 11–22. Przy spisach ludności w XIX w. rzadko podano: „język tatarski”. Zapewne deklarowali to Tatarzy nadwożańscy, przybysze na terytorium byłej Rzeczypospolitej.

wolnie lub pod przymusem już w granicach W. Ks. Moskiewskiego, zwłaszcza po podboju Chanatu Kazańskiego i Chanatu Astarachańskiego. Muzułmanie rosyjscy mieli i mają różne pochodzenie, chociaż zbliżoną etniczność (od Kipczaków), a język różny, ale zbliżony z racji posiadania w dużej części wspólnych przodków z naszymi, tzn. Tatarami polsko-litewskimi.

Tatarów, którzy zostali przyjęci przez księcia Witolda i następnym wielkich książąt litewskich, będących jednocześnie królami polskimi, nazywano wówczas i sami się określali jako „Tatarzy króla” albo „Tatarzy hospodara”. W tytule powyższego szkicu należałoby może podać: „na dawnych ziemiach państwa polsko-litewskiego”. Dokonaliśmy uproszczenia, ale uzasadnionego, bo terytorium państwa Obojga Narodów obejmowało co najmniej trzy etnosy, będące w trakcie kształtowania swojej odrębności. Wiek XIX i XX pokazał, że w tym wspólnym państwie formowały się cztery etnosy. Oczywiście różnice, związane z procesami politycznymi, rozpoczęły się w XIV stuleciu, kiedy cała Ruś podzieliła się na Ruś Moskiewską i Ruś Zachodnią, tj. Wielkie Księstwo Litewskie³⁵¹.

Ogromna większość koczowników na terenie Wielkiego Stepu (Deşt-i Kıpçak) i sąsiednich ziemiach Azji i Europy Wschodniej porozumiewała się językiem kipczackim, należącym do grupy języków tureckich. Źródła i opracowania dostarczają informacji o posługiwaniu się przez Tatarów także „językiem tatarskim”. Na terenie W. Ks. Litewskiego, a zwłaszcza ruskich województw Rzeczypospolitej, mówili nim między sobą również Ormianie i Karaimi. Językoznawcy współcześni wyróżniają dwa warianty języka karaimskiego, oba należące do grupy narzeczy kipczackich. W W. Ks. Litewskim oficjalne dokumenty spisywano w języku ruskim, rzadziej łacińskim. Wszędzie porozumiewano się po rusku i litewsku, od XV w. także po polsku. Język tatarski (kipczacki) miał ograniczony zasięg społeczny, który wyraźnie zmniejszał się od końca XV stulecia.

³⁵¹ Por. J. Tyszkiewicz, *Ruś podzielona: XIV–XV stulecie, Schyłek średniowiecznej Europy*, red. H. Samsonowicz, Warszawa 2003, s. 224–241.

Obywatele W. Ks. Litewskiego najchętniej posługiwali się językiem ruskim, zrozumiałym dla każdego tutejszego oraz dla przybyszy, głównie kupców, którzy przyjeżdżali do Wilna, Kowna czy Mińska. Muzułmanie, przyjęci w W. Ks. Litewskim („na Litwie”) przez księcia Olgierda i księcia Witolda, rozsiedleni zostali na przestrzeni od Smoleńska i Mińska po Brześć i Tykocin na zachodzie. Dopiero wyłonienie nowych państw i wytyczenie nowych granic politycznych po I i II wojnie światowej spowodowało rozbitcie wielowiekowych więzi między mużmanami tatarskiego pochodzenia. Język tatarski (kipczacki) przestał być używany w drugiej połowie XVI i XVII w. Jednak zjawisko to nie jest dostatecznie opracowane ani przez historyków, socjologów, ani językoznawców. Na przeszkodzie stoi brak źródeł pisanych, które mogłyby rozjaśnić sprawę. Tatarzy zaczęli pisać teksty, posługując się alfabetem arabskim. Z reguły były pisane po rusku, nigdy po kipczacku, wyjątkowo po turecku.

Pomijanie nazwy „Kipczacy” i „język kipczacki” wynikało z faktu przyjęcia i rozpowszechnienia terminu „Thartari” i „język tatarski”. To umowne, kronikarskie określenie turkojęzycznych najeźdźców dowodzonych przez Mongołów spowodowało upowszechnienie nazwy „Tatarzy” dla ludności przybywającej ze stepów nadwołżańskich i Azji nad dolny Dniepr i dolny Dunaj. Dlatego język kipczacki nazwano w Europie językiem tatarskim³⁵².

Językiem kipczackim posługiwały się wszystkie kolejne fale koczowników, które przybywały ze wschodu i w różnych okresach niepokoiły najezdami ludność wschodniosłowiańską Rusi. Z najstarszej kroniki ruskiej, *Powieści minionych lat*, wiadomo, że kaganowie Chazarii nadwołżańskiej przy pomocy sojuszniczych plemion Pieczyngów (ar. Badźnak) w IX i początkach X w. podporządkowali sobie plemiona staroruskie (Polanie, Drewlanie i in.). Ściągali od nich daninę. W X w. Pieczyngowie, którzy mówili języ-

³⁵² Ogólne tło: J. Tyszkiewicz, *Tatarzy na Litwie i w Polsce*, rozdz. III i IV. O Tatarach w świetle kronik europejskich: r. Urbański, *Tartarorum gens brutalis. Trzynastowieczne najazdy mongolskie w literaturze polskiego średniowiecza na porównawczym tle piśmiennictwa tacińskiego antyku i wieków średnich*, Warszawa 2007.

kiem kipczackim³⁵³, zaczęli przesuwac swoje koczowiska na zachód i atakowac Kijów. Część z nich została w XI w. przyjęta przez królów węgierskich i osiedlona między jeziorem Balaton a Dunajem. Późniejsza grupa połączyła się z innymi koczownikami i osiadła na stepie czarnomorskim razem z Torkami i Berendejami.

Z Turkiestanu w XI w. nadeszli Połowcy, w źródłach arabskich nazywani Kipczakami (Qifčak). Ich najazdy na Ruś – od 1061 r. – zostały odparte, ale w początkach XIII w. zwiększyli napór. Osiedlili się w dorzeczu Seretu, Rosi, Worskli i dolnego Dniepru. W XII i na początku XIII w. swoimi wyprawami niszczyli sąsiednie ruskie księstwa: perejesławskie, prońskie, rizańskie i czernihowskie³⁵⁴. Pojawienie się w r. 1223 wywiadowczych oddziałów mongolskich, złożonych z wojowników mówiących po kipczacku, książęta ruscy przyjęli ze spokojem. Nie przewidywali, że tym razem uderzenie koczowników będzie potężne i długotrwałe.

Mamy ważne świadectwa dwojga wiarygodnych wczesnośredniowiecznych autorów, że Pieczyngowie i Połowcy (Kumano wie) posługiwali się identycznym lub bardzo podobnym językiem. O jego identyczności napisała Anna Komnena (zm. 1143). Podobnie, ale ostrożniej wypowiedział się Mahmud z Kaszgaru (zm. po 1072), który stwierdził, że język Pieczyngów brzmi „jak język turecki, ale popsuty”, czyli nie jest identyczny z tureckim³⁵⁵. W rezultacie należy uważać, że Ruś Kijowska, przez cały okres wczesne-

³⁵³ E. Tryjarski, *Pieczyngowie* [w:] K. Dąbrowski, T. Nagrodzka-Majchrzyk, E. Tyjarski, *Hunowie europejscy. Protobułgarzy. Pieczyngowie*, Wrocław 1975, s. 596–605.

³⁵⁴ D.A. Rasowskij, *Peczenegi, turki i berendei na Rusi i w Ugrii*, Seminarium Kondakowianum, t. 6, Praha 1933, s. 1–66; T. Lewicki, *Pieczyngowie*, Słownik Starożytności Słowiańskich, t. IV, cz. 1, Wrocław 1970, s. 85–86; S.A. Pletnewa, *Połowcy*, Moskwa 1970. Por. E. Chwiłkowska, *Wiadomości perskiego pisarza Gardiziego (XI w.) o ludach wschodniej i środkowej Europy*, „Slavia Antiqua”, t. 25, 1978, s. 140–170; I. Vásáry, *Cumans and Tatars. Oriental Military in the Pre-Ottoman Balkans: 1185–1365*, Cambridge 2005.

³⁵⁵ Anna Komnena, *Aleksjada*, wyd. O. Jurewicz, Wrocław–Warszawa–Kraków, t. I, 1969, s. 39; Mahmud z Kaszgaru, por. E. Tryjarski, *Pieczyngowie*, s. 597.

go średniowiecza (IX–XIII w.) sąsiadowała z różnymi plemionami koczowników, którzy mówili językiem kipczackim albo jego dialektami. Ekspansja Mongołów przyprowadziła nową falę kipczacką, podporządkowaną chanowi i jego wodzom. Wielu Rusinów we wczesnym średniowieczu musiało znać język kipczacki. To mogło ułatwiać kontakty z pierwszymi pokoleniami muzułmanów przyjętymi na Litwę w XIV albo w XV w.

II

W okresie międzywojennym, w latach trzydziestych XX wieku, rozważano możliwość odrodzenia i przywrócenia do użytku zapomnianego języka, jakim posługiwali się przodkowie ówczesnych Tatarów polsko-litewskich. Działacze Związku Kulturalno-Oświatowego Tatarów RP dyskutowali o tym podczas ustalania programu działania swojej organizacji. Zastanawiano się, w jaki sposób przywrócić znajomość języka tatarskiego, czyli kipczackiego wśród współczesnych Tatarów muzułmanów w Polsce. Propozycje uczenia się języka krymskotatarskiego odrzucono. W ZK-OTRP dopuszczano jedynie do korzystania ze wzorców i współpracy z młodzieżą krymskotatarską; organizowania podobnych zespołów młodzieżowych, tanecznych i śpiewaczych. Do ich działania brakowało jednak oryginalnego repertuaru Tatarów polsko-litewskich. Z konieczności więc trzeba było naśladować go i adaptować³⁵⁶. Próbowano bez większych sukcesów nawiązywać do folkloru polskiego. Redaktorzy „Rocznika Tatarskiego” i „Życia Tatarskiego” zaprosili specjalistów i entuzjastów odrodzenia do wypowiedzi na ten temat. Najważniejsze z nich opublikowano w I i II tomie „Rocznika Tatarskiego”. Artykuły te dały zwięzły, ale prawdziwy obraz kipczackich pozostałości językowych.

Odrębność kulturowa Tatarów w Polsce polegała na przestrzeganiu rygorów islamu i modlitwach w języku arabskim. Odnaleziono tylko kilkanaście wyrazów kipczackich dotyczących życia codziennego. Znacznie więcej ocalało wyrazów arabskich.

³⁵⁶ A. Miśkiewicz, *Tatarzy polscy*, s. 106, 116–118.

A. Woronowicz wskazał ewentualne przyczyny zarzucenia języka kipczackiego: małżeństwa mieszane i długotrwałe przebywanie w oddziałach wojskowych³⁵⁷. Inny orientalista, hachan Karaimów Seraja Szapszał, odrzucił hipotezę o zapomnieniu języka w wyniku długotrwałej służby w wojsku. Zdecydowanie opowiadał się za małżeństwami mieszanymi (tzn. z chrześcijankami), jako wprowadzającymi destrukcję w życiu rodzinnym i porzucenie języka kipczackiego. Sprzyjało temu oczywiście jednożeństwo, ponieważ na dziecko wpływała wówczas matka i babka, obie chrześcijanki. Druga babka, muzułmanka, miała ograniczone pole wpływu. O ztracie języka, zdaniem Szapszała, zdecydował także brak szkółek dla dzieci, w których dziecko mogło otrzymać podstawowe wiadomości w ojczystym języku kipczackim³⁵⁸.

Trzeci głos na temat ztraty języka kipczackiego przez Tatarów polskich zabrał turkolog i Karaim, prof. A. Zajączkowski. Zapomnienie języka powiązał z dwoma zjawiskami. Główną przyczyną miały być małżeństwa mieszane. Drugą natomiast różne pochodzenie plemienne poszczególnych grup i rodzin zamieszkałych w W. Ks. Litewskim. Znajomość języka karaimskiego (zresztą zbliżonego bardzo do kipczackiego) utrzymało się zdaniem A. Zajączkowskiego dzięki dbałości o nauczanie dzieci i młodzieży oraz odwoływaniu się do tekstów religijnych i poezji pisanych po karaimsku. To jest przyczyna, jego zdaniem, zachowania języka karaimskiego (dłużej o kilkaset lat), nawet przy mniej licznej wspólnocie i znacznym rozproszeniu osadniczym (Troki, Wilno, Poniewież, Łuck, Halicz i in.)³⁵⁹.

³⁵⁷ A. Woronowicz, *Szczątki językowe Tatarów litewskich*, „Rocznik Tatarski”, t. II, 1935, s. 351–366.

³⁵⁸ H. Seraja Szapszał, *O ztraceniu języka ojczystego przez Tatarów w Polsce*, „Rocznik Tatarski”, t. I, 1932, s. 34–48.

³⁵⁹ A. Zajączkowski, *Elementy tureckie na ziemiach polskich*, „Rocznik Tatarski”, t. II, 1935, s. 199–228; Nie wiadomo w jakim znaczeniu i na jakiej podstawie podano, że „w drugiej poł. XVII w. tylko 25% Tatarów litewskich zachowało związek z islamem”. Zapewne chodzi tutaj o zmianę wyznania: U. Augustyniak, *Historia Polski 1572–1795*, Warszawa 2007, s. 445.

Ormianie byli trzecią grupą etniczną w państwie polsko-litewskim, która we własnym gronie posługiwała się językiem kipczackim. Mieli swój język (*grabar*), który pozostał w użytku liturgicznym i literackim. Byli i są chrześcijanami, ale utworzyli odrębny Kościół Ormiański, którego niektóre arcybiskupstwa uznawały zwierzchność Stolicy Apostolskiej, inne zaś pozostały niezależne. Ormianie, którzy zamieszkali najpierw w niektórych miastach Rusi Kijowskiej (zapewne od XII w.), podobnie jak Karaimi zajmowali się handlem z miastami Azji Przedniej, Turcji i położonymi nad Morzem Śródziemnym. Przyjęcie przez nich języka kipczackiego nastąpiło wcześniej niż osiedlenie się na Rusi czy w Polsce. Związki handlowe z Krymem, a zwłaszcza kolonią genueską Kaffą, spowodowały że w XIII w. sprowadzili się do Lwowa. Król Kazimierz Wielki po przyłączeniu Rusi Halickiej do Królestwa Polskiego nadał mieszczanom Lwowa liczne przywileje. Zatwierdził wtedy istnienie trzech różnych gmin, wśród nich ormiańskiej, posługujących się własnym prawem. Dzieje gminy ormiańskiej we Lwowie były przedmiotem wielu opracowań³⁶⁰. Są też opracowania ogólniejsze, czyli dzieje Ormian w Polsce³⁶¹. Stosunkowo niedawno uratowane zostały od zapomnienia i wydane w wersji językowej polskiej i ormiańsko-kipczackiej *Zapisy Sądu Duchownego Ormian miasta Lwowa z lat 1564–1608*³⁶². Dzięki temu zabytkowi językowemu można poznać codzienną mowę kipczacką Ormian polskich, która wygasła około stu lat później,

³⁶⁰ Ł. Charewiczowa, *Historiografia i mitośnictwo Lwowa*, Lwów 1938, s. 198–204; Por. O. Balzer, *Porządek sądów i prawa ormiańskiego z 1604 r.*, Lwów 1912 i in.

³⁶¹ E. Tryjarski, *Ze studiów nad rękopisami i dialektem kipczackim Ormian polskich*, „Rocznik Orientalistyczny”, t. 23, nr 2, 1960, s. 7–55; M. Zakrzewska-Dubasowa, *Ormianie w dawnej Polsce*, Lublin 1982; J. Bardach, *Ormianie na ziemiach dawnej Polski*, „Kwartalnik Historyczny”, XL, 1983, nr 1, s. 109–126.

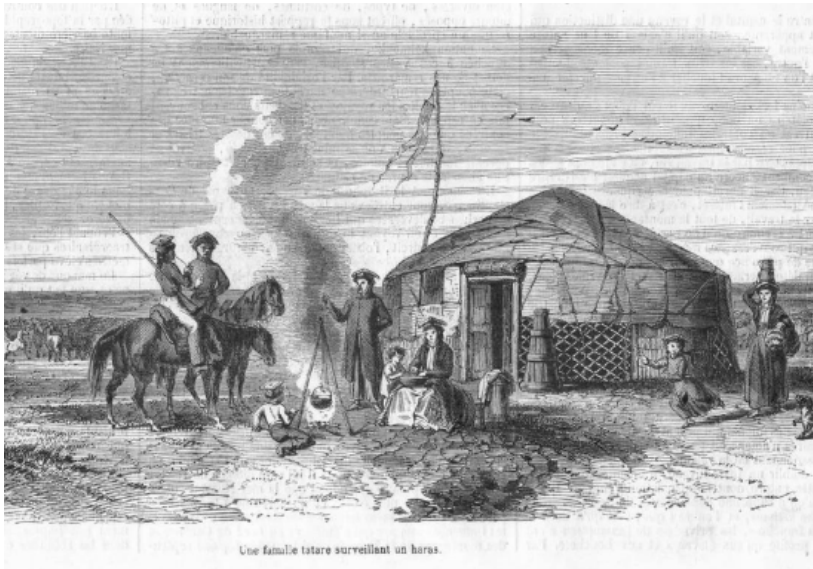
³⁶² *Zapisy Sądu Duchownego Ormian miasta Lwowa za lata 1564–1608, w języku ormiańsko-kipczackim*, opr. E. Tryjarski, Kraków 2017. Por. J. Tyszkiewicz, *Zapisy Sądu Duchownego Ormian lwowskich z 1564–1608 r.*, „Kwartalnik Historyczny”, t. CXXV, 2019, nr 3, s. 177–183.

w w. XVIII. Do końca XVIII w. Ormianie służyli królom polskim w prowadzeniu stosunków dyplomatycznych z Turcją³⁶³.

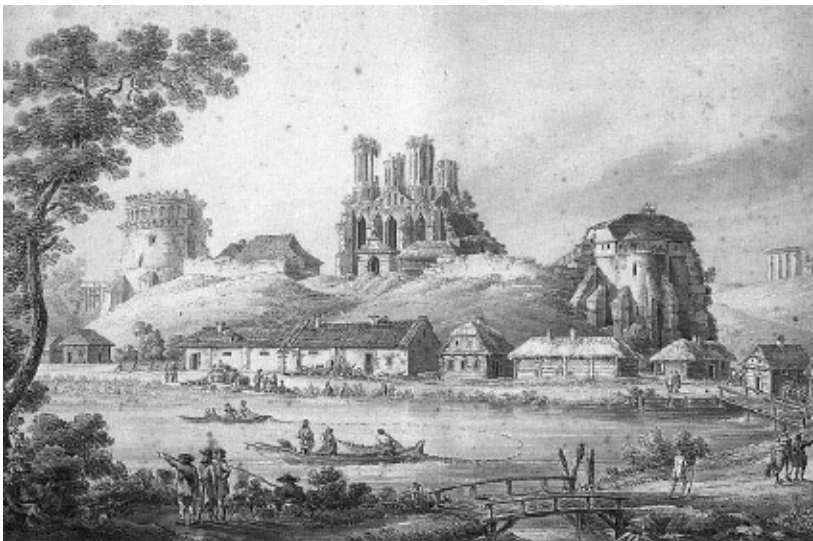
Konkludując należy stwierdzić, że język kipczacki w różnych narzeczach był znany wielu mieszkańcom państwa polsko-litewskiego. Byli to Tatarzy oraz przebywający głównie w wybranych miastach Ormianie i Karaimi. Wśród Tatarów przestano mówić po kipczacku na przełomie w. XVI–XVII, wśród Ormian w w. XVIII, zaś wśród Karaimów rodzimy język nadal jest używany we własnym gronie. Otrzymali oni przywileje od księcia Witolda w mieście Troki (1388), gdzie mieszkają do dziś i rozmawiają własnym dialektem kipczackim³⁶⁴.

³⁶³ B. Baranowski, *Znajomość Wschodu w dawnej Polsce do XVIII w.*, Łódź 1950.

³⁶⁴ S. Gąsiorowski, *Karaimi w Koronie i na Litwie w XV–XVIII w.*, Kraków–Budapeszt 2008; *Karaimi*, red. B. Machul-Telus, Wydawnictwo Sejmowe, Warszawa 2012.

Rodzina tatarska dozorcująca stadninę w stepie, 1844 r. (własność J.T.).

Zamek w Ostrogu, 1796 r. Autor: Zygmunt Vogel https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/8/84/Z._Vogel._Castle_of_Ostroh.jpg.

Rodzina Tatarów w drodze, 1844 r. (własność J.T.).

Pałac chana w Bachczysaraju. Autor: C. Bossoli 1857 r.
https://pl.wikipedia.org/wiki/Plik:Carlo_Bossoli_Khanpalast_von_Bachcisaraj_1857.jpg.

Wybór literatury

- B. Baranowski, *Znajomość Wschodu w dawnej Polsce do XVIII w.*, Łódź 1950.
- P. Borawski, *Tatarzy w dawnej Rzeczypospolitej*, Warszawa 1986.
- L. Bohdanowicz, S. Chazbijewicz, J. Tyszkiewicz, *Tatarzy muzulmanie w Polsce*, Gdańsk 1997.
- A. Bumblauskas, *Wielkie Księstwo Litewskie. Wspólna historia, podzielona pamięć*, Warszawa 2013.
- M. Biskup, G. Labuda, *Dzieje Zakonu Krzyżackiego w Prusach*, Gdańsk 1986.
- M. Czachorowski, *Czasopiśmiennictwo Tatarów polskich po roku 1945*, Wrocław 2024.
- J.A. Chalikowa, *Musulmanskie nekropoli Wołzkoj Bułgarii X–naczała XIII w.*, Kazań 1986.
- K. Dąbrowski, T. Nagrodzka-Majchrzyk, E. Tryjarski, *Hunowie europejscy. Protobułgarzy, Chazarowie, Pieczyngowie*, Wrocław 1975.
- J. Dudek, *Chazarowie. Polityka. Kultura. Religia VII–XI w.*, Warszawa 2017.
- S. Dumin, *Szlachta tatarska w Wielkim Księstwie Litewskim i zmiany w jej sytuacji prawnej w XVI–XVIII w.*, „Roczniki Historyczne”, t. 57, 1991, s. 147–163.
- S. Dumin, *Herbarz rodzin tatarskich w Wielkim Księstwie Litewskim*, Gdańsk 2006.
- S. Dumin, I. Konopacki, *Bielaruskija tatory. Minulaje i sučasnasć*, Minsk 1993.
- S. Dziadulewicz, *Herbarz rodzin tatarskich w Polsce*, Wilno 1929.
- Działalność społeczna i kulturalna jako czynnik wzmacniający tożsamość Tatarów*, red. A. Konopacki, Warszawa 2013.
- A. Dziubiński, *Na szlakach Orientu. Między Polską a Imperium Osmańskim w XVI–XVIII w.*, Wrocław 1998.
- S. Gąsiorowski, *Karaimi w Koronie i na Litwie w XV–XVIII w.*, Kraków 2008.
- B. Grekow, A. Jakubowski, *Złota Orda i jej upadek*, Warszawa 1953.
- M. Horn, *Chronologia i zasięg najazdów tatarskich w 1605–1647*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości”, t. 8, 1962, s. 3–70.
- N. Jakowenko, *Historia Ukrainy od czasów najdawniejszych do koń. XVIII w.*, Lublin 2000.
- N. L. Jegorow, *Istoriczeskaja geografia Zołotoj Ordy w XIII–XIV w.*, Moskwa 1985.
- S. Kałużyński, *Imperium mongolskie*, Warszawa 1970.
- A.A. Kirpicznikow, *Kulikowskaja bitwa*, Leningrad 1980.
- L. Kolankowski, *Polska Jagiellonów. Dzieje polityczne*, Olsztyn 1991.
- A. Konopacki, *Życie religijne Tatarów Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVI–XIX w.*, Warszawa 2010.
- M. Kosman, *Historia Białorusi*, Kraków 1979.
- S. Krakowski, *Najazdy tatarskie na ziemię polskie w XIII w.*, Warszawa 1956.

- L.N.M. Kryczyński, *Tatarzy polscy a Wschód muzułmański*, „Rocznik Tatarski”, t. II 1935, s. 1–130.
- L. Kryczyński, *Historia meczetu w Wilnie*, II wyd., Wrocław 2012.
- S. Kryczyński, *Tatarzy litewscy. Próba monografii historyczno-etnograficznej*, Warszawa 1938.
- Leon Najman Mirza Kryczyński, red. M. Czachorowski, Wrocław 2022.
- L. Lesisz, *Kolekcja szczególnej troski – tatarica – w zbiorach Muzeum Historycznego*, Rocznik Białostocki, t. 19, 2014, s. 35–57.
- Cz. Łapicz, *Kitab Tatarów litewsko-polskich*, Toruń 1986.
- I. Maj, *Działalność Instytutu Wschodniego w Warszawie, 1926–1939*, Warszawa 2007.
- M.G. Magomedow, *Obrazowanie chazarskiego Kaganata*, Moskwa 1983.
- M. Małowist, *Tamerlan i jego czasy*, Warszawa 1985.
- Meczet i cmentarze Tatarów polsko-litewskich*, Katalog zabytków tatarskich, t. II, opr. A. Drozd, M.M. Dziekan, T. Majda, Warszawa 1999.
- Miejsca wspólnej pamięci Tatarów Wielkiego Księstwa Litewskiego*, red. A. Konopacki, Białystok 2016.
- A. Miśkiewicz, *Tatarzy polscy 1918–1939*, Warszawa 1990.
- J. Morzy, *Geneza i rozwój cechów wileńskich do koń. XVII w.*, Zeszyty Naukowe UAM, Historia nr 4, Poznań 1959, s. 3–93.
- M. Niendorf, *Wielkie Księstwo Litewskie, Studia nad kształtowaniem się narodu epoki nowożytnej*, Poznań 2011.
- J. Nikodem, *Witold wielki książę litewski (1354/5–27 X 1430)*, Kraków 2013.
- J. Ochmański, *Historia Litwy*, Wrocław 1982.
- K. Pietkiewicz, *Wielkie Księstwo Litewskie pod rządami Aleksandra Jagiellończyka*, Poznań 1995.
- Piśmiennictwo i muhiry Tatarów polsko-litewskich*, Katalog zabytków tatarskich, t. III, opr. A. Drozd, M.M. Dziekan, T. Majda, Warszawa 2000.
- S. A. Pletniewa, *Połowcy*, Moskwa 1990.
- L. Podhorodecki, *Chanat krymski i jego stosunki z Polską w XV–XVIII w.*, Warszawa 1987.
- S. Rowell, *Pogańskie imperium. Litewska dominacja w Europie środkowo-wschodniej 1295–1345*, Oświęcim 2017.
- O. Rusina, *Ukraina pod Tatarami i Litwoju*, Kiev 1998.
- Z. Sawicka, *Koń w życiu szlachty w XVI–XVIII w.*, Toruń 2005.
- Słownik biograficzny Tatarów polskich w XX wieku*, red. A. Miśkiewicz, Białystok 2016.
- J. Sobczak, *Położenie prawne ludności tatarskiej w Wielkim Księstwie Litewskim*, Warszawa 1984.

- J. Talko-Hryniewicz, *Muślimowie, czyli tzw. Tatarzy litewscy*, Kraków 1926.
- Tajna historia Mongołów*, wyd. S. Kałużyński, Warszawa 1970.
- Tatarzy Wielkiego Księstwa Litewskiego w historii, języku i kulturze*, red. J. Kulwicka-Kamińska, Cz. Łapicz, Toruń 2013.
- Tatarzy i Karaimi w 100-lecie odzyskania niepodległości*, red. P. Krzyżanowski, A. Miśkiewicz, B. Orłowska, Gorzów Wielkopolski 2019.
- J. Tęgowski, *Pierwsze pokolenia Giedyminowiczów*, Poznań 1999.
- E. Tryjarski, *Zapisy Sądu Duchownego Ormian miasta Lwowa za l. 1564–1608 w języku ormiańsko-krymskim*, opr. E. Tryjarski, Kraków 2017.
- J. Tyszkiewicz, *Tatarzy na Litwie i w Polsce. Studia z dziejów XIII–XVIII w.*, Warszawa 1989.
- J. Tyszkiewicz, *Z historii Tatarów polskich 1794–1944*, Pułtusk 1998, 2002.
- J. Tyszkiewicz, *Tatarzy w Polsce i Europie. Fragmenty dziejów*, Pułtusk 2008.
- J. Tyszkiewicz, *Polska i Litwa Jagiellonów na przełomie XV i XVI w. Polityka. Dyplomacja. Wojny*, Pułtusk 2019.
- J. Tyszkiewicz, *Badania historii Tatarów w Polsce w latach 1918–1939 [w:] Tatarszczyzna w badaniach. Konteksty interdyscyplinarne*, red. A. Konopacki, Białystok 2015, s. 17–30.
- J. Tyszkiewicz, *Pomoc potrzebującym: muzułmańskie miłosierdzie i jałmużna u Tatarów litewsko-polskich w XVII–XIX w. [w:] Społeczeństwo staropolskie*, NS, t. VI, Warszawa 2020, s. 193–207.
- J. Tyszkiewicz, *Tatarzy w mieście Mir, przy zamku Radziwiłłów w XVII–XIX w.*, „Rocznik Tatarów Polskich”, t. XXV, 2024, s. 83–96.
- K. Warmińska, *Tatarzy polscy. Tożsamość religijna i etniczna*, Kraków 1999.
- A. Wawrzyńczyk, *Studia z dziejów handlu Polski z W. Ks. Litewskim i Rosją w XVI w.*, Warszawa 1956.
- Z. Winnicki, *W Mińsku Litewskim mieście dawnej Rzeczypospolitej*, Wrocław 1999.
- J. Wiśniewski, *Osadnictwo tatarskie w Sokólskim i na północnym Podlasiu*, „Rocznik Białostocki”, t. XVI, 1991, s. 325–407.
- A. Woronowicz, *Szczątki językowe Tatarów litewskich*, „Rocznik Tatarski”, t. II, 1935, s. 351–375.
- A. Zajączkowski, *Elementy tureckie na ziemiach polskich*, „Rocznik Tatarski”, t. II, 1935, s. 199–228.
- A. Zakrzewski, *Struktura społeczno-prawna Tatarów litewskich w XV–XVIII w. Próba nowego ujęcia [w:] Inter Orientem et Occidentem*, red. T. Wasilewski, Warszawa 2002, s. 123–133.
- M. Żdan, *Stosunki litewsko-tatarskie za czasów Witolda w ks. litewskiego*, „Ateum Wileńskie”, t. VII, 1930, nr 3–4, s. 529–601.

Streszczenia

I. Litwa

1. W końcu XIV w. Wielkim Księstwem Litewskim rządził wielki książę Witold. Władysław Jagiełło był królem Królestwa Polskiego, ale zatrzymał dla siebie zwierzchność nad Litwą. Nad dolną Wołgą i Amu-Darią chan Białej Ordy Tochtamysz walczył z chanem Tamerlanem o pierwszeństwo wśród Tatarów. Tochtamysz potrzebował sprzymierzeńców i pieniędzy, dlatego w r. 1393 wysłał do Jagiełły pismo, dopominając się o zaległe daniny, chociaż Jagiełło zerwał stosunki z Ordą już w 1380 r. i nie chciał być sojusznikiem awanturniczego chana. Handel między miastami Krymu a Wilnem rozwijał się dobrze. Aprobata i ułatwienia ze strony Tochtamysza były zbędne.

2. Wielki książę litewski Witold ok. 1396 r. zawarł sojusz z chanem Tochtamyszem w celu wspólnej walki z Tamerlanem. Połączone wojska Witolda, Tochtamysza i niewielkie posiłki z Polski (ochotnicy pod hasłem krucjaty) oraz zakonu krzyżackiego zostały całkowicie rozbite w bitwie stoczonej nad Worsklą, dopływem dolnego Dniepru (12 sierpnia 1399 r.). Przy Witoldzie były oddziały dowodzone przez Spytka z Melsztyna, lennika z Podola. Jagiełło nie dał żadnych posiłków, według zasady o tzw. wojnie sprawiedliwej (nie wszczynać wojny). Witold i Tochtamysz uratowali się z bitwy i uciekli. Liczni lennicy Witolda, kilkunastu książąt ruskich i litewskich, polegli. Plany Witolda włączenia nowych terytoriów do W. Ks. Litewskiego całkowicie zostały załamane.

3. Pierwszych Tatarów osiedlił na Litwie książę Giedymin (zm. 1341). W latach 1397–1398 duże grupy przyjął z Chanatu Krymskiego książę Witold, który zawarł sojusz z chanem Tochtamyszem. Jednak ich plany rozbicia Złotej Ordy nie powiodły się. Krzyżacy, prowadzący podbój Żmudzi i Litwy, oskarżali księcia Witolda i króla Jagiełłę o sojusz z „pogańskimi Saracenami”. Wywiad krzyżacki obserwował Tatarów przebywających na Litwie. Propaganda krzyżacka o fałszywym chrześcijaństwie księcia Witolda i króla Jagiełły odrzucona została na obradach soboru w Konstancji (1414–1418). W wojnach Polski z zakonem krzyżackim (1454–1466, 1519–1520) walczyły tylko zaciężne oddziały jazdy tatarskiej z Litwy, 400–600 ludzi.

4. Stolicą księcia Kiejstuta Giedyminowicza były Troki. Jego syn Witold zbudował na wyspie jeziora Galwe murowany zamek (1392–1394). Stawiali go architekci z Italii. Karaimi mieszkali w Trokach już przed 1382 r. Prowadzili handel z miastami Krymu. Osobny przywilej otrzymali od Witolda w 1388 r. Nowe miasto Troki, zbudowane obok zamku na przesmyku między jeziorami, miało trzy dzielnice: chrześcijańską (Litwini, Rusini, Polacy), karaimską i tatarską. Karaimi strzegli wjazdu na most do zamku. Książę Witold ufundował w dzielnicy chrześcijańskiej murowany kościół parafialny p.w. Matki Boskiej i św. Jana Ewangelisty. Ściany nakazał ozdobić freskami typu bizantyńskiego. Kult Matki Boskiej Łaskawej w Trokach rozwinął się w XVI w.

5. W miastach W. Ks. Litewskiego mieszkali Litwini, Rusini, Tatarzy (od XV w.), z przybyszami: Niemcy, Polacy i Żydzi. Od XVI w. obcych przybywało. Tatarzy byli garbarzami (poza cechem), ogrodnikami, przewoźnikami (transport warzyw i towarów na dalsze odległości). Na targach (np. w Wilnie) sprzedawali jarzyny i wyroby kuśnierskie. Tatarzy poddani możnowładcom (Radziwiłłowie, ks. Ostrogscy) w Mińsku i Wilnie tworzyli małe dzielnice (jurydyki) z własnym samorządem. Regułą było zamieszkiwanie przez Tatarów przy murach lub zamku, na zewnątrz miasta. Wieś Łukiszki włączono do Wilna dopiero w XVII w. Tatarzy miejscy wywodzili się z różnych środowisk: z jeńców, ludzi wolnych (rzemiosło), drobnych rolników, dworzan i świąty wyższych urzędników.

6. We wsi Łukiszki mieszkali Tatarzy od drugiej połowy XIV w. Mieli bronić wjazdu do Wilna. Łukiszki zostały dzielnicą Wilna w XVII w. Od początków XVI w. cudzoziemcy chętnie zwiedzali łukiski meczet. W pobliskich Trokach od ok. 1380 r. istniała gmina Karaimów, pochodzących z Krymu i mówiących językiem kipczackim (tzw. tatarskim). Książę Witold dał im przywilej w r. 1388, co powiązało ich z Trokami do dnia dzisiejszego. Tatarzy zatarcili swój język (także kipczacki) w połowie XVI w. Karaimi i Tatarzy polsko-litewscy tworzyli w międzywojennym Wilnie (1919–1939) środowisko zainteresowane Orientem i językami wschodnimi. Uniwersytet Wileński im. Stefana Batorego tworzył organizacyjne zaplecze dla studiów orientalistycznych. W Wilnie odbyły się dwa Ogólnopolskie Zjazdy Orientalistów, w r. 1932 i 1937.

II. Białoruś

1. Pismo sułtana Murada III do Zygmunta III Wazy z października 1591 r. zatwierdzało pokój pomiędzy Turcją i Rzeczpospolitą. W Wielkim Księstwie Litewskim w końcu XVI w. mieszkało ok. 15 tys. rodzin Tatarów (to liczba wymieniona

w piśmie). Wyższa hierarchia prawosławna i katolicka utrudniały budowanie nowych meczetów. Sułtan dołączył w tekście tego pisma, wynegocjowanego przez osiem miesięcy, wyraźną prośbę o skasowanie istniejących zakazów. Czyli była to oficjalna protekcja sułtana dla muzułmanów z Litwy. Zatarg o budowę meczetu istniał w Mińsku, gdzie plac pod budowę zakupiono w r. 1598, a meczet wybudowano ok. 1602 r.

2. Wielu Tatarów mieszkających w W. Ks. Litewskim było drobnymi rolnikami i ogrodnikami. Jako rolnicy hodowali konie, bydło i owce. Często byli konowałami, czyli weterynarzami. Tatarzy świetnie jeździli konno i dlatego często pełnili zadania gońców i kurierów. Ważnym zawodem, często uprawianym przez Tatarów, było garbarstwo i wykonywanie różnych wyrobów ze skóry (siodła, pasy, serdaki itp.) oraz wyprawianie futerek i kozuchów. W paszkwilu na Tatarów litewskich (*Al-Furkan*, Wilno 1617) dużo uwagi poświęcono popularnemu wśród nich zawodowi, właśnie garbarstwu.

3. Dobra ziemskie z zamkiem w Klecku należały do króla. Zamek był zaniedbany i nie posiadał załogi wojskowej. Miasteczko i zamek leżały na skrzyżowaniu szlaków z północy (Nowogródek) i wschodu (Mińsk). W latach 1500–1531 Tatarzy krymscy dokonali dziewięciu najazdów na ziemię Wielkiego Księstwa Litewskiego leżące pomiędzy rzekami Niemen i Prypeć. W 1505 r. spalili Kleck, w r. 1506 założyli tutaj obóz dla gromadzenia zdobyczy. Hetman S. Kiszka i M. Gliński wyruszyli z wojskiem przeciw najeźdźcom i 5 sierpnia 1506 r. zaatakowali obóz tatarski w Klecku. Uwolniono uprowadzonych ludzi (jasyr), odebrano łupy, konie i bydło. Najazdem kierowali synowie chana Mengli Gireja (Fethi i Burtas). Napastników było zapewne 5 tysięcy, uwolnionych ok. 12 tysięcy, zdobytych koni ok. 10 tys. W najazdach krymskich jasyr stanowił głównym łup napastników. Uprowadzonych sprzedawano do państw Europy południowej. Duże dochody zapewniał Tatarom także wykup uprowadzonych.

4. Tatarzy hodowali konie do pracy na roli, jako rumaki dla oddziałów wojskowych i konie pociągowe (tzw. woźniki) do przewozu towarów. Podczas wojny król zlecał im przewożenie zaopatrzenia (pożywienie, wyposażenie w proch i kule itp.). Wielu Tatarów zajmowało się przewozem towarów na terenie państwa polsko-litewskiego i na długich trasach: z Rosji do Niemiec, przez Polskę do Krymu czy Turcji.

5. Mińsk rozwinął się w duże miasto w XIV–XV w. Od w. XVI w Mińsku znajdowały się trzy jurydyki, w których mieszkali Tatarzy: ks. Radziwiłłów, ks.

Ostrogskich i kapituły wileńskiej. Byli ogrodnikami, garbarzami lub wojskowymi w służbie magnatów. Uczestniczyli także w przewozie towarów na różne odległości, najczęściej z Rosji lub do Niemiec. W jurydykach mieli swoich wójtów, którymi często byli sami Tatarzy, np. Chasbiej Olewicz (1588). Inny Tatar, Jan Furs, przyjął katolicyzm i po r. 1655 przez 20 lat był burmistrzem miasta. W kolejnych wiekach, XV–XIX, w Mińsku mieszkało od dwudziestu do stu pięćdziesięciu Tatarów. Wokół miasta leżało osiem do dziesięciu majątków ziemskich Tatarów. Meczet w Mińsku zbudowano w r. 1602, duży murowany wzniesiono w 1901 r.

6. Wojska francuskie przekroczyły Niemen 24 czerwca 1812 roku i rozpoczęły wojnę z Rosją. W armii francuskiej było kilkanaście pułków jazdy sformowanych w Księstwie Warszawskim. Po zajęciu Wilna nowa administracja rozpoczęła rekrutację do jazdy i piechoty. Zaciąg piechoty prowadzono głównie w miastach, gdzie tatarscy garbarze mogli wykonać wyposażenie wojskowe ze skóry (Kleck, Lubaszów, Mir, Kojdanowicze i in.). Wydano odezwy wzywające Tatarów do służby wojskowej (8 sierpnia, 23 września 1812 r.). Organizowanie oddziałów kawalerii powierzono A. Koryckiemu i S. Ułanowi. Szefem pułku został Mustafa Achmatowicz. Rekrutacja szła wolno. Wiadomo, że zgłosiło się kilku Tatarów z Mińska. Moskwę zajął Napoleon 15 września 1812 r. Odwrót rozpoczął 19 listopada 1812 r. podczas silnych mrozów i śniegu. Tatarzy osłaniali wówczas wojska napoleońskie (różnej narodowości) na trasie do Wilna i Kowna. W Warszawie (24 grudnia 1812 r.) oddział kpt. Samuela Ułana liczył dwóch oficerów i czterdziestu sześciu żołnierzy; reszta poległa. Po uzupełnieniach z obozów jenieckich, gdy liczba żołnierzy osiągnęła 61 (z imamem), Tatarzy wraz ze swoim dowódcą walczyli we Francji do marca 1814 r. Do Polski (utworzenie Królestwa Polskiego pod berłem cara Aleksandra) kpt. S. Ułan wrócił z piętnastoma żołnierzami.

III. Polska

1. W średniowieczu książęta i królowie polscy prowadzili wojny obronne i najazdy z poganami: w w. X–XIII z Pomorzanami, Prusami i Jaćwingami, w w. XIV z Litwinami. W XIII–XVII bronili się przed najazdami Tatarów. Zawierali sojusze ze schizmatyckimi Rusinami w w. XI–XVI, mużułmańskimi Tatarami krymskimi przeciw Moskwie i pogańskimi Litwinami przeciw agresji zakonu krzyżackiego. W wojnie trzynastoletniej (1454–1466) król Kazimierz Jagiellończyk powołał zaciężne oddziały Tatarów litewskich (ok. 400 jazdy) przeciw krzyżakom.

2. W wojnie trzynastoletniej (1456–1466), którą Polska toczyła z zakonem krzyżackim, udział wzięło ok. 400 zaciężnej jazdy tatarskiej z W. Ks. Litewskiego. Siły polskie składały się z oddziałów polskich oraz Związku Pruskiego, wspólnie walczących przeciw rządowi zakonu krzyżackiego na Pomorzu Gdańskim i ziemiach Prus (na wschód od Wisły). Jazdę tatarską kierowano do prowadzenia wywiadu, łączności i osłony sił głównych. Krzyżacy rozpowszechniali w Europie fałszywe wiadomości, jakoby strona polska korzystała z posiłków zbrojnych „pogan”, czyli Chanatu Krymskiego. Wojnę wygrał król Kazimierz Jagiellończyk (zm. 1472). Pomorze zostało przyłączone do Polski. Król miał w owym czasie stałą tatarską straż przyboczną, która w 1462 r. odparła zbrojny napad na jego dwór w Nieszawie.

3. Niektórzy książęta Mazowsza byli żonaci z księżniczkami litewskimi z rodu Giedyminowiczów. Książę Janusz I (1346–1429) władał centralnym terytorium Mazowsza (Ciechanów, Wyszogród, Warszawa, Mińsk i in.). Z Anną Danutą Kiejstutowną był żonaty w latach 1373–1429. Grupa Tatarów została wtedy osiedlona pod Ciechanowem, zakładając wieś Tatary. W r. 1432 księżna Anna dała swoim Tatarom dużą wypłatę „za długie lata służby”. Książęta Mazowsza porozumiewali się z księżętami litewskimi dzięki konnym gońcom. Dla księcia Janusza I kontakt z Litwą był niezbędny ze względu na niebezpieczeństwo ze strony zakonu krzyżackiego. Tatarzy byli dobrymi hodowcami koni i weterynarzami (tzw. konowałowie), zajmowali się stajniami książęcymi, rozmieszczonymi w kilkunastu grodach (m.in. Łomża, Ostrołęka, Maków, Ciechanów, Zakroczym, Warszawa, Czersk). Książę Janusz I przejeżdżał tę trasę w kilka dni, zmieniając konie, o które dbali Tatarzy. Druga osada Tatary została założona pod Czerskiem przez ks. Janusza I albo później. W źródłach występuje dopiero w 1564 r.

4. Zagrożenie wojną z zakonem krzyżackim (1518–1519) spowodowało koncentrację wojsk polskich na północy kraju. Wtedy nastąpił najazd Tatarów krymskich na Ruś Halicką, Wołyń i Lubelszczyznę. Do obrony przeciw najeźdźcom powołano oddziały dworzan z Krakowa, szlachty małopolskiej i pospolite ruszenie z Wołynia. Nie udało się próba rozbicia napastników wycofujących się z jasyrem. 5 sierpnia 1519 r. w bitwie pod Sokalem nad Bugiem wojska polsko-ruskie poniosły klęskę. Zginęło wielu dworzan, źle uzbrojonych do ruchomej walki z Tatarami.

5. Rodzina Bielaków mieszkała w Łowczycach pod Nowogródkiem. Józef został wojskowym. W r. 1762 był pułkownikiem w pułku jazdy tatarskiej w Wielkim Księstwie Litewskim. Od króla Stanisława Augusta Poniatowskiego dostał

w dożywotnie użytkowanie wieś Koszoły. Oszczędzał i kupił za żołąd (1783) wsie Kościeniewicze i Wólkę na Podlasiu. Uczestniczył w europejskiej wojnie siedmioletniej Prus z Saksonią i Austrią (1756–1763). Za zasługi wojenne został odznaczony złotym medalem przez cesarzową Marię Teresę. W r. 1768 przyłączył się do konfederacji barskiej i walczył z Rosjanami. W r. 1772 wrócił do wojsk królewskich. W r. 1790 dostał etat generała majora. W wojnie obronnej z Rosją (1792) stoczył pięć bitew (m.in. Mińsk, Stołpce). Został przez króla odznaczony Orderem Virtuti Militari. Ze swoim pułkiem walczył w powstaniu kościuszkowskim (1794), na Podlasiu i w rejonie Grodna. Zmarł w obozie wojskowym, w czasie walk (ok. 20 czerwca 1794 r.).

6. „Rocznik Tatarski” był oficjalnym periodykiem Związku Kulturalno-Oświatowego Tatarów RP. W latach 1932–1938 ukazały się trzy tomy. Pismo miało charakter kulturalno-oświatowy, polityczny i literacki. Redagował je Leon Najman Mirza Kryczyński. Autorami artykułów byli działacze społeczni, orientaliści, historycy i regionaliści: L. Kryczyński, O. Kryczyński, J. Talko-Hryncewicz, T. Kowalski, I. Woronowicz, A. Zajączkowski, M. Aleksandrowicz, J. Szyrkiewicz, M. Żdan, S. Dziadulewicz, S. Kryczyński i in. W tomach I–II (1932–1935) były działy: rozprawy, przyczynki, materiały (źródła), recenzje i część literacka. Jako tom III wydano w Warszawie opracowanie pióra Stanisława Kryczyńskiego: *Tatarzy litewscy. Próba monografii historyczno-etnograficznej* (1938). Objętość tomów, wysoko ocenianych przez recenzentów, osiągała 400–450 stron. Tom IV przygotowywano do druku w Wilnie jesienią 1939 r. Niektóre teksty zostały wydane z rękopisów dopiero po 50–60 latach.

IV. Ukraina

1. Wielkim Stepem azjatyckim, od jeziora Bajkał do Morza Czarnego, przybywały ludy z Azji do Europy. Scytowie wtargnęli tutaj w V w. p.n.e. Żyli tutaj nad dolnym Dnieprem, napadając na Cesarstwo Rzymskie i ludy mieszkające nad górną Wisłą. W końcu IV w. n.e. z pogranicza Chin dotarli nad Dunaj Hunowie. Zajęli Pannonię, podporządkowali ludy na południu i północy Karpat. Gdy zostali pokonani przez wojska rzymskie (470) wycofali się w stepy. Ich sprzymierzeńcy, Germanie, pozostali nad Dunajem. Awarowie, także koczownicy, ujarzмили Słowian na Bałkanach (VI–VIII w.). Migracje z Azji hamowali Chazarowie (IX–XI w.) i państwo Bułgarów Wołżańskich (X–XIII w.) ulokowane nad dolną Wołgą. Dopiero Mongołowie opanowali stepy i Ruś (1220–1253), do XV w. ściągając daninę od książąt ruskich. Chanat Krymski, mając zmienne sojusze z Moskwą

i Turcją (XV–XVII w.), prowadził częste najazdy na Wielkie Księstwo Litewskie (obecna Białoruś i Ukraina). Podbój Chanatu Kazańskiego i Chanatu Astrachańskiego (1554–1556) przez Rosję spowodował wojny rosyjsko-tureckie, trwające do XIX w. Chanat Krymski przetrwał pod protekcją turecką do końca XVIII w.

2. W latach 1238–1241 Mongołowie podbili Ruś południową i centralną (Kijów, Czernihów, Włodzimierz, Suzdal i in.). Kolejno oblegali i zdobywali miasta, rozbijając taranami obwałowania. Kijów zdobyto 19 grudnia 1240 r. Latem 1241 r. Tatarzy opanowali Ruś zachodnią (Halicz, Włodzimierz nad Bugiem). Książęta ruscy nie potrafili zorganizować wspólnej obrony. Każdy z nich musiał złożyć przysięgę wierności chanowi i dostarczać daninę.

3. Na Rusi w XIV w. posługiwano się srebrnymi monetami tatarskimi, bitymi w różnych chanatach (np. dynastii Dżoczydów). Kursowały także dwukrotnie cięższe monety srebrne królów czeskich, tzw. grosze praskie (Wacław II, Jan Luksemburski, Karol I). Monety miedziane bił w Kijowie książę Włodzimierz Olgierdowicz (w latach 1362–1395). Skarby z XIV w. występowały głównie nad środkowym Dnieprem i na Rusi Halickiej. Poświadczają one funkcjonowanie głównych szlaków handlowych z Krymu, przez Kijów, do Wilna albo Nowogrodu Wielkiego. Z Nowogrodu zamiast monet przywożono niekiedy tzw. grzywny: sztabki srebra wagi od pięćdziesięciu do dwustu gramów. Skarby z groszami praskimi (czeskimi) wiązały się z handlem wołami, pędzonymi z Mołdawii, przez Ukrainę, Podkarpacie i Śląsk do Niemiec.

4. Książęta Ostrogscy wywodzili się z Rurykowiczów. W w. XIV–XV posiadali grody: Ostróg, Zasław, Korzec, Krasne i in. Król Władysław Jagiełło z księciem Witoldem potwierdzili księciu Fiodorowi Daniłowiczowi posiadanie Ostroga w r. 1386. Konstanty Iwanowicz Ostrogski (1460–1530) walczył z najazdami tatarskimi (1497, 1512, 1527) i moskiewskimi (1500, 1514). Pod Orszą (1514) odniósł wielkie zwycięstwo nad Moskalami. Grupę Tatarów osadził w Ostrogu (po 1497 r.), gdzie w początkach XVI w. znajdowało się 60 domów tatarskich (rodzin). W 1603 r. miasto miało ok. 400 domów (Rusini, Polacy, Niemcy, Żydzi, Tatarzy). Tatarzy w Ostrogu (Brama Tatarska) tworzyli chorągiew jazdy. Inna grupa Tatarów książąt Ostrogskich mieszkała w Mińsku (XVI–XVIII w.). Miasto i zamek w Ostrogu obroniły się w r. 1578 przed oblegającymi go Tatarami krymskimi.

5. Uniwersytet Lwowski od początków XX w. miał katedry: arabistyki, armenistyki i turkologii. Wybitny mongolista polski Władysław Kotwicz (1872–1944) studiował, a następnie do r. 1923 prowadził na Uniwersytecie Petersburskim

Katedrę Mongolistyki oraz Katedrę Mandżurystyki. Zajmował się również innymi językami ludów syberyjskich. Emigrował ze Związku Sowieckiego do Lwowa, gdzie pracował w latach 1924–1939. Badał rozwój kalendarza mongolskiego i jego związki z tybetańskim oraz języki i kulturę ludów mongolskich.

6. Język kipczacki miał wiele odmian i narzeczy. Posługiwali się nim liczne plemiona koczowniców Powołża, południowej Syberii i stepów nad Morzem Czarnym. Językiem kipczackim w różnych narzeczach mówiły plemiona Połowców, Tatarów i Karaimi. Język kipczacki przejęli także Ormianie (od XII w.), mieszkający w miastach poza Armenią (Powołże, Krym, Ruś). Tatarzy w W. Ks. Litewskim posługiwali się językiem kipczackim do połowy XV w. Ormianie w miastach ruskich i polskich (we Lwowie do połowy XVII w.), mówili językiem „tatarskim”. Tylko Karaimi, którzy na Litwę i Ruś przybyli z Krymu (Troki, Halicz, Łuck), posługują się do dzisiaj tym językiem (Troki, Wilno i diaspora).

Indeks nazw etnicznych

A

Alanowie 181, 182, 192
Anglicy 68
Arabowie 23
Azjaci 185

B

Belgowie 112
Bułgarzy 41
Bułgarzy (wołżańscy) 184
Burtasi 193

C

Chazarowie 41, 181, 184, 229
Chorwaci 112
Cyganie 65, 78
Czagatajowie 10

E

Europejczycy 65

F

Francuzi 109, 112

G

Goci 181
Grecy 88, 147, 212

H

Hiszpanie 112
Holendrzy 112

Hunowie (Hung nu) 181–183

J

Jaćwingowie 123

K

Kałmucy 213
Karaimi ... 18, 34–37, 41, 42, 44, 53,
57–61, 71, 85, 98, 147, 171,
205, 219, 220, 224–226
Kimacy 7, 76
Kipczacy (Qifčak) ... 41, 42, 76, 83,
183, 220, 222
Krywicze 102

L

Litwini .. 5, 7, 18, 21, 36, 37, 94–96,
122, 125, 134, 136, 137,
140, 148, 149, 197

M

Mazowszanie 137, 138
Merkici 191
Mołdawianie 210
Mongołowie .. 21, 41–43, 182, 185,
191–197, 213, 215, 221, 223
Mordwini 20, 193

N

Najmanowie 191

Niemcy 36, 37, 112
Nogajowie 93, 190

O

Oguzowie 185
Ormianie 41 42, 54, 71, 82, 86,
88, 90, 205, 212, 219, 220,
225, 226

P

Persowie 23
Pieczyngowie (ar. Badźnak) ... 185,
191, 221, 222
Polacy ... 5, 7, 29, 37, 54, 112, 113,
140, 143, 144, 152–155, 173,
210, 213, 231
Połowcy (Kunowie, Kumanowie) . 7,
24, 101, 183, 185, 186, 192,
195, 222
Pomorzanie 121
Portugalczyki 112
Prusowie 24

R

Rosjanie 57, 113, 114, 162
Rusini ... 5, 21, 26, 36, 37, 138, 140,
155, 191–193, 195, 210, 223

S

Saraceni 21, 29
Scytowie 181
Seldżuci 23

Słowianie 121
Szirinowie 147, 188
Szkoci 68
Szwajcarzy 112

T

Tatarzy ... 5, 7, 9, 10, 18–21, 23, 26,
28, 29, 36, 37, 41, 43–45, 47–49,
51–55, 58, 59, 61, 66, 68–79,
81–88, 90–92, 94–99, 101–106,
110–112, 114–118, 125–129, 133,
135–137, 139, 140, 142–147,
150–155, 157, 159, 160, 167–173,
175, 185–188, 190, 191, 196,
208–212, 219–224, 226
Tatarzy kazańscy 57, 116
Tunguzi 216
Turcy 88, 97, 98, 130, 147

W

Wenecjanie 97, 147
Węgrzy 122, 129, 183, 184, 186,
197
Wieleci 121
Wołynianie (Wołyńcy) ... 153, 154
Włosi 97, 112, 147

Ż

Żółci Ujgurzy 215
Żydzi 7, 32–34, 36, 42, 45,
106, 122, 138, 173, 210

Indeks nazw geograficznych

A		Bereza	92
Afanasiewka	203	Berezdów	211
Afganistan	23	Berezyna, rzeka	113, 162
Afryka	122	Bezdież	37
Aleksandrijski <i>ujezd</i>	203	Bielica	48, 77
Aleppo	89	Bielsk	137
Ałtaj	193	Bielsk Podlaski	74
Ameryka Północna	158	Białogród	128, 129
Amu-Daria, rzeka	191	Birsztany	33
Anatolia	89	Biskupice Szlacheckie	204
Andruszów	103	Bizancjum	23, 38
Ankara	89	Bliski Wschód	54, 56
Antiochia	23	Bohoniki	138
Astrachań	11	Bołochowo	196
Austria	67, 68, 159, 160	Borysow	113, 162
Azak	11, 14	Brama Tatarska	212
Azerbejdżan	10, 11, 192	Brandenburgia	125
Azja	7, 11, 18, 30, 83, 122, 179, 180, 186, 216, 220, 221, 228	Brasławskie	211
Azja Centralna	83, 180, 181, 184, 216	Briańsk	102
Azja Przednia	215, 225	Brzeskie	162, 211
Azja Środkowa	10, 23, 41, 215	Brześć ...	15, 31, 33, 35, 87, 88, 102, 125, 136, 137, 161, 196, 221
Azow	14	Brześć Litewski	161
		Brześć nad Bugiem	86, 162
B		Buchara	10, 23
Balaton, jezioro	222	Bug, rzeka	122, 150–154, 162, 196, 207
Bałkany	53, 65	Bułgar	200
Baranowicze	211	Bułgaria	184, 192
Bawaria	159	Bułgaria Nadwożańska	192
Bazalia	211	Bułgaria Wołżańsko-Kamska .	21, 184
Belz	125, 207	Bydgoszcz	140, 143

- Bytom 67
- C – Ć**
- Cepra, rzeka 92, 94
- Chatat Astrachański 189
- Chanat Dżagatajski 200, 203
- Chanat Dżalajrydzki 200
- Chanat Dżoczydzki 200
- Chanat Kazański 7, 93, 189
- Chanat Krymski ... 30, 67, 129, 144,
188, 189
- Chanat Syberyjski 189
- Chazaria 185, 221
- Chełm 125
- Chiny 41, 42, 181, 184, 215
- Chojnice 141, 143, 146
- Chorezm 23, 191
- Chrostowice 207
- Ciechanów 135, 136
- Clermont 23
- Cudnów 211
- Cypr 123
- Czechy 128, 159, 160, 205
- Czarniechów 211
- Czernihów 42, 91, 148, 192,
194, 195, 206
- Czersk 135, 136
- Czufut Kale 36
- Ćmielów 211
- D**
- Dawidgródek 206
- Delhi 206
- Derbent 41
- Desna, rzeka 149, 183
- Dniepr, rzeka 5, 17, 19–21, 27,
91–93, 113, 180–183, 185,
187, 189, 193, 195
- Dniestr, rzeka 20, 180, 181, 196
- Dobrudża 182
- Dolina Kłodzka 197
- Don, rzeka 13, 14, 181, 184,
185, 189, 192, 195
- Doniec, rzeka 20, 92
- Dorohobuż 211
- Drahele 138
- Drezno 114
- Drohiczyn 136, 137
- Dźwina, rzeka 101
- Dubno 208, 211
- Dukszty 76
- Dunaj, rzeka .. 122, 130, 182, 221, 222
- E**
- Egipt 23, 65
- Europa .. 6, 7, 23–25, 42, 43, 54, 57,
59, 65, 122, 123, 128, 130,
140, 141, 149, 159, 171, 175,
180, 182, 184–186, 189, 192,
216, 221
- Europa Środkowa 6, 7, 159
- Europa Środkowo-Wschodnia ... 5,
169, 186
- Europa Wschodnia 18, 20, 30,
52, 57, 76, 93, 141, 181, 185,
191, 215, 220
- Europa Zachodnia 52
- F**
- Frankfurt nad Odrą 87
- G**
- Galwe, jezioro 35–37
- Gdańsk 86, 114
- Gdynia 171, 173, 174
- Genua 147
- Gulistan 204
- Glińsk 148

Gniewczyna Tryniecka 89, 90
 Gniezno 24, 89
 Górny Śląsk 182
 Grodno 15, 17, 31, 48, 87, 136,
 137, 161, 167
 Grunwald 22, 28, 77, 126, 137
 Gruzja 11, 192
 Grzęda Kopylska 92
 Gubernia charkowska 204
 Gubernia czernihowska 202
 Gubernia grodzieńska 212
 Gubernia kijowska ... 202, 204, 205
 Gubernia kowieńska 212
 Gubernia mińska 212
 Gubernia tarnopolska 202
 Gubernia taurydzka 204
 Gubernia wileńska 212
 Gubernia wołyńska 202, 204

H

Hadzi Tarchan 11
 Halicz nad Dniestrem .. 98, 125, 134,
 196, 205, 224
 Hanower 159
 Hiszpania 123, 159
 Horodyszczce 94
 Horyń, rzeka 209

I

Ilmień, jezioro 195
 Indie 158, 206, 215
 Inflanty 88, 190
 Inowrocław 143
 Irtysz, rzeka 191, 193
 Italia 98
 Itil 41, 184
 Iwacewicze 92
 Iwie 110, 164
 Izborsk 15

J

Jakuszewice 183
 Januszpol 211
 Jarosław 86, 87, 194, 195
 Jelnia 148
 Jerozolima 23, 24, 123
 Jurkowce 212

K

Kaffa 10, 37, 146, 147, 212, 225
 Kaganat Chazarski 189
 Kałka, rzeka .. 10, 12, 21, 185, 191, 198
 Kama, rzeka 189
 Kamieniec 137
 Kamieniec Litewski 162
 Kamieniec Podolski 86, 88
 Karpaty 182
 Karpaty Wschodnie 183
 Kaukaz 11, 182
 Kazań 103, 115, 183, 189, 212
 Kazimierz 45
 Kerulen, rzeka 191
 Kijowszczyzna 5, 145, 148, 150,
 187, 200
 Kijów 21, 26, 90, 91, 180–183,
 185, 192, 194, 196, 197, 200,
 204–206, 222
 Kilia 128, 129
 Kiszyniów 183
 Kleck 91–96, 109, 148
 Knyszyn 78
 Kołodno 211
 Kołonna 195
 Konstancja 29, 124
 Konstantynopol 70, 128, 146
 Konstantynów 211
 Kopyl 88, 92
 Kopyś 211
 Korzec 206, 207

Kostroma 195
 Koszóły 158
 Kościeniewiczze 158
 Kotlina Węgierska 182
 Kowieńszczyzna 160
 Kowno 33, 36, 48, 85, 114, 206,
 221
 Kozielsk 192, 194, 195
 Koźlin 211
 Kraków 17, 18, 33, 36, 45, 52,
 58–60, 68, 71, 74, 84, 86, 88,
 123, 127, 136, 153, 170, 214,
 217, 218
 Krasifów 211
 Krasne 207, 211
 Krasnogrigorjewka 200
 Krasnopol 211
 Kresy 169
 Królewiec 114, 150, 159
 Krupczyce 164
 Kruszyniany 138, 171
 Kryczew 149
 Krym ... 7, 10, 11, 14, 18, 22, 26, 28,
 30, 37, 43, 44, 47, 51, 86, 87,
 91, 93, 96–99, 102, 115–117,
 128, 136, 140, 141, 147, 167,
 169, 173, 187, 188, 204, 205,
 211, 212, 225
 Księstwo Halickie 196
 Księstwo Kijowskie 206
 Księstwo Łuckie 207
 Księstwo Szczecińskie 143
 Księstwo Warszawskie ... 109, 110,
 112, 113, 116
 Kulikowe Pole 26, 187, 198
 Kondurcza 11
 Kura, rzeka 184
 Kuźmin 211

L

Lachowicze 48, 110, 167
 Legnica 197
 Lida 91, 94, 188, 213
 Litwa ... 5–7, 9, 12, 14–19, 21–23,
 25–33, 36, 43–45, 47, 48, 51,
 52, 66, 69, 70, 78, 83, 84, 86,
 88, 89, 94, 98, 102, 104, 110,
 111, 116, 117, 122, 125–129,
 134–136, 140–145, 148–150,
 152, 153, 157, 160, 162, 163,
 167–169, 171, 175, 187, 202,
 206, 207, 209, 211, 219, 223
 Lubartów 211
 Lubelskie 150, 151, 158
 Lublin 33, 37, 87, 88, 136
 Lwów ... 42, 54, 59, 60, 82, 86–89,
 171, 205, 211, 213–218, 225

Ł

łań, rzeka 92
 Łasucin 211
 Łomża 264
 Łopuszno 97, 99
 Łowczyce 158
 Łożany 138
 Łuck 34, 91, 98, 125, 162, 204,
 205, 207, 208, 224
 Łukiszki 51, 53

M

Maciejowice 164
 Maghreb 23
 Malbork 25–27, 136, 142
 Małopolska 37, 125, 129, 130,
 151, 188, 210
 Markowo 203
 Mawarannah 191
 Mazowsze ... 91, 125, 134–137, 196

Mensk (Mińsk) 101
 Mekka 200
 Miechów 124
 Mielnik 136, 137
 Miłomłyn 89
 Mińsk 16, 48, 72, 77, 86–88, 92,
 93, 101–107, 110, 112, 162,
 167, 188, 211, 219, 221
 Mińsk Litewski 71
 Mińszczyzna ... 93, 96, 97, 110, 131
 Mir ... 48, 49, 75, 78, 84, 91, 92, 109
 Mohacz 130
 Mohylew 87, 88
 Mongolia 56
 Mołdawia 67, 90, 128, 129, 146,
 187, 205, 210
 Morze (Jezioro) Aralskie 190
 Morze Azowskie 14, 185, 191
 Morze Bałtyckie 19
 Morze Czarne 30, 42, 68, 123,
 145, 146, 152, 180, 184,
 186, 187, 189–191, 195
 Morze Kaspijskie . . 30, 41, 42, 184, 189
 Morze Śródziemne . 23, 56, 122, 225
 Moskwa . . . 10, 13, 16, 17, 86–88, 93,
 102, 111–113, 118, 128, 130,
 140, 144, 147–150, 173,
 187–189, 195, 210, 211, 214
 Msta, rzeka 195
 Mścisław 149
 Mysza 48

N

Narew, rzeka 134
 Nedao, rzeka 182
 Niemcy 52, 118, 173, 174
 Niemen, rzeka . 91, 109, 157, 188, 213
 Nieszawa 144
 Nieśwież .. 78, 91–93, 109, 131, 148

Nietupa 138
 Nizina Panońska 183–185
 Nizina Węgierska (Panonia) 180
 Nowe Troki 31, 35–37
 Nowogród 101
 Nowogród Wielki 192, 204, 211
 Nowogródzyczna 97, 157, 172
 Nowogródek 6, 15, 45, 46, 92,
 94, 105, 157
 Nowogródzkie 93, 94, 131
 Nowy Dwór 89
 Nowy Sokal 152
 Nysa, rzeka 181

O

Ob, rzeka 189
 Oczaków 208–210
 Odra, rzeka 121, 122, 181
 Olszanica, rzeka 209
 Onon, rzeka 191
 Opatów 211
 Orda 127, 141, 144, 187, 198,
 202, 206
 Orda Nogajaska 189, 190
 Oriet, rzeka 20
 Orietka 203
 Orient 53, 54, 56, 57, 205, 216
 Orsza 150
 Oskoł, rzeka 20
 Ostróg 207, 208, 211

P

Palestyna 23, 62, 123
 Parczew 137
 Paryż 54, 115, 116
 Paszczewuk 204
 Patryków 92
 Perejesław 195
 Persja 41, 42

Petersburg	5, 55, 57, 60, 131, 167, 168, 213, 214, 216	Prypeć, rzeka	91, 92, 97
Piątek	211	Przedgórze Karpat	181
Pieniny	186	Przemysł	90
Pienkiniszki	78	Psioł, rzeka	20
Pińsk	88, 109, 208	Psków	15
Piotrków	137	Puck	144
Piotrogród	5, 168, 214	Pułtusk	114, 134
Podkarpacie	90	R	
Podkaukazie	7, 30	Rajgorodek	204
Podlasie	130, 134, 137, 160	Raszków	211
Podnieprze	196, 202	Reszel	89
Podole ...	67, 86, 90, 145, 152, 183, 187, 196, 206, 208, 212	Riazań	193
Pokucie	129	Rohożne	211
Polska	18, 98, 101, 103, 107, 116–118, 121, 124, 125, 128, 129, 134, 139, 140, 142, 146, 147, 149–151, 160, 170, 185, 187, 188, 197, 205, 207, 213–215, 217–219	Rosja	5, 7, 30, 67, 103, 107, 109, 112, 115, 159, 163, 167, 189, 190, 214, 216, 219
Połabie	101, 122, 124	Równe	211
Połock	92, 101, 102, 195	Ruszwice	211
Połonne	210, 211	Ruś	5, 16, 20, 26, 43, 52, 91, 102, 130, 145, 150, 185–187, 191–195, 197, 200, 220, 222
Połtawa	20	Ruś Czerwona	186
Pomorze	25, 122, 139	Ruś Halicka ...	26, 125, 185, 196, 207
Poniewież	224	Ruś Kijowska	222, 225
Powolże ..	7, 11, 30, 41, 93, 115, 117	Ruś Litewska	187
Poznań	74, 87, 114	Ruś Moskiewska	220
Półwysep Apeniński	23	Ruś Włodzimierska	196
Półwysep Iberyjski	23, 122	Ryga	88
Półwysep Krymski ..	7, 11, 18, 37, 189	Ryżanówka	180
Priazowski rejon	203	Rzym	36, 39, 150
Prusy	25, 85, 109, 115, 123, 124, 136, 139, 140, 142, 143, 158–160	S	
Prusy Dolne	143	Sajó, rzeka	197
Prusy Królewskie ..	89, 121, 146, 160	Saksonia	159, 160
Prut, rzeka	181	Salin, wyspa	17, 19, 127
		Samara	11
		Samarkanda	10
		Sandomierz	38, 153

Saraj-Berke 11
 Satijów 211
 Seliger, jezioro 195
 Semander 184
 Seret, rzeka 222
 Siedmiorzeczcie 41
 Siedmiogród 24
 Siemiatycze 167
 Sita, rzeka 194, 195
 Słonim 48, 75, 162, 164
 Słuck 48, 74, 88, 92, 93, 102,
 188, 206
 Słucz, rzeka 196
 Smoleńsk ... 86–88, 101, 102, 113,
 114, 149, 195, 197, 211, 219, 221
 Smolewiczce 48
 Smołydriew 211
 Sochaczew 125
 Sokal 131, 147, 151, 154
 Sorok Tatarsy 45, 87
 Stambuł (Istanbul) 68–71, 86,
 87, 89, 188
 Stara Buda 207
 Stary Miropol 204
 Stary Sącz 186
 Stare Troki 37
 Stepań 211
 Stołpce 162, 164
 Studzianka 165
 Suchowola 75
 Suczawa 87, 129
 Sulżyce 211
 Suraż 137, 211
 Suzdal 194,
 Syberia 22, 56, 173, 184
 Sycylia 23
 Syr-Daria, rzeka 10
 Syria 23, 123
 Sztum 142

Szwecja 68, 159
 Śląsk 90, 159, 160, 197, 205
 Świecin 144, 145

T

Tana 14
 Tarasowski Dwór 211
 Tarnopol 211
 Tarnów 210, 211
 Tatarszki, jezioro 37
 Terek, rzeka 11
 Torżek, rzeka 194
 Trenczyn 25
 Troki ... 14, 31, 33–37, 46, 224, 226
 Turcja ... 20, 30, 53, 54, 66, 68, 90,
 93, 98, 99, 128, 129, 131,
 136, 140, 146, 160, 171,
 188, 189, 205, 225, 226
 Turejsk 206
 Turów 92, 208, 211
 Twer 17, 86, 194, 195, 211
 Tykocin 135, 137, 219, 221

U

Uglicz 194, 195
 Ukek 11
 Ukraina 5–7, 67, 82, 85, 90,
 167–169, 175, 179, 183,
 201, 204, 206, 219

W

Waka 45
 Warna 128
 Warszawa ... 25, 55, 57–59, 62, 74,
 87, 102, 114, 115, 134–136,
 160, 161, 167, 171, 174, 217, 218
 Wenecja 23
 Węgry ... 24, 26, 52, 125, 128, 129,
 185, 186, 192, 196, 197, 207

Wiatka, rzeka	189	Wołoszczyzna	67
Widze	76	Wołyń 26, 67, 91, 92, 150–152,	
Wiedeń	67, 130, 150	183, 185, 207	
Wiedroza, rzeka	148, 208	Worskla, rzeka	20
Wielka Brytania	159	Woskriesienka	203
Wielki Step	180	Wólka	158
Wielkie Księstwo Litewskie ... 5, 7, 9,		Wyszogród	135
29, 30, 33–35, 41, 43, 44, 47,			
49, 127, 186, 202, 207, 220		Z	
Wielkie Łuki	148	Zakaukazie	200, 203
Wielkopolska	139, 143	Zakroczym	135
Wileńszczyzna	60	Zamojskie	150
Wilno 27, 35, 46, 54, 58, 61, 62,		Zaporoski obwód	203, 204
74, 87, 114, 174, 217, 224		Zatoka Ryska	101
Wilia, rzeka	51	Zasław	207, 208
Wisła, rzeka ... 5, 91, 109, 121–123,		Zdzięcioł	211
144, 145, 180, 181		Zelwa, rzeka	162
Wiśniowiec	209, 210	Ziemia Borsa	24
Witaszkowo	181	Ziemia Chełmińska	24, 142
Witebsk	88, 92, 102	Ziemia Halicka	202
Wizna	133	Ziemia Kijowska	202
Włochy	14	Ziemia Nowogródzka	157
Włodzimierz .. 125, 192, 194, 198, 207		Ziemia Święta	23
Włodzimierz nad Bugiem	196	Zwinogrodzki rejon	205
Wolin	121		
Wołchow, rzeka	195	Ż	
Wołga, rzeka 10, 21, 41, 141,		Żmudź	15, 17, 19, 25, 27, 29,
181–184, 189, 192, 193, 196, 212		123, 127, 160, 163	
Wołkowyśk	137, 167	Żornowno	211

Indeks osobowy

A

Achmatowicz Aleksander . 58, 170, 174
Achmatowicz Benedykt . . . 117, 118
Achmatowicz Konstanty 169
Achmatowicz Mustafa 111, 114,
117, 163, 164, 236, 261
Aldona, córka księcia Giedymina . 251
Aleksander, gospodar litewski, król
Polski . . 15, 94, 102, 129, 148, 149
Aleksander I, cesarz rosyjski 56,
103, 116, 117, 236
Aleksander Koriatowicz, książę
włodzimierski, łucki i podolski . 125
Aleksander Newski, książę
nowogrodzki, wielki książę
włodzimierski 198
Aleksandra, księżna słucka 210
Aleksandrowicz Mustafa 112
Alej Asan 116
Andrzej Olgierdowicz (Garbaty),
książę połocki i pskowski 19
Anna, córka ks. Świętopęka
smoleńskiego 38
Anna Danuta Kiejstutówna,
litewska księżniczka, żona księcia
mazowieckiego Janusza . . 135, 136
Anna Komnena, córka cesarza
bizantyjskiego Aleksego I
Komnena 222
Asan 13
August III Sas, elektor saski, król
Polski 158, 160

Augustowski Zygmunt 79

B

Bacon Roger 123
Bahadyr Girej, syn chana
Mehmeda Gireja 154
Bajazyd II, sułtan turecki 188
Bajraszewska Helena 167
Bajraszewski Mustafa 167
Baktierejew Sz. I. 206
Baldwin, biskup krakowski 124
Baldwin, książę lotaryński 23
Baranowski Jan Tuhan Murza . . . 47,
98, 162,
Baskakow N. 214
Batory Stefan, król Polski 67
Batu-Chan, władca mongolski . . 192
Bazarewski Stefan 57, 58
Bela, król węgierski 24
Bielajewa S.A. 202
Bielak Jachia (Jan) 165
Bielak Józef 111, 157, 158, 160
Bielak Samuel 158
Bielakowa Urszula z Łosiów . . . 158
Bielakowie 157, 158, 160
Bielski Marcin . . . 151, 153, 157, 158,
160–165, 171
Bohdanowicz Rozalia. 167, 169
Bolesław II, książę mazowiecki . . 134
Bolesław IV, książę mazowiecki . . 137
Bolesław Chrobry, król Polski . . 121

Bolesław Kędzierzawy, książę
krakowski i książę senior 133
Bolesław Krzywousty, książę
Polski 121, 133
Bolesław Jerzy Trojdenowicz,
książę halicki 125, 134
Bolognetti Alberto, nuncjusz
papieski 52
Boraczyński Sopar 78
Branicki Franciszek Ksawery,
hetman polny koronny 161
Buczaczy 157
Burtas, syn Mengli Gireja 96

C

Chalecki Jakub 47, 48, 105
Chodecki Stanisław 153
Chrapicki Mustafa 47
Chrystian, biskup 24, 25
Crutta Antoni 54
Czartoryski Adam 56
Czczot Jan 56
Czyngis-Chan (Temudżyn),
władca mongolski 191
Czyżewski Piotr 39, 66, 74, 78
Cycjanow Paweł 164

D

Daniel, książę halicko-wołyński . 185,
196, 197, 208
Dawid Narymuntowicz 207
Dewlet Girej, chan krymski . 189, 190
Długosz Jan . . 126, 142–144, 186, 187
Dowgiałowie 157
Dunin Piotr 145
Dymitr Koriatowicz, książę
wołyński 19
Dymitr Starszy, książę briański . 19
Dymitr, książę moskiewski . 10, 12, 13

Dymitr Doński, książę
moskiewski 187, 198
Dziadulewicz Stanisław . . 6, 60, 111,
118, 158, 168, 170, 174, 212
Dziewanowski W. 174
Dżoczydzi 200, 203, 206
Dżanibek, chan Złotej Ordy . 203, 204
Dżelal-ed-Din, syn chana
Tochtamysza 22, 28

E

Edygej, emir tatarski 16
Eliaszewicz J. 171
Elżbieta Rakuszanka, królowa
Polski 144
von Erlichshausen Ludwik, wielki
mistrz krzyżacki 140
Eryk, książę szczeciński 143
Eufemia Giedyminówna,
księżniczka litewska, księżna
halicko-wołyńska 134

F

Falkenberg Johannes 29
Fethi, syn chana Mengli Gireja . 96
Fiodor Lubartowicz, książę z Łucka
i Włodzimierza 207
Firkowicz, Szymon 62
Fryderyk II, król pruski 159
Fryderyk II Hohenstauf, cesarz
rzymski 24
Furs, Jan Ułaszowicz 48, 106

G

Gall Anonim 121
Georgiewski S. 213
Giedymin, wielki książę litewski . 51,
157
Giedyminowiczowie . . 32, 208, 219

Gliński Michał . . . 94, 95, 97, 149, 209
Golstunski K. 213
Górka Olgierd 28, 70, 219
Górski Wojciech . . . 67, 139, 140–142
Greków Borys 10, 12–14, 22

H

Hadzi Girej, chan krymski . . 140, 144,
145, 148, 187
Hanasiewicz W. 174
Herakliusz, cesarz bizantyński . . . 23
Herburt Frydrusz 153
Hohenzollern Albrecht, książę,
wielki mistrz krzyżacki . . . 130, 149
Hohenzollernowie 159
Holszańska Tatiana. 210

I

Igelström Osip 162
Iwan III, wielki książę moskiewski . . 92,
146, 148, 187, 188, 209
Iwan IV, wielki książę
moskiewski 190, 212
Iwanin M.I. 193
Iwanowski A. 213

J

Jabłoński 78
Jadwiga, królowa Polski . . 18, 20, 84
Jagiellonowie 54, 73, 103, 131,
140, 212, 219
Jaksa z Miechowa. 124
Jakubowski Aleksander . . 10, 12–14,
16, 22, 32
Jan Kazimierz, król Polski 66
Jan II Komnen, cesarz
bizantyński 203
Jan Luksemburski, król Czech . . 204,
205

Jan Olbracht, król Polski 54, 129
Janowicz-Czaiński Dawid 169
Janusz I Stary, książę
mazowiecki 134–136
Janusz III, książę mazowiecki . . . 133
Januszewski Samuel 117
Jasiński Jakub 134
Jawnuta, wielki książę litewski . . . 15
Jedigar Veli Bek. 174
Jerzy Narymuntowicz, książę
bełski i chełmski 207
Jerzy Witoldowicz,
z Giedyminowiczów, syn księcia
trockiego 15
Jerzy, wielki książę
włodzimierski 194, 198
Jerzy Trojdenowicz, książę
halicki 207
Jungingen Ulrich von, wielki
mistrz krzyżacki 17, 140

K

Kalina Alej 158
Kalinowie 157
Kamieniecki Maciej 153
Karol IV Luksemburski, król
czeski 205
Karol VI, król francuski 36
Karol Wielki, cesarz rzymski 122
Kazimierz Jagiellończyk, król Polski . 30,
33, 37, 91, 102, 128, 139–142,
144, 146, 186
Kazimierz Sprawiedliwy, książę
mazowiecki i kujawski 133
Kazimierz Wielki, król Polski . . 25, 32,
45, 125, 126, 134, 186, 207, 225
Kiejstut, wielki książę litewski . . . 15,
32, 34, 186
Kieński Bogdan 138

Kierdej Jan	53	Lichtenwald Jan	27
Kinga, księżna krakowska i sandomierska, święta	186	Lingwen, książę nowogrodzki i mściłowski	16
Kiszka Stanisław	94–96	Lubart, książę połocki, włodzimierski, łucki i halicko- -wołyński	15
Konował Mikołaj	78	Ludwik XV, król Francji	159
Konował Roman	78	Ludwik Andegaweński, król Węgier i Polski	125
Konrad I, książę mazowiecki	24, 25, 133	Ludwik Jagiellończyk, król węgierski	126, 130, 204
Koryccy	157	Łaski Olbracht	210
Korycki Adam	75	Łowczyccy	157
Korycki Dawid	49		
Korycki Jan	167	M	
Kościałkowski Stanisław	46	Maciej z Miechowa (Miechowita) ..	52, 81, 93
Kotwiczówna Maria	216	Muhammad, Prorok	23, 200
Kotwicz Władysław ...	60, 170, 213	Muhammad II, sułtan Chorezmu .	191
Kowalewski Józef ...	13, 56, 57, 216	Mahmud z Kaszgaru	222
Koriat, książę nowogrodzki, wołkowyski i mścibochowski . .	15	Maksymilian I, cesarz rzymski ..	149
Korybut, książę nowogrodzko- siewierski	16	Mamaj, emir Złotej Ordy	10, 12, 26, 187
Kossakowski Szymon	163	Mamakowicz Sajtak	140
Kościałkowski Stanisław	46	Manuel II Paleolog, cesarz bizantyjski	36
Kościuszko Tadeusz	163	Maria Teresa, cesarzowa Austrii .	160
Kotlar Mykoła .	33, 190, 199–203, 205	Maurus, biskup krakowski	124
Kotłubaj	13	Mehmed Girej, chan krymski ...	150, 208, 210
Kowalski Tadeusz	58–60	Mendog, wielki książę litewski, król Litwy	25
Kryczyński Leon	61, 168–170, 172, 173	Mengli Girej, chan krymski ..	92, 93, 96, 102, 128, 148, 150, 187, 188
Kryczyński Olgierd	60, 169–171	Mengu Timur, chan Złotej Ordy ...	200
Kryczyński Stanisław	45, 66, 73, 81, 171–175	Miaskowski Wojciech	70
Kurdwanowski Jakub, biskup płocki	126	Michał Jagiellończyk	91
L - Ł			
Lang Mateusz, kardynał	150		
Lannoy Ghillebert de	36, 37, 47		
Lelewel Joachim	36, 47		
Lewicki Marian	213, 214		

Michał Zygmuntowicz, książę
 Rusi Czarnej 92
 Mickiewicz Adam 56, 157
 Mieszko I, książę Polski 121
 Milkamanowicz Edige 167
 Miśkiewicz Aleksander (Ali) .. 4, 58,
 61, 172, 174
 Monwid, książę kiernowski
 i słonimski 15
 Monomach Włodzimierz 101
 Muhamed Emin, chan kazański .. 93
 Muhammed Bułak 203, 204
 Muchliński Antoni ... 9, 46, 52, 57, 86
 Murad III, sułtan 67
 Murid-chan 204
 Murza-Murzicz Sulejman 169

N

Naruszewicz Adam 55
 Niemirowiczowie 95, 96
 Niewoist 13, 18
 Nogaj, wódz Złotej Ordy 186
 Nowicki Piotr 62

O

Oboleński Mikołaj 11–13
 Ogiński Michał 162
 Olelkowicz Semen, książę
 kijowski 140
 Olgierd, wielki książę litewski .. 7, 15,
 18, 19, 26, 43, 46, 51, 125,
 219, 221
 Omajadzi 23
 Ossowski Godfryd 180
 Ostrogscy 207, 208
 Ostrogski Daniel, pierwszy
 książę na Ostrogu 208
 Ostrogski Fiodor Daniłowicz,
 książę 207

Ostrogski Iwan Wasylewicz.
 książę 208
 Ostrogski Konstanty Iwanowicz,
 książę 88, 149, 151–155, 210
 Ostrogski Konstanty Wasyl,
 książę 209
 Ostrogski Wasyl Fiodorowicz,
 książę 208
 Ościk (Ostej), książę litewski 13
 Otrębski Jan 62
 Otton III, cesarz rzymski 121
 Otwinowski Samuel 71

P

Peszczurow D. 213
 Piastowie 32, 135
 Pius V, papież 77
 Pocię Hipacy, metropolita
 kijowski 71
 Poniatowski Stanisław August,
 król Polski 54, 161, 162
 Potocki Jan 216
 Pułaski Franciszek 161
 Pułaski Kazimierz 161

R

Radłow W. 9, 14
 Radziwiłł Janusz, książę na Birzach
 i Dubinkach 211
 Radziwiłł Jerzy, hetman wielki
 litewski 66
 Radziwiłł Karol 161
 Radziwiłł Michał Czarny, książę,
 wojewoda wileński 91
 Radziwiłłowie 9, 71, 74, 75, 78
 Romanowiczowie 134
 Rudnicki Czymbaj 160
 Ruggieri Julius 77
 Rurykowiczowie 134

S

Safarewicz Jakub 167
 Sahib Girej, chan krymski 190
 Salza Hermann von, wielki mistrz
 krzyżacki 24
 Salzbach Markward von, komtur
 pokarmiński 19, 27
 Sejid Ahmed, chan Wielkiej
 Ordy 187
 Sękowski Józef 56
 Siemowit I, książę mazowiecki .. 133,
 134
 Siemowit III, książę mazowiecki .. 134
 Sielicki Gaza 101
 Skirgiełło, książę litewski . 31, 32, 102
 Smogorzewski Zygmunt 217
 Smuglewicz Franciszek 54–56
 Sobolewski Jan 47
 Sobczak Jacek 44–46, 66, 211
 Spannocchi Honoriusz 52
 Spytko z Melsztyna 19, 208
 Stanisław ze Skarbimierza .. 20, 126
 Stefan Wielki, hospodar
 wołoski 19, 21
 Strykowski Maciej . . . 142, 144, 145
 Strykiewicz-Korzon Tadeusz . . . 105,
 106, 170
 Sulejman Wspaniały, sułtan
 Imperium Osmańskiego 130
 Sulkiewicz Aleksander 170
 Szachno-Romanowicz Stanisław . 60,
 69, 217, 218
 Szapszał Seraja . . . 59–62, 170, 171,
 218, 224
 Szaraf-ad-Din 11
 Sulimirski Tadeusz 181
 Szachmancer. 210
 Szumborski Bernard. 144
 Szykowski Ignacy. 163

Szynkiewicz Jakub ... 57, 60, 167, 170
 Świdrygiełło, książę litewski 16
 Świętopełk, książę smoleński 38
 Świętopełk, książę gdański .. 25, 124
 Sylwester II, papież 121

T

Talko-Hryncewicz Julian 7, 181
 Tarnowski Stanisław 210
 Teleboga, chan Złotej Ordy 186
 Timur Kutług, chan Złotej Ordy ... 16
 Timur Lenk (Timur Kulawy,
 Tamerlan), emir, zdobywca 10,
 11, 14, 187
 Tochta, chan Złotej Ordy 203
 Tochtamysz, chan Złotej
 Ordy 10–19, 21, 22, 26–28,
 43, 96, 127, 186, 187, 205
 Tochterman Jerzy 76
 Tomasz z Akwinu, święty 123
 Towciwiłł, książę litewski 15
 Tutu Odża 13
 Tyczkowski Franciszek 62
 Tyszkiewicz Dymitr Skumin 102
 Tyszkiewicz Jan 66
 Tyszkiewicz Pio tr, kasztelan
 miński 71

U

Ułan Samuel 111
 Uzbek, chan Złotej Ordy 203

W

Wacław II Luksemburski, król
 Czech i Polski 204, 205
 Wasilew W. 213
 Wasyl Wasylewicz, wielki książę
 moskiewski 146

Wasył II, wielki książę moskiewski	187	Wojciech Sławnikowic, biskup . .	121
Wasył III, książę moskiewski	102,	Wojdat Iwan	15
129, 130, 149–151, 188		Wojna Benedykt, biskup	
Winckelman Joachim	54	wileński	38, 66
Witold Kiejstutowicz	15, 16, 22,	Woronowicz Ali Ismail	224
29, 31			
Władysław II, król czesko- -węgierski	129	Z	
Władysław Jagiełło (Olgierdowicz), król Polski, najwyższy książę litewski	9, 11, 13, 17, 20, 25, 27, 29, 33, 36, 37, 102, 204, 205, 207	Zajączkowski Ananiasz	11, 12, 15, 59, 62, 184, 224
Władysław Łokietek, król Polski . .	25, 124, 125, 134, 186	Zajcew W.W.	202, 206
Władysław Opolczyk, książę opolski	204	Zamojski Jan	68
Władysław Wygnaniec, książę senior Polski	124	Zakrzewski Andrzej	44, 45, 104
Włodkowiec Paweł	126	Zan Tomasz	56
Włodzimierz Olgierdowicz, książę kijowski	204, 206	Zihni Soysal Abdullah	171
		Znamierowska-Prűfferowa Maria .	60
		Zygmunt I Stary, król Polski	67
		Zygmunt August, król Polski	67, 91, 102
		Zygmunt Kiejstutowicz, wielki książę litewski	35, 91, 137
		Zygmunt III Waza, król Polski .	66, 105

Abstracts

I. Lithuania

1. In the late 14th century, the Grand Duchy of Lithuania was ruled by Grand Duke Vytautas. Władysław Jagiełło was the king of the Kingdom of Poland, but he retained his authority over Lithuania. On the lower Volga and Amu Darya, the khan of the White Horde, Tokhtamysh, fought with Khan Tamerlane for supremacy among the Tatars. Tokhtamysh needed allies and money. Therefore, he sent a letter (*jarlyk*) to Jagiełło in 1393, demanding overdue tributes, although Jagiełło had broken off relations with the Horde in 1380 and did not want to be an ally of the adventurous Tokhtamysh. Trade between the cities of Crimea and Vilnius was developing well. Tokhtamysh's approval and facilitation were unnecessary.

2. Grand Duke Lithuanian Vytautas around 1396 formed an alliance with Khan Tokhtamysh to fight together against Tamerlane. The combined forces of Vytautas, Tokhtamysh and small reinforcements from Poland (volunteers under the banner of a crusade) and the Teutonic Order were completely defeated in a battle fought on the Vorskla River, a tributary of the lower Dnieper (12.08.1399). Vytautas had troops commanded by Spytek of Melsztyn, a liegeman from Podolia. Jagiełło did not provide any reinforcements, according to the principle of the so-called Just War (do not start a war). Vytautas and Tokhtamysh saved themselves from the battle and fled. Many of Vytautas's liegemen, a dozen or so Ruthenian and Lithuanian princes, were killed. Vytautas' plans to incorporate new territories into the Grand Duchy of Lithuania were completely defeated.

3. The first Tatars were settled in Lithuania by Duke Gediminas (d. 1341). Duke Vytautas accepted large groups of Tatars from the Crimean Khanate in 1397–1398. Duke Vytautas concluded an alliance with Khan Tokhtamysh. Their plans to break up the Golden Horde failed. The Teutonic Knights, while conquering Samogitia and Lithuania, accused Duke Vytautas and King

Jagiełło of an alliance with „the pagan Saracens“. The Teutonic intelligence observed the Tatars in Lithuania. The Teutonic propaganda about the false Christianity of Duke Vytautas and King Jagiełło was rejected at the Council of Constance (1414–1418). In the wars between Poland and the Teutonic Order (1454–1466; 1519–1520) only mercenary Tatar cavalry units from Lithuania fought: 400–600 men.

4. The capital of Prince Kiejstut Giedyminowicz was Trakai. His son Vytautas built a brick castle on an island in Lake Galve (1392–1394). It was built by architects from Italy. Karaites lived in Trakai before 1382. They traded with the cities of Crimea. They received a separate privilege from Vytautas in 1388. The New Town of Trakai, built next to the castle, on the isthmus between the lakes, had 3 districts: Christian (Lithuanians, Ruthenians, Poles), Karaites and Tatars. Karaites guarded the entrance to the bridge to the castle. Vytautas founded a brick parish church of the Mother of God and St. John the Evangelist in the Christian district. He ordered the walls to be decorated with Byzantine-type frescoes. The cult of the Mother of God of Grace in Trakai developed in the 16th century.

5. In the cities of the Grand Duchy Lithuanians, Ruthenians, Tatars (from the 15th century), Germans, Poles and Jews came to Lithuania. From the 16th century, the number of foreigners increased. Tatars were tanners (outside the guild), gardeners, carriers (transporting vegetables and goods over long distances). At markets (e.g. in Vilnius) they sold vegetables and furrier's products. Tatars subject to magnates (Radziwiłłs, Ostrogski princes) in Minsk and Vilnius created small districts (*jurydyki*), with their own self-government. The rule was that Tatars lived by the walls or by the castle, outside the city. The village of Łukiszki was incorporated into Vilnius only in the 17th century. Urban Tatars came from various backgrounds: prisoners of war, free people (crafts), small farmers, courtiers and the retinue of senior officials.

6. Tatars lived in the village of Łukiszki from the 2nd half of the 18th century. 14th century. They were to defend the entrance to Vilnius. Lukiškės became a district of Vilnius in the 17th century. From the beginning of the 16th century, foreigners were eager to visit the Lukiškės mosque. In nearby Trakai, from around 1380, there was a community of Karaites, who came from Crimea and spoke the Kipchak language (so-called Tatar). Prince Vytautas granted them a privilege in 1388, which has linked them to Trakai to this day. The Tatars lost their language (including Kipchak) in the mid-16th century. Karaites and

Polish-Lithuanian Tatars created a group interested in the Orient and Eastern languages in interwar Vilnius (1919–1939). Vilnius University named after S. Batory created an organizational background for oriental studies. Two National Congresses of Orientalists were held in Vilnius, in 1932 and 1937.

II. Belerus

1. A letter from Sultan Murad III to Sigismund III Vasa from October 1591 approved peace between Turkey and the Polish-Lithuanian Commonwealth. In the Grand Duchy of Lithuania at the end of the 16th century, there were about 15,000 Tatar families (this is the number mentioned in the letter). The higher Orthodox and Catholic hierarchy made it difficult to build new mosques. The Sultan included in the text of this letter, negotiated over 8 months, an explicit request to cancel the existing bans. In other words, it was the Sultan's official protection for Muslims from Lithuania. The dispute over the construction of the mosque existed in Minsk, where the building site was purchased in 1598, and the mosque was built around 1602.

2. Many Tatars living in the Grand Duchy of Lithuania were small farmers and gardeners. As farmers, they bred horses, cattle and sheep. They were often horsemen, or veterinarians. Tatars were excellent horsemen and therefore often served as messengers and couriers. An important profession, often practiced by Tatars, was tanning and making various leather products (saddles, belts, serdaks, etc.) as well as dressing furs and sheepskins. In the lampoon on Lithuanian Tatars (Al-Furkan, Vilnius 1617), much attention was paid to their popular profession, tanning.

3. The landed estates with the castle in Kleck belonged to the king. The castle in Kleck was neglected, without a military garrison. The town and the castle were located at the crossroads of routes from the north (Novagrodek) and the east (Minsk). In the years 1500–1531, the Crimean Tatars made 9 invasions of the lands of the Grand Duchy of Lithuania, between the Neman and the Pripyat rivers. In 1505, the Crimean Tatars burned Kleck. In 1506, they established a camp here to gather loot. Hetman S. Kiszka and M. Gliński set off with an army against the invaders. On August 5, 1506, Lithuanian troops attacked the Tatar camp in Kleck. The abducted people (*jasyr*) were released, and the loot, horses and cattle were taken away. The raid was led by the sons of Khan Mengli Giray (Fethi and Burtas). There were probably 5,000 attackers, about 12,000 were freed, and about 10,000 captured horses. In the Crimean raids, captivity was the main loot of the attackers. Those kidnapped

were sold to countries in southern Europe. The Tatars also gained a large income from the ransom of those kidnapped.

4. Tatars bred horses for work on the land, as steeds for military units and as draft horses (so-called *wodziniki*), for transporting goods. During the war, the king commissioned Tatars to transport supplies (food, equipment with gunpowder and bullets, etc.). Many Tatars were engaged in the transport of goods, within the Polish-Lithuanian state and on long routes (from Russia to Germany, through Poland to Crimea or Turkey).

5. Minsk developed into a large city in the 14th–15th centuries. There were no wars in the 15th century. From the 16th century, there were 3 jurydykas in Minsk: the Radziwiłłs, the Ostrogskis and the Vilnius chapter, where Tatars lived. They had their mayors here. They were gardeners, tanners or soldiers in the service of the magnates. They also participated in the transport of goods over various distances, most often from Russia or to Germany. The mayors in the jurydykas were often Tatars, e.g. Chasbiej Olewicz (1588). Another Tatar, Jan Furs, converted to Catholicism and after 1655, for 20 years was the mayor of the entire city. In the following centuries: 15th–19th, from 20 to 150 Tatars lived in Minsk. There were 8–10 Tatar landed estates around Minsk. The mosque was built in Minsk in 1602, and a large brick one was erected in 1901.

6. French troops crossed the Neman River on June 24, 1812, starting the war with Russia. The French army had several cavalry regiments formed in the Duchy of Warsaw. After the occupation of Vilnius, the new administration began recruiting cavalry and infantry. Infantry recruitment was conducted mainly in cities where Tatar tanners could make military equipment from leather (Kleck, Lubaszów, Mir, Kojdanowicze, etc.). Proclamations were issued calling Tatars to the army (August 8, September 23, 1812). The organization of the uhlans units was entrusted to A. Korycki and S. Ulan. Mustafa Achmatowicz became the head of the regiment. Recruitment was slow. It is known that several Tatars from Minsk volunteered to join the Uhlans. Napoleon occupied Moscow on September 15, 1812. He began his retreat on November 19, 1812, during severe frost and snow. During the retreat, the Tatars covered Napoleon's troops (of various nationalities): to Vilnius and Kaunas. In Warsaw (December 24, 1812), Captain Samuel Ulan's unit consisted of 2 officers and 46 soldiers; the rest died. After reinforcements from prisoner of war camps, up to 61 soldiers (including the imam), Captain S. Ulan fought with his unit in France until March 1814. 15 soldiers and Captain S. Ulan returned to Poland (establishment of the Kingdom of Poland, under the rule of Tsar Alexander).

III. Poland

1. Polish princes and kings in the Middle Ages waged defensive wars and invasions, with pagans in the 10th–13th centuries (Pomeranians, Prussians, Yotvingians), in the 14th century with Lithuanians. They defended themselves against Tatar invasions in the 13th–17th centuries. They formed alliances: with schismatic Ruthenians in the 11th–16th centuries, Muslim Crimean Tatars against Moscow and pagan Lithuanians against the aggression of the Teutonic Order. In the so-called Thirteen Years' War (1454–1466), King Casimir IV Jagiellon called up mercenary units of Lithuanian Tatars (approx. 300–400 cavalry) against the Order.

2. In the Thirteen Years' War (1456–1466) between Poland and the Teutonic Order, about 400 mercenary Tatar cavalry from the Grand Duchy of Lithuania took part. The Polish forces consisted of the Polish army and the army of the Prussian Confederation, fighting together against the rule of the Teutonic Order in Gdańsk Pomerania and the Prussian lands (east of the Vistula). The Tatar cavalry was directed to conduct intelligence, communications and cover the main Polish forces. The Teutonic Knights spread false information in Europe that the Polish side was using armed reinforcements from the „pagans”, i.e. the Crimean Khanate. The war was won by King Casimir IV Jagiellon (d. 1472). Pomerania was annexed to Poland. At that time, the king also had a permanent Tatar bodyguard, which in 1462 repelled an armed attack on his court in Nieszawa.

3. Some of the Dukes of Mazovia were married to Lithuanian princesses, from the Giedyminowicz family. Duke Janusz I (1346–1429) had the central territory of Mazovia at his disposal (Ciechanów, Wyszogród, Warsaw, Minsk and others). He was married to Anna Danuta Kiejstutówna in the years 1373–1429. The Dukes of Mazovia communicated with the Lithuanian Dukes thanks to horse couriers. A group of Tatars was then settled near Ciechanów, founding the village of „Tatary”. Duchess Anna gave her Tatars a large payment in 1432 „for long years of service”. For Duke Janusz I, contact with Lithuania was essential, due to the danger from the Teutonic Order. The Tatars were good horse breeders and veterinarians (so-called horsemen), they took care of the prince's stables. They were spread out in a dozen or so Masovian towns (including Łomża, Ostrołęka, Maków, Ciechanów, Zakroczym, Warsaw, Czersk). Duke Janusz I travelled this route in a few days, changing horses, which were looked after by the Tatars. The second settlement, „Tatary”, was founded near Czersk by Duke Janusz I or later. It appears in sources only in 1564.

4. The threat of war with the Teutonic Order (1518–1519) caused the concentration of Polish troops in the north of the country. Then the Crimean Tatars invaded Galician Ruthenia, Volhynia and the Lublin region. Units of courtiers from Kraków, the nobility of Lesser Poland and the Volhynian levy were called up to defend against the invaders. The attempt to defeat the attackers, who were retreating with the captives, failed. In Sokal on the river Bug, August 5, 1519, Polish-Russian troops were defeated. Many courtiers died, poorly armed for mobile combat with the Tatars.

5. The Bielak family lived near Nowogródek, in Łowczyce. Józef became a soldier. In 1762 he was a colonel in a Tatar cavalry regiment in the Grand Duchy of Lithuania. From King Stanisław August Poniatowski he received the village of Koszoły for life. He saved up and bought with his pay (1783) the villages of Kościeniewiczze and Wólka in Podlasie. He participated in the European Seven Years' War, Prussia with Saxony and Austria (1756–1763). For his war merits he was awarded a gold medal by Empress Maria Theresa. In 1768 he joined the Bar Confederation and fought against the Russians. In 1772 he returned to the royal army. In 1790 he was given the position of major general. In the defensive war with Russia (1792) he fought 5 battles. (including Minsk, Stołpce). He was awarded the order by the king. He fought with his regiment in the Kościuszko Uprising (1794), in Podlasie and in the Grodno region. He died in a military camp during the fighting (around June 20, 1794).

6. „Rocznik Tatarski” vol. I–III, 1932–1938 was the official periodical of the Cultural and Educational Association of the Polish Tatars. It had a cultural, educational, political and literary character. It was edited by Leon Najman Kryczyński. The authors of the „Rocznik” were social activists, orientalists, historians and regionalists: L. Kryczyński, O. Kryczyński, J. Talko-Hryniewicz, T. Kowalski, I. Woronowicz, A. Zajączkowski, M. Aleksandrowicz, J. Szykiewicz, M. Żdan, S. Dziadulewicz, S. Kryczyński and others. In vol. I–II (1932–1935) there were sections: essays, contributions, materials (sources), reviews and a literary part. As vol. III of „Rocznik” there was published a study by Stanisław Kryczyński: „Tatarzy litewscy. Próba monografii historyczno-etnograficznej”, Warsaw 1938. The volumes reached 400–450 pages. All volumes were highly assessed by reviewers. Volume IV was in print in autumn 1939 (in Vilnius). Some texts were published from manuscripts, after 50–60 years.

IV. Ukraine

1. Peoples from Asia came to Europe from the Great Asian Steppe, from Lake Baikal to the Black Sea. The Scythians invaded Europe in the 5th century BC. They lived here on the lower Dnieper, attacking the Roman Empire and the peoples living on the upper Vistula. At the end of the 4th century AD, the Huns reached the Danube from the border of China. They occupied Pannonia, subjugating the peoples in the south and north of the Carpathians. When they were defeated by Roman troops (470 AD), they withdrew to the steppes. Their allies, the Germans, remained on the Danube. The Avars, also nomads, subjugated the Slavs in the Balkans (6th–8th centuries). Migrations from Asia were hindered by the Khazar state (9th–11th centuries) and the Volga Bulgar state (10th–13th centuries), located on the lower Volga. It was not until the Mongols conquered the steppes and Rus (1220–1253). Until the 15th century, they exacted tribute from the Ruthenian princes. The Crimean Khanate, with its changing alliances with Moscow and Turkey (15th–17th centuries), frequently raided the Grand Duchy of Lithuania (present-day Belarus and Ukraine). The conquest of the Kazan Khanate and the Astrakhan Khanate (1554–1556) by Russia caused Russo-Turkish wars until the 19th century. The Crimean Khanate survived under Turkish protection until the end of the 18th century.

2. The Mongol conquest of southern and central Ruthenia (Kiev, Chernihiv, Vladimir, Suzdal, etc.) took place in 1238–1241. The Mongols successively besieged and captured cities; ramparts were broken down with battering rams. Kiev was captured on December 19, 1240. In the summer of 1241, the Tatars took over western Ruthenia (Halych, Vladimir on the Bug). The Ruthenian princes were unable to organize a joint defense. Each prince had to swear an oath of allegiance to the khan and provide tribute.

3. In Ruthenia in the 14th century, silver Tatar coins were used, minted in various khanates (e.g. the Juchi dynasty). Twice as heavy silver coins of Czech kings, the so-called Prague groschen (Wenceslas II, John of Luxembourg, Charles I). Copper coins were minted in Kiev by Prince Vladimir Olgierdovich (1362–1395). Hoards from the 14th century were found mainly on the middle Dnieper and in Galician Ruthenia. The hoards confirm the functioning of the main trade routes, from Crimea, through Kiev, to Vilnius or Veliky Novgorod. Instead of coins, so-called gyny were sometimes brought from Novgorod. These were silver bars weighing 50 to 200 g. Hoards with Prague (Czech) groschen were associated with the trade in oxen, driven from Moldavia, through Ukraine, Subcarpathia and Silesia to Germany.

4. The Ostrogski princes came from the Rurik dynasty. In the 14th and 15th centuries, they owned the castles of Ostróg, Zasław, Korzec, Krasne and others. Kr. Władysław Jagiełło and Prince Vytautas confirmed the possession of Ostrog to Prince Fyodor Daniłowicz in 1386. Konstantyn Ivanovich Ostrogski (1460–1530) fought against the Tatar invasions (1497, 1512, 1527) and Muscovite invasions (1500, 1514). He won a great victory over the Muscovites at Orsha (1514). He settled a group of Tatars in Ostrog (after 1497), where at the beginning of the 16th century there were 60 Tatar houses (families). In 1603 the town had about 400 houses (Ruthenians, Poles, Germans, Jews, Tatars). The Tatars in Ostrog (Tatar Gate) formed a cavalry banner. Another group of Tatars, Prince The Ostrogskis lived in Minsk (16th–18th centuries). The city and the castle in Ostrog defended themselves in 1578 against the besieging Crimean Tatars.

5. The University of Lviv had departments of Arabic studies, Armenian studies and Turkology from the beginning of the 20th century. The outstanding Polish Mongolist Władysław Kotwicz (1872–1944) studied and then headed the Department of Mongolian studies and the Department of Manchurian studies at the University of St. Petersburg until 1923. He also studied other languages of the Siberian peoples. He emigrated from the Soviet Union to Lviv, where he worked in 1924–1939. He researched the development of the Mongolian calendar and its connections with the Tibetan calendar. He researched the languages and culture of the Mongolian peoples.

6. The Kipchak language had many varieties and dialects. It was used by numerous nomadic tribes: the Volga, southern Siberia and the steppes along the Black Sea. The Kipchak language, in various dialects, was spoken by the Cumans, Tatars and Karaites. The Kipchak language was also adopted by Armenians (from the 12th century), living in cities outside Armenia (the Volga, Crimea, Ruthenia). The Tatars in the Grand Duchy of Lithuania used the Kipchak language until the mid-15th century. The Armenians in Ruthenian and Polish cities (in Lviv until the mid-17th century) spoke the „Tatar” language. Only the Karaites, who came to Lithuania and Ruthenia from Crimea (Trakai, Halych, Lutsk), use this language to this day (Trakai, Vilnius and the diaspora).

Contents

I. Lithuania	9
1. The khan's <i>jarlik</i> to Władysław Jagiełło: 1393	9
2. Duke Vytautas and Khan Tokhtamysh	15
3. The Teutonic Knights and the Tatars in Lithuania	23
4. The city of New Trakai	31
5. The Tatars in the cities of the Grand Duchy of Lithuania	41
6. From Lukiškės to the congress of orientalists in Vilnius	51
Illustrations	
II. Belarus	65
1. The protection of Sultan Murad III for Muslims	65
2. Tanners and horse breeders	73
3. Tatar carriers on trade routes in the 16th and 17th centuries ..	81
4. The invasion from Crimea for captivity – near Lida, Kleck and Niasvizh: 1506.	91
5. Old Minsk and the Tatars	101
6. In Napoleon's army 1812–1814	109
Illustrations	
III. Poland	121
1. Infidels – Pagans and Muslims in Polish Medieval Wars	121
2. Tatars among the Dukes of Mazovia	133
3. Tatar cavalry in the Thirteen Years' War: 1454–1466	139
4. Graves near Sokal. Battle with the Crimean Tatars: 2 August 1519	147
5. About General Józef Bielak (1741–1794) from Podlasie	157
6. About the „Tatar Annal”, v. I–III, 1932–1938	167
Illustrations	

IV. Ukraine	179
1. About ancient invasions of peoples from Asia into the lands of present-day Ukraine	179
2. Conquest of Kievan Rus by the Mongols	191
3. Circulation of Tatar coins in Southern Ruthenia: 14th century	199
4. Tatars in princely Ostroh in the 16th century	207
5. Mongolist prof. Władysław Kotwicz in Lviv	213
6. The Tatar or Kipchak Language in the Former Polish-Lithuanian Commonwealth	219
Illustrations	
Selection of Literature	229
Index of Ethnical Names	241
Index of Geographical Names	243
Index of Persons	251
Abstracts	259

Spis treści

Wstęp	5
I. Litwa	9
1. <i>Jartyk</i> chana do Władysława Jagiełły, rok 1393	9
2. Książę Witold i chan Tochtamysz	15
3. Krzyżacy wobec Tatarów na Litwie	23
4. Miasto Nowe Troki	31
5. Tatarzy w miastach Wielkiego Księstwa Litewskiego	41
6. Od Łukiszek do zjazdów orientalistów w Wilnie	51
Ilustracje	
II. Białoruś	65
1. Protekcja sułtana Murada III dla muzułmanów	65
2. Garbarze i hodowcy koni	73
3. Przewoźnicy tatarscy na szlakach handlowych w XVI–XVII w.	81
4. Wyprawa z Krymu po jasyr – pod Lidę, Kleck i Nieśwież (1506 r.)	91
5. Dawny Mińsk i Tatarzy	101
6. W armii Napoleona, 1812–1814	109
Ilustracje	
III. Polska	121
1. Innowiercy – poganie i muzułmanie – w polskich wojnach od w. X do początków XVI	121
2. Tatarzy u książąt mazowieckich	133
3. Jazda tatarska w wojnie trzynastoletniej	139

4. Mogiły pod Sokalem. Bitwa z Tatarami krymskimi 2 sierpnia 1519 r.	147
5. O generale Józefie Bielaku (1741–1794) z Podlasia	157
6. O „Roczniku Tatarskim”, t. I–III, 1932–1938	167
Ilustracje	

IV. Ukraina

1. O dawnych najazdach ludów z Azji na ziemię obecnej Ukrainy	179
2. Podbój Rusi Kijowskiej przez Mongołów	191
3. Obieg tatarskich monet na Rusi Południowej w XIV w. ...	199
4. Tatarzy u książąt Ostrogskich w XVI w.	207
5. Mongolista Władysław Kotwicz we Lwowie, 1924–1939 ..	213
6. Język tatarski, czyli kipczacki w dawnej Rzeczypospolitej ...	219
Ilustracje	

Wybór literatury	229
Streszczenie	233
Indeks nazw etnicznych	241
Indeks nazw geograficznych	243
Indeks osobowy	251
Abstracts	259

Zapraszamy do lektury książek i czasopism
wydawanych przez
Najwyższe Kolegium Muzułmańskie MZR w RP

Biblioteka tatarska on-line
www.bibliotekatatarska.pl

Biblioteka muzułmańska on-line
www.bibliotekamuzulmanska.pl

